



StES 2020
STUDENTS ENCOUNTERING SCIENCE

ZBORNIK RADOVA
Humanističke nauke

ISSN 2637-1995 (Print)
ISSN 2637-1901 (Online)

13. Naučno-stručni skup
Studenti u susret nauci – StES 2020

ZBORNIK RADOVA

Humanističke nauke

13th scientific conference
Students encountering science – StES 2020

PROCEEDINGS

Humanities

Banja Luka
2020.

Izdavači:
Univerzitet u Banjoj Luci
Studentski parlament Univerziteta u Banjoj Luci

Za izdavača:
prof. dr Goran Latinović
Angelina Dulić

Urednik:
Srećko Kovačević

Lektor za srpski jezik:
Aleksandra Savić

Lektor za engleski jezik:
Milica Guzijan

Štampa:
Mikro print s.p. Banja Luka

Tiraž:
50

Naučni odbor:
Prof. dr Goran Latinović, prof. dr Zoran Vujković,
prof. dr Igor Milinković, prof. dr Vladimir Risojević,
prof. dr Duško Jojić, prof. dr Željko Vaško
doc. dr Siniša Lakić

Recenzenti:
Prof. dr Sanja Macura, prof. dr Boško M. Branković, prof. dr Borivoje Mi-
lošević, prof. dr Željka Šajin, prof. dr Husnija Hasanbegović, prof. dr Ivana
Pandžić, prof. dr Andreja Marić, prof. dr Arandel Smiljanić, prof. dr Sanja
Josifović-Elezović, prof. dr Saša Šmulja, prof. dr Duško Pevulja, prof. dr
Miroslav Drinić, dr Milan Balaban, prof. dr Željka Babić, prof. dr Brane Mi-
kanović, prof. dr Jasmina Klemenović, doc. dr Nina Govedar, doc. dr Sanja
Partalo, doc. dr Saša Laketa, doc. dr Slavojka Beštić-Bronza, mr Radovan
Subić, mr Mila Popović, mr Dejan Došlić

Sadržaj:

RADOVI

Гордана Ласковић, РЕЦЕПЦИЈА РОМАНА ТОП ЈЕ БИО ВРЕО ВЛАДИ-МИРА КЕЦМАНОВИЋА У ПОЕТИЧКО-ИДЕОЛОШКОМ КЉУЧУ	7
Маја Видовић, Недељка Видић, Зорана Праштало, УЛОГА И ПОЛОЖАЈ СРПСКЕ ЖЕНЕ КРОЗ ВИЈЕКОВЕ У СРПСКИМ ОБЛАСТИМА	39
Урош Микетић, ИСТОРИОГРАФСКА СЛИКА ПРИЗРЕНА И ОКОЛИНЕ У ЦАРИГРАДСКОМ ГЛАСНИКУ (1895–1909)	103
Вукашин Вукмировић, ПРВИ ПОСЕДИ МАНАСТИРА ХИЛАНДАР У СРБИЈИ	135
Miloš Todorović, RESEPCIJA EGIPTA U SAVREMENOM SRPSKOM PUTOPISU	145
Jovana Dobrota, RODITELJ KAO UČESNIK U EDUKACIJI I REHABILITACIJI DETETA	165
Ivana Blagojević, ZNAČAJ RANE INTERVENCIJE	177

SAŽECI

Растко Лончар, КОНТЕКСТУАЛИЗАЦИЈА И ОСОБЕНОСТИ ПОЕЗИЈЕ АЛЕКСАНДРА ИЛИЋА (1890–1947) У ОКВИРИМА ПЕСНИШТВА МЕЂУРАТНОГ СРПСКОГ МОДЕРНИЗМА	199
Растко Лончар и Ђина Весић, ЖАНРОВСКЕ И СТИЛСКЕ ОСОБЕНОСТИ СТВАРАЛАШТВА ЈЕЗДИМИРА ДАНГИЋА	201

RADOVI

РЕЦЕПЦИЈА РОМАНА *ТОП ЈЕ БИО ВРЕО* ВЛАДИМИРА КЕЦМАНОВИЋА У ПОЕТИЧКО-ИДЕОЛОШКОМ КЉУЧУ

Аутор: Гордана Ласковић

e-mail: laskovicgordana@gmail.com

Ментор: Проф. др Слободан Владушић

Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

Увод: Након бруталних ратних сукоба на простору БиХ, који су се одвијали током последње деценије прошлога века, српска књижевност је изнедрила романи који тематизују страдање народа са тих простора. Занимљиво је приметити да је од стране књижевне критике рецепција дела која се баве овом тематиком била интонирана пре идеолошки него естетски. У том контексту, књижевна критика, а нарочито инострана, на примерима естетски највећих и најрелевантнијих књижевних дела покушава да докаже идеолошку неприхватљивост и опасност творевина српске књижевности и њених аутора.

Циљ: Идеја овог рада јесте да се, у том контексту, посебна пажња посвети анализи рецепције романа „Топ је био врео“ Владимира Кецмановића. Суштина оваквог приступа јесте да се практично десетогодишња кампања против наведеног романа, од стране идеолошки интониране књижевне критике – као и потенцијална политичка учитавања у значење појединих делова, поступака и слика – сагледа у контексту савремених антиглобалистичких и идеолошких стремљења у поларизованој постмодерној цивилизацији која под знак питања ставља појмове народа, нације и истине.

Материјал и методе: У раду ће бити примењени методи анализе, синтезе и компарације.

Резултати и закључак: На основу детаљне анализе Кецмановићевог романа, све је да се има у виду негативан пријем одређеног дела књижевне критике, на које је роман наишао непосредно након објављивања, суд времена је показао да се ради о књижевном делу чији су естетски квалитети далеко изнад субјективне књижевне критике, обележене дневнополитичким струјањима.

Кључне речи: Владимир Кецмановић; рат; *Топ је био врео*; проза; БиХ; постмодерна.

УВОД

Након бруталних ратних сукоба, нарочито на простору БиХ, који су се одвијали током последње деценије двадесетог века, српска књижевност је изнедрила романе који тематизују страдање народа са тих простора, и занимљиво је приметити да је од стране књижевне критике рецепција дела која се баве овом тематиком била интонирана пре идеолошки него естетски. У том контексту, у иностраним академским истраживањима српске културе и књижевности преовладава вид бављења који превазилази естетско, а који је данас присутан и међу српском књижевном критиком. На примерима највећих и најрелевантнијих књижевних дела, инострана књижевна критика покушава да докаже идеолошку неприхватљивост и опасност творевина српске књижевности и њених аутора, па дела неретко оцењују као агресивна и опасна. Таквим начином бављења књижевношћу се заправо трага за идеолошким ставовима писаца, и такав вид изучавања српске књижевности није аутономан јер превазилази сферу саме књижевности, зарад стигматизовања српске егзистенције и присутан је и данас. То све произилази из политичко-идеолошке мотивисане намере да се српска књижевност представи као кључни подстрекач и саучесник агресивне политике, односно циљ је да се у њој препознају корени тих експанзионистичких тежњи. Идеја овог рада јесте да се, у том контексту, посебна пажња посвети анализи рецепције романа „Топ је био врео” Владимира Кеџмановића у оквирима српске књижевности и јавности. Суштина оваквог приступа јесте да се практично десетогодишња кампања против наведеног романа, од стране идеолошки интониране књижевне критике – као и потенцијална политичка учитавања у значење појединих делова, поступака и слика – сагледа у контексту савремених антиглобалистичких и идеолошких стремљења у поларизованој постмодерној цивилизацији која под знак питања ставља појмове народа, нације и истине.

МАТЕРИЈАЛ И МЕТОДЕ

До циља рада се планира стићи коришћењем метода анализе, синтезе и компарације.

РЕЗУЛТАТИ

На основу детаљне анализе Кеџмановићевог романа, све и да се има у виду негативан пријем одређеног дела књижевне критике, на које је роман наишао непосредно након објављивања, суд времена је показао да се ради о књижевном делу чији су естетски квалитети далеко изнад субјективне књижевне критике, обележене дневно-политичким струјањима.

ДИСКУСИЈА

Владимир Кеџмановић припада плејади писаца окупљених око књижевне групе П70 – *Проза на њују* која је основана 5. октобра 2009. године, док је зборник „5. новембар“ изашао из штампе годину дана касније. Чланови групе П70 – Владимир Кеџмановић, Слободан Владушић, Марко Крстић, Дејан Стојиљковић и Никола Маловић – себе називају *Прозаистима на њују* и осим књижевног стваралаштва чији је крајњи домет хуманистичког карактера, истичу да је пишчева обавеза и друштвена ангажованост, изузетно током и непосредно након културно-историјских превирања. Термин *друштвена ангажованост* се у њиховом случају не односи на политичке идеологије којима поједини аутори свесно подлежу, него захтева став писаца о одређеним историјским догађајима или друштвеним стањима, а који је независан у односу на њихово лично политичко опредељење. Ратови деведесетих, односно распад СФРЈ или бомбардовање Савезне Републике Југославије 1999. године свакако јесу теме о којима сваки појединац, а нарочито писац мора да има став. Књижевна група П70 неретко јавно иступа када се то од ње очекује, а нарочито када је реч о питању српског националног идентитета или културе. Владимир Кеџмановић је након бројних оптужби да су се око ове групе окупили националисти, на промоцији зборника изјавио да улога писаца није да се бране да ли су националисти или не, него да је њихова обавеза да одбране књижевност коју пишу од напада да је националистичка.¹

У уводном делу зборника „Уместо манифеста“, аутори истичу да њихова поетичка сродност није у потпуности повезана као што је то био случај са књижевним групама у историји књижевности, него

¹ Доступно на: <https://www.youtube.com/watch?v=CjmZGAGO8uw&t=1532s> – приступљено: 10. 9. 2020.

да су се повезали као писци рођени након 70-их година прошлог века, и који напослетку поседују колективно трагично искуство. На српској књижевној сцени се појављују током турбулентних предратних времена, када је систем вредности на просторима на којима су стасавали у потпуности урушен. Ратови који су уследили деведесетих година прошлог века су уместо уједињења српских писаца донели оштре и јасно разграничене поделе. С једне стране се формира група писаца која подлеже политичким импулсима, стварајући на тај начин дела која немају литерарно-хуманистичку сврху, док се друга група писаца бори за читалачку публику која робује лошем књижевном укусу. Група *П70* недвосмислено не припада ниједном, условно речено табору, и чврсто се опире служењу политичким концептима, чинећи на тај начин велики искорак ка позитивним променама у српској књижевности, не допуштајући другима да одлучују о њеној судбини.

Владимир Кеџмановић, као један од чланова књижевне групе *П70*, иза себе има бројна остварења од којих је његов трећи роман „Феликс“ (објављен 2007. године) био у ужем кругу за НИИ-ову награду. Годину дана касније, Кеџмановић објављује роман „Топ је био врео“, који говори о опсади Сарајева и који је његово досадашње најзапаженије остварење. Начин на који је изградио композицију романа „Топ је био врео“ је двосмислен и изазива сумњу код читалаца – почевши од наслова, избора теме, форме, приповедног поступка и морфологије језичког облика. Све заједно укомпоновано указује на необичну структуру кроз коју препознајемо поетичке елементе прозе новог стила, али и кинематографске поступке примењене у оквирима текста.

Пре него што се посебна пажња усмери на рецепцију романа „Топ је био врео“ у оквирима српске књижевне критике, неопходно је указати на који начин се у домаћој, али и светској јавности конструише слика о српском националном идентитету и култури, а која неретко за циљ има дехуманизацију Срба од стране аутошовиниста. Осим тога, од изузетног је значаја поменути и неке од највећих српских писаца који су у својим делима оживљавали ратне приче не би ли се на тај начин потврдило да се пакао рата може представљати у различитим контекстима са различите временске дистанце.

Такође, уколико културу једног народа покушамо да дефинишемо у контексту националне државе, онда би култура представљала низ аутентичних елемената који је чине културом – језик,

обичаји, митови, легенде, симболи. У зависности од њих, гради се и *слика светиа шиої народа* коју пројектујемо, и коју називамо *културни идентитет* – а који је заправо рецепт за опстанак једног народа. Културни идентитет најчешће наслеђујемо, али и преносимо, иако неретко, у зависности од различитих фактора, он има тенденцију да се мења.

Многи тумачи националних историја неретко национални идентитет одвајају од онога што називамо грађанско васпитање – култура, пристојност, демократија. Национални идентитет није одвојив од епитета грађанског васпитања, како су га конкретно доживљавали комунисти². Они су негативно вредновали све што има везе са националним идентитом, нарочито српским, а и са српском националном културом. Овакав став је актуелан и данас у (нео)либералном друштву, где се сваки покушај испољавања националног става етикетира од стране система. О томе пише и француски социолог Пјер Бурдије, и у тексту *Суштина неолиберализма* га дефинише као „програм за методичко уништавање колективног“ (Бурдије, 2012). То би значило да је човеку који обитава у неолибералном систему одузета воља, слобода и право говора, и да ће се сваки његов покушај борбе завршити у корист система, и коначно, систем ће га убедити да је сам крив за сопствену пропаст. У ери неолиберализма су нам уместо војних ратова наметнути хибридни ратови који на много опаснији начин подстичу сукобе, а последице тих сукоба утичу на стабилност националне државе. Хибридни ратови се данас воде посредством медија, образовања, индустрије забаве и санкција, чији је задатак манипулација свешћу народа. Да би се поједини етнос, данас, сачувао од потенцијалних хибридних ратова, потребно је да се осмисли стратешки систем одбране од напада таквог типа.

Књижевност је у том смислу веома важна зато што њеним

² Крах социјалистичког режима – а који Кеџмановић тематизује – који је уследио након смрти Јосипа Броза Тита је резултирао буђењем националистичке политике и свести која је деценијама била потискивана под слоганом „братства и јединства“. Друштвено-политичке промене су 80-их година одјекнуле у читавој СФРЈ, а понајвише у БиХ, управо због мултиетичности која је одликује. Проматрајући књижевно-културне токове током социјалистичке владавине, приметимо да је сваки покушај испољавања националног или националистичког осећања био строго контролисан, тачније забрањиван. Осим строге контроле, односно забране испољавања националног осећања, и остале друштвено-културне појаве су биле озбиљно контролисане, те су тада настајале и тзв. ‘црне листе’.

посредством чувамо културу једног народа, негујемо је, а неретко и реконструирамо. Изузетно значају улогу у обликовању идентитета, првенствено националног и етничког, има и рат, који воде политичке мањине. Услед војног или хибридног³ рата унутар једног народа, етнички и национални чиниоци добијају на снази – јачају, док са друге стране, тај немерљиво снажан осећај родољубља, националистичких порива и етничке припадности може да подстакне сукобе у мултиетничкој заједници. Јединствен пример управо таквих сукоба јесте Босна и Херцеговина, која представља место на којем су се кроз историју укрштале различите религије и културе, те је тако постала мултиетничка држава. Срби, али и остали народи у Босни и Херцеговини, кроз историју су се суочавали са многобројним видовима насиља – ратови, немири, међуетнички сукоби, који су у већој или мањој мери бивали агресивни. Грађански рат који се одвијао у БиХ деведесетих година није имао пандан у ранијој историји Балкана.

Проучавајући српску књижевност кроз призму историјског тока збивања ратних догађаја, можемо уочити да посебно место заузимају прозна дела која се баве трагичном судбином српског народа. Уколико промотримо однос књижевности и историје, у оквирима српске културе уочићемо две опречне појаве. С једне стране је настајала књижевност која је била у служби историје: „Историја у односу на књижевност није била нешто спољашње, чијим се елементима књижевност може слободно служити, мењати, преобличавати, подвргавати их властитим циљевима и тежњама, својој унутарњој природи. Она је била чинилац унутар система, који у књижевне творевине уноси обележја своје властите природе, а пре свега нефикционалност, претензију на чињеничну истинитост“ (Јоковић, 1994: 7). Супротно књижевности која је у служби историје и која је у књижевна дела уносила „чињенице“, јавља(ла) се и књижевност која је ослобођена идеолошких матрица и служби. Узимајући у обзир да су књижевност и историја блиско повезане области, не чуди појава ова два књижевна покрета, која се увек јављају након неке значајне историјске епизоде; књижевност је или злоупотребљена зарад личних интереса појединаца/групе, или је пак аутономна и изван политичких токова. Из тог разлога је неопходно направити дистинкцију између „социјално-историјске“⁴

³ Хибридни ратови се данас воде на глобалном нивоу, најчешће посредством технологија – медији, индустрија забаве, образовни систем итд.

⁴ „Естетски домети стваралаца вреднују се према степену подржавања те ‘цинов-

књижевности чије је једино и основно тежиште (пишчева) идеолошка идеја, односно слика стварности обликована на основну личне идеологије, и књижевности која одређеној историјској епизоди приступа потпуно слободно, у оквиру уметничких правила. Александар Јерков проблеме ове врсте дефинише: „Проблем односа српске књижевности према ратовима, према томе, везан је и за однос проучавања књижевности према ратом омеђеним друштвеноисторијским процесима. Штавише, може се рећи да се проблем приказивања рата у српској литератури не може сасвим добро поставити уколико мишљење о књижевности није ослобођено идеолошких предрасуда преузетих из друштвене, националне историје – нарочито оних које су везане за идеологију уједињења и југословенску идеју, или комунистичку идеологију и идеју социјалистичке државе. Тек са ослобађањем мишљења о књижевности туторства ширих друштвених и историјских генерализација види се оно што је за саму српску литературу најважније – унутрашња историја књижевности ослоњена на велика дела српских писаца. Без тога се не уочава прави смисао и вредност књижевног обликовања у различитим поетичким системима које је српска литература откривала, испитивала, напуштала“ (1999: 79).

Таквом књижевно-критичком дискурсу о српској култури неретко претходи и политичко-идеолошки дискурс. Њега најчешће обликују европски теоретичари постколонијализма,⁵ исто-

ске стварности’, уметност и стварност су супротстављене и ова прва је увек подређена другој. Чини се као да се полази од става да стварање није пре свега индивидуални, аутономни чин, већ да првенствено представља испуњење задатака које, у име новог друштва, треба успешно обавити“ (Пековић, 1986: 23).

⁵ „Роберт Џ. С. Јанг, британски теоретичар књижевности, у својој књизи *Постколонијализам* ће се већ на првим страницама књиге дотаћи сукоба у бившој Југославији, у поглављу *Силавање њихових књија* пише како су „српске националистичке снаге“, у мају 1992. године, ракетним пројектилима запалиле Оријентални институт у Сарајеву, који се сматра једном од најважнијих европских збирки исламских рукописа. Каже се да је изгубљено на десетине хиљада докумената из Отоманског царства. Међутим, нигде се не помиње откуд збирка баш на овим просторима, нити да је она тековина колонијализма, наслеђе отоманског империјализма. Овако штурим извештајем, читаоца који није довољно упућен у историју ових простора, доводи у заблуду. Једино што се може закључити из овог одељка јесте да су Срби монструми који пале књиге“ – Арсенијевић Митрић, Јелена Н. „Срби као варвари Европе у дискурсу појединих теоретичара постколонијализма“, у Међународни научни скуп. *Српски језик, књижевност, уметност* (9 : 2014; Крагујевац). *Српски језик, књижевност, уметност : зборник радова са*

риографи,⁶ социолози, политиколози, и на тај начин кривотворе историјска збивања и чињенице, а књижевна дела која настају независно од политичког исхода поистовећују са личним уверењима писаца. Такав модел оцењивања (злоупотребе) књижевности је постао пракса која за последицу има етикетирање српских писаца који се „усуде“ да тематизују најсвежија српска страдања. „Наиме, почетком и средином 1990-их година, интересовање за србистiku у западноевропској и америчкој славистици је у знатној мери порасло, при чему је генератор повећаног интересовања – као што је то у истом периоду случај и са проучавањем руске књижевности – у највећој мери припадао политичком домену. У складу са тим, у српској књижевности се на неки начин траже противници и савезници, док највећу пажњу закупају управо дела која остварују непосреднију тематску везу са минулим или сувременим политичким дешавањима у бившој Југославији (при чему је став писца према феномену српске ‘кривице’, који би се називао из њихових књижевних творевина или бивао експлицитније изричан у њиховим интервјуима, заправо далеко пресуднији чинилац њихове афирмативне или негативне критичке рецепције неголи естетска релевантност)“ (Булатовић, 2017: 330). Жак Рансијер позицију књижевних дела кроз која се прожимају историјско-политички елементи објашњава на сличан начин: „Политика књижевности није политика писаца. Она се не односи на њихово лично учешће у политичким или друштвеним борбама њиховог доба. Она се не односи ни на начин на који писци у својим делима представљају друштвене структуре, политичке покрете или различите идентитете. Под изразом ‘политика књижевности’ подразумева се да се књижевност бави политиком остајући књижевност“ (2008: 7).

Други проблем који се јавља када је реч о романима који темати-

IX међународној научној скупи [Српски језик, књижевност, уметност] одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу (24–25. октобра 2014). Књ. 2. *Рат и књижевност* / [уредници Драган Бошковић, Часлав Николић] – Крагујевац : Филолошко-уметнички факултет, 2015, стр. 409.

⁶ Енглески историчар Ноел Малком у књизи *Крајка историја Косова* (1998) пише како је Косово одувек припадало Албанцима, и тврди да је Први балкански рат ништа друго но освајачки и колонизаторски. Годину дана након његовог објављивања књиге је одржана научна конференција на Историјском институту САНУ посвећена његовом бесрамном фалсификовању историје, а текстови су објављени 2000. године у зборнику *Одговор на књићу Ноела Малколма Косово. Крајка историја*. Доступно на: <http://www.kosovo.net/nmalk.html> (приступљено: 11. 9. 2020).

зују значајне историјске епизоде – ратове – јесте питање историјске дистанце. Да би аутор што мање био изложен субјективном осећају, неопходна је временска дистанца – што је она већа, субјективни приступ би требало да буде сведен на минимум. „Ратови с једне стране дају повлашћен материјал за књижевно обликовање, а с друге стране снажно утичу на очекивања читалаца и на поетички, смисаони и идеолошки хоризонт на коме се једно дело може, или заправо не може, појавити и афирмисати у националној књижевности. Тешко је непосредно по неком важном историјском догађају пронаћи задовољавајући начин да се протекла збивања, заправо модел ратног догађања и његова мотивацијска подлога, представе убедљиво и без погубних предрасуда било које врсте. То је међутим, најчешће била ситуација у којој се налазила српска литература, па и роман, који је можда њен најочљивији, и за рат највише везан део“ (Јерков, 1999: 79). Никола Милошевић историјску дистанцу посматра из другачије перспективе: „Историјска дистанца по мом мишљењу није хронолошка него психолошка категорија. Писац мора изнутра да се дистанцира. Некоме то пође за руком за годину, а неком ни за сто година“ (Цитирано према: Јоковић, 1994: 8). Истина, проблем историјске дистанце се састоји у чињеници да је она одувек била дискутабилна – и када су писци историјској епизоди приступали након више деценија, а чак се и данас романима који тематизују Први светски рат⁷ или грађанске ратове⁸ деведесетих у БиХ приписују памфлетски тонови. Проблем је дакле, у субјективном поимању *дистанце* и *времена* као таквог, али и у способности писаца (и критичара) да идеолошке страсти оставе по страни како би уметничко и естетско добили на снази. Владимир Кеџмановић спада у онај ред савремених српских прозаиста који својим остварењима остављају путоказ како велико књижевно дело треба да изгледа.

Међутим, да минимална временска дистанца не мора нужно да значи и субјективан приступ ратној тематици, доказују и најзна-

⁷ Примера ради, роман „Велики јуриш“ Слободана Владушића је штампан у чак четири издања и изазвао је одушевљење код публике. Ипак, међу припадницима идеолошких критичара у Србији било је негативних коментара, али узевши у обзир књижевна остварења оних који су их изrekli – они потпуно губе на снази и важности.

⁸ Владимир Кеџмановић је због романа „Топ је био врео“ био на вишегодишњем удару српске критике само зато јер идеолошки не подлеже „истини“ коју за нас конструишу Други. Више о томе у наставку рада.

чајнија књижевна дела Меше Селимовића, Иве Андрића, Данила Киша, Светлане Велмар Јанковић, Миодрага Булатовића. Они су ратна збивања искористили као уметничку подлогу која читаоцу пружа другачију перспективу рата, а коју причају животне судбине јунака. „Шта су, дакле, слике света великих писаца, Андрића и Црњанског? Какав је њихов однос према реалном? Јасно је да екстремни одговори овде не долазе у обзир: опредељујем се да њихову слику света замислим као једно *тумачење свеиша*, његове ‘систематизације’. Пишући, субјект се поставља наспрам света, што не значи да је свет одсутан из чина писања, већ само то да га не подвлашћује онако како нови историзам сматра да култура подвлашћује сваки чин писања. Свет је присутан, али остаје, када су у питању личности, наспрам писања, јер ту писање није репрезентација света, већ тумачење које свету нужно нешто додаје“ (Владушић, 2012: 52).

Селимовићеви јунаци су обични људи који су жртве ратних разарања, и који се након повратка у завичај суочавају са реалним животним проблемима – борба за опстанак, усамљеност – који наступају након илузије о јединству света. Андрић нам у својим романима дочарава на који начин рат обликује нарави јунака, али и указује на сличности и разлике између различитих култура. Данило Киш у „Пешчанику“ положај Јевреја за време нацизма дочарава са дистанце, измештајући нацистичке ужасе из центра збивања – реконструишући их, служећи се непрестаном иронијом.⁹ Светлана Велмар Јанковић у „Лагуму“ поставља питање српског грађанског света, али и питање: „да ли у људском и грађанском моралу постоји одређена мера која се никада не сме прекорачити? Где су границе достојанства и праг трпљења?“ (Палавестра, 1999: 42). Начин на који је Велмар Јанковић изградила психологију ликова је маестранлан, јер како вели Киш, „не постаје се писац да би се казале извесне ствари већ да би се казале на изванредан начин“. Миодраг Булатовић, за разлику од поменутих аутора, тематици рата у романима „Херој на Магарцу“ и „Рат је био бољи“ приступа на нов, неуобичајен и до тада невиђен начин – користећи гротеску. „Уместо хероја и бораца, жртви и насилника, ратни свет његових романа насељен је чудноватим бићима, изобличеним сподобама, догађајима који своју логику, сврху и смисао никако не могу везати за емпиријску грађу, већ само за традицију гротеске, пародије и сатире, пастиша

⁹ На крају „Пешчаника“ се налази писмо које је Киш реконструисао, и којим је постигао ефекат истинитости.

и каламбура, карневала и подвала“ (Јерков, 1999: 81).

Примери дела најзначајнијих писаца српске књижевности доказују да обликовање ратне тематике може да има различиту мотивацију, и да се сукобима може приступити без доминантних личних идеологија. Овим путем су наставили и писци новије генерације попут Давида Албахарија, Горана Петровића, Владимира Кеџмановића (о чијем роману „Топ је био врео“ ће бити више речи у наставку овог рада). Албахаријеви јунаци¹⁰ су привилеговани јер проговарају из избегличке позиције и самим тим ратне сукобе и послератна осећања анализирају – како из спољашње, тако и из унутрашње перспективе. „Он је, [рат – Г. Л.] неким писцима, попут Давида Албахарија у роману „Мамац“, путем посредне тематизације, омогућио успелу читалачку активацију властите поетике. Наиме, кроз причу о емотивним странама историјског, а на фону актуелности ратних збивања и њихових трагичних последица, Албахари је на добар начин приказао могућност свог високоестетизованог прозног писма да исприча читаоцу интригантну личну повест и да истовремено задржи отвореним низ поетичких и етичких питања“ (Шапоња, 1999: 252). О болној и трагичној судбини једне јеврејске породице, Албахари проговара у роману „Гец и Мајер“ и на тај начин дочарава свеукупну слику страдања јеврејског народа на овим просторима. Горан Петровић, с друге стране, у „Опсади цркве Св. Спаса“ гради иреалистичку слику света и читаоцу дочарава иреалну пројекцију стварности обликујући високоестетизовану артикулацију егзистенцијалог доживљаја (Ђорђевић, 2015: 79). То не значи да су реални елементи стварности у роману потиснути, него само да потврђују нераскидиву везу између симболике и реалности. „Онда када насупрот ратној стварности српски писци улогу релевантне и референтне стварности траже и налазе на другој страни, у једној непостојећој, иреалној стварности, тада коришћење иреалних елемената у слици света добија нови смисао и карактер потпуног и продуктивног поетичког одговора на актуелну егзистенцијалну ситуацију“ (Ђорђевић, 2015: 169).

Пакао рата се дакле може представити на различите начине,

¹⁰ У књизи „Дијаспора и друге ствари“, Албахари проговора о емигрантској позицији досељеника у Канаду и покушава да одгонетне колико траје емигрантско стање. (У Албахаријевом случају је реч о самоиницијативној емиграцији зарад личне економске стабилности.) Књига представља збирку текстова који су настали током деведесетих и двехиљадитих година. Сличну тематику обухвата и роман „Снежни човек“.

онако како су то чинили Андрић, Селимовић, Булатовић, Киш – без идеолошког представљања ове или оне стране. Они су нам доказали да временска дистанца није увек кључна да би настало велико и значајно књижевно дело, и показали да је доживљај рата могуће уверљивије представити када се користи као подлога, на којој симболичко-уметничка грађа долази до изражаја, без утискивања личних идеолошких страсти.

Када је реч о српској прози која тематизује хрватску и босанску епизоду грађанског рата деведесетих година, важно је имати у виду да нису сва књижевна остварења у оквирима поменуте тематике једнако значајна за културу једног народа. „Уколико неко дело није имало значајну рецепцију, нити је ту рецепцију накнадно стекло, онда је извесно да оно може бити чињеница историје књижевности, али да је његов утицај на стратешку културу једног народа миноран. Стога се наша анализа заснива на оним значајним књижевним делима за која се може рећи да су имала или имају утицај на стратешку културу српског народа, односно да региструју померања у тој култури“ (Владушић, 2019: 158).

Српски писци који су у својим књижевним делима тематизовали грађански рат у БиХ и Хрватској су ратне догађаје преносили у оквирима два књижевна приступа¹¹. Први је позадински приступ, а други фронтални.¹² Иако су оба веома значајна, и у уметничком смислу другачија, историја (али и критика) је показала да у симболичком смислу једном даје предност.

Позадински приступ ратној тематици, конкретно у БиХ и Хрватској, представља доживљену слику тих ратова у Београду, односно Србији. Фронтални приступ, с друге стране, јунаке поставља у средиште ратног простора – фронта, и он је неретко динамичнији, сликовитији, што код читалаца уме да изазове бурније емоције. „Поред позадинског и фронталног приступа рату, важно је разликовати *позадинску* односно *фронталну перцепцију рата* која се разоткрива у књижевним делима. Позадинску перцепцију рата карактерише одређивање рата као непријатеља; дакле, непријатељ

¹¹ Осим фронталног и позадинског приступа рату, постоји и тзв. авијатичарски приступ, који је након Првог светског рата наслутио нови начин убијања. У вези са тим, важно је поменути кратки роман „Крила“ Станислава Кракова, а примера ради и НАТО бомбардовање Србије 1999. године.

¹² О позадинском, али и фронталном приступу рату је писао и Мирољуб Јоковић у књизи „Имагинација историје“. Неки од писаца у чијим романима Јоковић уочава ова два приступа јесу: Драгиша Васић, Станислав Краков, Стеван Јаковљевић...

није неки други политички субјект, већ сам рат, па се према томе јунаци током рата не боре против другог политичког субјекта, већ против самог рата. Са друге стране, фронтоска перцепција рата подразумева могућност поистовећивања другог политичког субјекта као непријатеља“ (Владушић, 2019: 158).

Позадински приступ тематици грађанског рата у БиХ и Хрватској је доминантан код два српска писца – Слободана Селенића („Убиство с предумишљајем“) и код Владимира Арсенијевића („У потпалубљу“). Оно што је заједничко код оба романа јесте бесмисао рата као таквог, и који је ништа друго но апсурд, те из тог разлога оба писца о рату говоре као о злу које уништава све пред собом. У вези са тим, „непријатељи нису означени политички субјекти против којих је у то време српски народ ратовао, већ непријатељ постаје сам рат (код Селенића), односно онај ко позадину повезује са ратом, а то је власт (што је сугерисано код Арсенијевића)“ (Владушић, 2019: 159). Иако у идеолошком смислу писци настоје да наступе критично, они ипак задржавају одређену дозу објективности не тематизујући директног непријатеља – субјекта, што у односу на фронтални приступ значи предност.

„У прилог томе говоре симболички знаци такве предности: Нинова награда додељена Арсенијевићу, као и снимање филма по Селенићевом роману, те статус бестселера ових романа. Не постоји ниједан пример ондашњег романа фронтоске перцепције који је могао да се похвали таквом рецепцијом у књижевно-културном пољу. (...) Наиме, не може се рећи да су романи Владимира Арсенијевића и Слободана Селенића у естетском смислу изразито супериорни: и поред Нинове награде, Арсенијевићев роман није доживео значајну академску рецепцију која би говорила о његовој књижевној вредности, док Селенићев последњи роман, по општем мишљењу, заостаје за његовим ранијим делима. Све то говори да је популарност романа *Убиство с предумишљајем* и *У потпалубљу* била мотивисана пре свега, њиховом позадинском перцепцијом рата“ (Владушић, 2019: 160).

Разлог за овакво књижевно обликовање можемо потражити у друштвеној атмосфери која је владала током грађанског рата, и која је по свему судећи била хаотична. „Ту атмосферу је одредила амбивалентна, па и ‘шизофрена’ позиција тадашњег руководства у погледу рата у Хрватској: Србија званично није била у рату, али се спроводила регрутација војно способног становништва које је завршавало на фронту. Несумњиво, ова шизофрена позиција *раша*

без *раша* разоткрива slabost српске ратне стратегије деведесетих, а то су нејасан циљ рата као и непостојање излазне стратегије. У коначном, ова позиција доводи и до стварања пукотине у погледу националног идентитета: ако регрутација и слање у рат у Хрватској подразумева свест о националној солидарности, онда став да Србија није у рату истовремено сугерише да нема потребе за таквом солидарношћу. Тако је званична српска политика током деведесетих послала две потпуно опречне поруке свом становништву, чиме је створила предуслове за цепање националног тела на два дела: онај који даје предност националној солидарности, упркос ставу да Србија није у рату, и онај који став да Србија није у рату супротставља националној солидарности“ (Владушић, 2019: 160).

Друга два српска романа која тематизују грађанске ратове у бившој Југославији су романи „Есмарх“ (Владимир Јокановић) и „Топ је био врео“ (Владимир Кеџмановић), којима оба писца додељују оквири фронтског типа. Јокановићев роман је штампан само једном, а читалачка рецепција то и потврђује. Разлози због којег је скрајнут се вероватно састоји у чињеници да су у питању ратни оквири романа фронтског типа, а који је увек бивао лошије позициониран у односу на оне романи у којима се о рату говори из позадинске перспективе. За разлику од Арсенијевићевог романа, Јокановић управо открива смисао рата и пружа ширу слику ратних изопачености. „Оно што их разликује јесте знатно *шира* перспектива „Есмарха“, која у себе укључује и атмосферу бујања хрватског национализма пре рата у Хрватској – што код Арсенијевића не постоји ни у назнакама. Тако Јокановић у свом роману сугерише *смисао* рата, показујући да механизам (хрватског) национализма усисава у себе чак и аполитичког јунака који је само делимично Србин. Дакле, Јокановићев роман би и поред антиратног тона био у стању да утврди неки смисао рата, као и да у том рату имплицитно разликује пријатеља од непријатеља. Међутим, све ове особине романа нарушавале су консолидацију и учвршћивање *позадинске* перцепције грађанског рата који се управо завршавао у тренутку када је ово дело објављено“ (Владушић, 2019: 161).

За разлику од „Есмарха“, роман Владимира Кеџмановића „Топ је био врео“ је доживео огромну читалачку рецепцију, а осим тога, сам писац је био на удару оштрих полемика које су трајале неколико година, што неретко доста говори о вредности књижевног дела.

Кеџмановићев роман је утолико другачији, али и успелији од

претходно поменутих управо јер „перцепција рата коју поседује Кеџмановићев роман није само другачија, већ и знатно шира и комплекснија од оне из романа „У потпалубљу“ Владимира Арсенијевића. Фабула Кеџмановићевог романа се може разумети и тако да се у њој, као главни непријатељ, позиционира сам рат, али исто тако и као роман у коме се као непријатељ одређује други политички субјект. Његова вредност је управо у тој двосмислености“ (Владушић, 2019: 162). Томе да је Кеџмановићев роман један од најуспешнијих у новијој српској књижевности говори у прилог чињеница да је њиме успео да пробуди читаоце, и у њима изазове опречна мишљења и осећања, али и критику која није успела да му пронађе круцијалне естетске слабости, већ је вишегодишњу расправу око романа свела на критику самог аутора, прилазећи му са политичко-идеолошки мотивисаним намерама.

Пођемо ли од тематског средишта романа „Топ је био врео“, схватамо да је реч о опсади Сарајева о којој приповеда једанаестогодишњи, неми дечак. Иако је реч о фикционалном сведочанству, читалац ипак препознаје историјску позадину која је писцу послужила као оквир преко којег ће прича бити реализована.

„Радња романа се одиграва у Босни, у урбаном простору, Сарајеву, у временском исечку док се води грађански рат и траје опсада града. Писац то нигде отворено не помиње, али из приповедног и вантекстуалног контекста читалац препознаје стварносну подлогу на којој се утемељују наративне структуре дела“ (Ђорђевић, 2018: 90). Уланчаним асоцијацијама читалац спознаје стварносне оквире који упућују на ратно Сарајево – *зелене берейке, ћетници, Власи, Срби, Хрвати, Муслимани, Балије, ми/они, наши/њихови, драниоци прада...* – притом, имајмо у виду и пишчеве јавне иступе у којима је отворено говорио да се иза ове ратне приче крије дубоко лично искуство.

Пратећи трагично одрастање неименованог дечака у мултикултуралној средини, где „нема више ни бога ни закона“ (Кеџмановић, 2008: 98), читалац се упознаје са његовом свешћу коју Кеџмановић обликује у виду хиперреалистичког извештаја, и који постаје најдоминантнија приповедна компонента. Дечак који је уједно и сведок и наратор, након што граната разнесе његов дом и убије родитеље, постаје нем и тада самосвесно почиње да обликује визуелно-звучну слику стварности у мултикултуралном окружењу. Поставивши га у ратне оквире фронтског типа, у мултикултуралну средину, без могућности вербалног учествовања, Кеџмановић сугестивно

дочарава нарушене комшијске односе, који су настали услед оружаног обрачунавања подељених војних страна. Неименовани јунак у таквом окружењу добија улогу посматрача, који не говори, не бира стране и који не доноси одлуке, али зато читалац има могућност да сам разазнаје потиснуте емоције сва три етноса, које су сада ослобођене. „Дечак приповеда о нарушеним комуникацијама између унутрашњег и спољашњег света (свет солитера и свет изван њега), о сатрвености људи сва три етничитета (Муслимани, Срби, Хрвати) осуђених на утескобљено трајање у граду који је у окружењу, и оних који су страхом затворени у становима и ‘трењима’, узајамним сумњама и нетрпељивостима“ (Ђорђевић, 2018: 91).

Наративна позиција која је дечаку додељена у роману „Топ је био врео“ је двоструко мотивисана: с једне стране је читаоцу пружен увид у психолошка стања јунака који перципира ратну атмосферу, без могућности вербалног учествовања и рационализације, док је с друге стране писац остао дистанциран према предмету о којем приповеда – рату, додељујући јунаку наратору свега једанаест година, те је у том дискурсу идеологизација текста сведена на минимум. То значи да је дете искључиво у позицији посматрача, које се никада раније није сусрело са ратним злом, и којем су у оквирима природних законитости непојмљиве поларизације ове врсте, и то имплицитно представља најискренију представу о свету.

У требињском клубу уметника „Атанасије Поповић“ је 2013. године одржано књижевно вече на тему „Књижевност и рат“, где је један од учесника био и Владимир Кеџмановић. Он је том приликом објаснио зашто је главни јунак његовог романа једанаестогодишњи дечак: „Дечак је главни јунак јер је дете ослобођено од предзнања и предвести о тим односима, он их заправо упознаје. Користио сам приче сведока, имагинацију, али и моје искуство из Сарајева, где сам провео осамнаест година“.¹³ Писац је овом изјавом јасно потврдио оно што је сугестивно дочарао и у роману, те је у идеолошком кључу тумачење романа неосновано.

Дечак односно наратор који се налази у центру ратних збивања је у константној потрази за идентитетом, и то уочавамо у његовом прихватању стварности и окружења коју Кеџмановић не улепшава. У оквирима света одраслих, он се налази и у тренуцима када му је напрасно додељена улога онога који се стара о другима – о Николи,

¹³Доступно на: <https://www.etrafika.net/magazin/4233/knjizevnost-i-rat-zapisi-odogadajima-s-trajnim-posljedicama/> – приступљено: 16.09.2020.

Митри и Милану. Иако је првобитно Никола био тај који је преузео улогу старатеља над дечаком, и примио га у свој стан, дечак у новонасталим околностима постаје онај који брине о одраслима. Кеџмановић је оваквим композиционим поступком нарушио равнотежу природних односа у друштву, и на сјајан начин осликао животни дисконтинуитет који ратна времена доносе.

Оно што у језичко-стилском сегменту краси роман „Топ је био врео“ јесу кратке и редуковане реченице које су врло често испрекидане, а занимљиво је и да се свака страница завршава тачком – нема преношења реченичних чланова на наредну страницу књиге. Распарчаним и кратким реченицама се наглашава и урушени друштвени систем, нарушени односи међу становништвом, али и распад једне државе – Југославије – у којој као да су сви чекали неки повод – рат – како би могли да оправдају оно што суштински потискују у себи – нетрпељивост. Разарајући синтаксу, Кеџмановић заправо истиче основну причу романа, а то је трагична животна прича детета, пренесена изломљеним мисаоним токовима.

Јединствени књижевни поступци откривају пишчев снажан осећај за језик, који се разликује од савремене књижевноуметничке норме, и тиме рефлектују суштинску тежњу писца да одступи од стандардних књижевних образаца. Објективно посматрано, ова прича није једноставно испричана, без обзира на присуство, условно речено, упрошћених наративних средстава. Њихов циљ је да осветле и оголе унутрашње стање јунака без пренаглашене емотивности, а не да епски описују ратне догађаје. У везу са тим се може довести и Маринетијев „Технички манифест футуризма“, у којем инсистира на предочавању догађаја, а не на њиховом опису: „Рат и борбе не треба осликавати, него их употребом језика, разарањем синтаксе и логике, дочарати“ (Маринети, 1975: 162). Редукованост језичког израза у овом случају представља и баријеру потенцијално погрешној интерпретацији рата, која неретко уме да склизне у сферу идеолошко-политичког говора, и зато је читалац оваквим наративним конструкцијама добио прилику да сам чита „између редова“, без пишчевих инсинуација.

Владимир Кеџмановић је, да би избегао идеологизацију текста, на посебан начин изградио структуру приче у којој је фабула двосмислена. Ауторов глас не проговара ни у једном сегменту романа, а писац улогу главног непријатеља додељује самом рату – приказујући на тај начин најниже пориве људи сва три етницитета. У том контексту се у роману као главни непријатељи могу посматрати и

други политички субјекти, чије идеологије испољавају подељене стране, и у том смислу двосмисленост добија на снази.

Узимајући у обзир српску критику (која се неретко служи *йолийички корекциним њвором*¹⁴), али и читалачку јавност која подлеже олаким и површним пресуђивањима, могло се очекивати да ће мишљење о роману „Топ је био врео“, кроз који су остварени историјски оквири, бити подељено. „У српској логомахији демократије, свако гледиште с којег се представљају догађаји из југословенских ратова, свака фикција и сваки стварни догађај, просуђују се као идеолошке чињенице, из перспективе идеолошких одредишта логомахије или Друге, националистичке Србије, са становишта по којем су Срби кривци за оно што се десило и за оно што се није десило у време распада Југославије, наиме са становиштва да нам је истина тог распада дата споља, евентуално, као истина демократије коју треба само да усвојимо“ (Кордић, 2011: 173). У складу са тим, полемику око Кеџмановићевог романа започиње Владимир Арсенић у дневним новинама *Данас*, која је објављена под називом *Преигравање њросеком*¹⁵. Он ратни роман дефинише као врло проблематичан жанр, а разлози су према његовим речима етичке природе: „У њему се [у ратном роману – Г.Л.] увек тестира етички однос писца према рату и, мада већина аутора има став који се од њих очекује и на неки начин подразумева, он неизбежно служи као полигон за идеолошка сврставања, која у савременом исполитизованом друштву често имају карактеристике дефинитивних судова о књизи“¹⁶. Арсенић потом проблематизује и приповедачки манир, али и тренутак када/где је дечак проговорио: „Укинувши приповедачу, детету које је изгубило родитеље у гранатирању, током већег дела романа могућност говора (док се не докопа српске територије, sic!), Кеџмановић је покушао да проговори његовим очима и ушима, али се утисак незаинтересованости приповедача губи кад се има у виду да се у ствари ради о сећањима, а не о непосредном проживљавању.“¹⁷ Пођемо ли од истинског проблема ратног

¹⁴ О *йолийички корекциним њвору* којем подлеже српска критика ће бити више речи у наставку рада.

¹⁵ Доступно на: <https://www.danas.rs/nedelja/preigravanje-proseka/> – приступљено: 16. 9. 2020.

¹⁶ Доступно на: <https://www.danas.rs/nedelja/preigravanje-proseka/> – приступљено: 16. 9. 2020.

¹⁷ Доступно на: <https://www.danas.rs/nedelja/preigravanje-proseka/> – приступљено: 16. 9. 2020.

романа, осим *еџичкој односа писца према рату*, што овај критичар помиње, јесте сам *рат*, јер се његова историјска истина често тумачи са одређене идеолошке позиције, и на тај начин вреднује и књижевно дело. „С утопијског хуманистичког гледишта, сваки говор о рату је етички тест хуманизма. Али рат је људска чињеница – и чињеница тог лажног хуманизма, шав по којем он увек пуца. А то значи да се у ратном роману не тестира само етички однос писца према рату, него и етика гледишта с којег критичар просуђује и рат и такав роман (у ратном роману се тестирају сама људска суштина и говор о њој). А гледиште овог критичара је чисто идеолошко. У противном, за њега не би било проблематично то што је јунак и приповедач романа „Топ је био врео“ проговорио кад се докопао ‘српске територије’, него да ли је та појединост мотивисана у тексту и на који начин“ (Кордић, 2011: 172). Арсенић замењује књижевно-критички суд идеолошким, и даље у тексту „упозорава“: „Свако ко се дохвати ове теме мора да буде свестан тога да ће бити читан са наглашенијим идеолошким предзнаком и да ће то још изразитије утицати на вредносни суд.“¹⁸ Уколико је заиста немогуће ратни роман читати из неутралне позиције, а замислимо да је немогуће, да ли то онда значи да је и критички суд дискутабилан? И те како јесте, узимајући у обзир „коначну истину“ ратова деведесетих, коју су донеле Запад и Европа, а коју у Србији заступају поједини интелектуалци.

Полемичу око Кеџмановићевог романа у истом тону наставља и Ружица Марјановић у Сарајевском часопису *sic!*¹⁹ објавивши текст под називом „Ако промашиш етику, погодио си све остало“²⁰, износећи „мане“ и „недостатке“ Кеџмановићевог романа. Ауторка текста покушава да одгонетне из које временске перспективе дечак приповеда, зашто му писац није доделио име него етничку припадност, имплицитно га постављајући у сенку одређене идеологије. Спомиње и организацију текста, тачније испрекидане реченице, које су како наводи „непотребне“, а потом одлази корак даље преиспитујући саму књижевну награду која је „Топу“ додељена, спомињући „маркетиншке трикове којима се писац служио“, што је апсурдно и чињенично обориво. Овако траљав и малициозан

¹⁸ Доступно на: <https://www.danas.rs/nedelja/preigravanje-proseka/> – приступљено: 16. 9. 2020.

¹⁹ *Часопис за ђоетичка исџраживања и ђјеловања*.

²⁰ Доступно на: <https://pdfslide.net/documents/ruzica-marjanovic-ako-promasis-etiku-pogodio-si-sve-ostalo.html> – приступљено: 17. 9. 2020.

приступ је јасан показатељ недовољног познавања теорије, али и историје књижевности, који су предуслов када је реч о озбиљном и критичком приступу роману који тематизује рат. Иако су одговори на ова питања више него очигледни, у наставку рада ће о њима бити више речи, као и шта се заиста крије иза ових, наизглед, баналних тврдњи.

Осим Ружице Марјановић, Златоје Мартинов је такође имао поприлично негативне ставове о Кеџмановићевом роману, проблематизујући питање „фантомског тенка“ који ноћу кружи по Сарајеву и пуца по граду, да би за рушење и убијање били оптужени „Караџићеви Срби“. У *Полиџикином* Културном додатку²¹ Златоје Мартинов каже „да је то највећа неистина за коју је чуо“, иако Владимир Кеџмановић јавно тврди да је тенк постојао и за ту тврдњу наводи доказе (2009: 9). Радоман Кордић је проучавајући проблеме српске критике, а између осталог и питање рецепције „Топа“, закључио да „с доказима, и у прози и у полемици, можете радити што год хоћете. И Вуле Журић (2009: 9), још један учесник у овој полемици, и писац пореклом из Сарајева, тврди да је тај тенк постојао. Разумљиво, ни његова тврдња није доказ. Ни сам тенк, кад би се којим случајем могао појавити, не би био доказ у околностима ове полемике. Но тај тенк је значајан као објект сумње, неспоразума, мотива за сумњу и неспоразуме“ (Кордић, 2011: 173). На питање како види антикњижевну полемику која се већ дуже време води око његовог романа, писац одговара: „Да, било је разних антикњижевних тумачења романа. С тим се наставља и данас, што ми годи, јер је доказ да тај роман одолева зубу времена. А једна од улога уметности јесте да провоцира глупаке и медиокритете... Ипак, бисер непроцењиве вредности остаје ‘досетљивост’ неког Златоја Мартинова, панчевачког самозваног ‘херменеутичара’, који се на самом почетку полемике, и то баш овде, у ‘Политици’, јавио са питањем зашто дечак пуца на Сарајево, уместо на српске положаје!? Предложио сам му да за своју душу напише крај у коме би дечак, на пример, сео на аутобус и отишао у Панчево да га пита шта да ради...“²²

Након бројних оптужби је очекивано уследила и расправа за округлим столом „Књижевност и рат“.²³ Писци са простора бивше

²¹ *Полиџика*, Културни додаток, 3. јануар 2009, стр. 9.

²² Доступно на: <http://www.politika.rs/sr/clanak/285072/Specijalni-dodaci/Ko-mi-je-ohladio-Top> – приступљено: 17. 3. 2020.

²³ У редакцији *Полиџике* је заказан разговор на тему „Књижевност и рат“. Уче-

Југославије су разговарали о проблему савремене српске ратне прозе, износећи првенствено *идеолошке* ставове, а у маниру Златоја Мартинова, и Владимир Арсенијевић²⁴ је врло тенденциозно тумачио Кеџмановићев роман, наступајући са национално-идеолошке позиције. Арсенијевић, као и Златоје Мартинов, помиње „фантомски тенк“ који у овој расправи постаје оса око које се критички суд врти. Историјске чињенице попут ове су веома важне када анализирамо ратни роман, јер се на тај начин кроз књижевно дело утискује одређена истина која је битна „из перспективе етике књижевности“ (Кордић, 2011: 175). Када је реч о расправи за *окупираним стилом*, ствар је помало другачија.

Окупљене, међутим, „занима вантекстуално значење тог тенка. Његово постојање, наиме, доводи у питање, такође вантекстуални статус *ујврђене истине* о страдању Сарајева и српским злочинима, статус сарајевских муслимана као жртве, али и статус истине, коју је Запад, образац демократије и њене истине, о том страдању утврдио и наметнуо. Оно доводи у питање и моралност гледишта Кеџмановићевих критичара, њихов интелектуални интегритет. И фиктивне чињенице се могу користити као средство манипулације. И коришћене су. Књижевност, намерно или ненамерно, заводи. Заводи и књижевна критика, иако, као рационалистичка делатност, то не би смела. И то се показује у расправи о постојању тенка, у којој се јасно испољава идеологизација читања и разумевања фиктивне или стварне стварности. Уједно, она је и пример разарања водеће предрасуде и веродостојности критике, која се уопште не пита о суштини дела о којем говори“ (Кордић, 2011: 175).

Кеџмановић је у току ове расправе изјавио: „Задатак књижевности генерално јесте да разбија лажне митове. Не само када је рат у питању, него и уопште и да то писац, талентовани писац, несвесно ради. То не мора уопште да буде ствар неког концепта. Самим постављањем стварног живота у контраст са оним што је лажно долази до тога.(...) Ја сам донекле у овом роману, претпоставимо

ствовали су Владимир Кеџмановић, Владимир Арсенијевић, Ненад Прокић, Борис Дежуловић и Весна Рогановић, уредница Културног додатка. <http://www.politika.rs/scc/clanak/71239/Rat-jos-traje-jer-nismo-prosli-katarzu> – приступљено 17. 3. 2020.

²⁴ „Арсенијевићево становиште је важно и зато што он, кажу, припада ‘демократској књижевности’, неолибералистичком реализму, што га медији промовишу као ауторитет, од кога се очекује разрешење опште збрке у којој се српско друштво налази, што је писац једне ‘светске књиге’, тако рече његов критичар, такође у Културном додатку *Полишике*“ – (Кордић, 2011: 174).

да је управо то оно кључно, што полемичаре иритира, разбио мит о мултиетничкој идили у току рата. (...) Одговорно тврдим да не постоји ниједна историјска истина коју сам у роману „Топ је био врео“ ревидирао, ситуација је била каква је била, и ја сам је описао.“²⁵ Пишчеве тврдње утемељено потврђује и Часлав Ђорђевић, до којих је дошао детаљном анализом романа: „Тврдња да роман ‘Топ је био врео’ ‘својеврсно фингира ауру неутралности или политичке коректности’ јесте – у низу искривљених конкретизација – још једна бласфемичност учитавања кривотворених смислова. Прво, ауторски глас ниједног тренутка није директно присутан и његова идеолошка тачка гледишта сасвим је искључена, што се сматра релевантном позицијом у објективизацији приказаног света. У том смислу треба гледати на изостајање уопштавајућег аспекта и било каквог коментара о предметностима света, а који би био изван говора било које личности“ (2018: 120).

Овакво објашњење које је утемељено и у књижевном делу не наилази на подршку цивилизације, првенствено јер се питање истине и даље конституише, и то ван граница наше државе, односно – *истина* као таква се одбацује. „Уколико се српска књижевност сведе на преузимање туђих стереотипа о народу коме припада, па и о себи самој, она ће суштински себе искључити из корпуса текстова који називамо европска књижевност“²⁶ – дакле постоји могућност њеног изумирања.

Разлози за десетогодишњу негативну „кампању“ која је вођена око „Топа“ свакако имају прикривени мотив. Пођемо ли од учесника – *полиитички коректних* говорника, приметимо да је реч о групи интелектуалаца који књижевну критику замењују политичким, идеолошким, памфлетским тоновима. „Уједно је то била и прилика да *Полиитика* покаже своје окретање Другој Србији и њеном мишљењу о, такорећи начелној, кривици Срба, и њиховој

²⁵ Доступно на: <http://www.politika.rs/scc/clanak/72228/%D0%9F%D0%B8%D1%81%D1%86%D0%B8-%D1%82%D1%80%D0%B5%D0%B1%D0%B0-%D0%B4%D0%B0-%D0%BF%D0%B8%D1%88%D1%83-%D0%B8-%D0%B4%D0%B0-%D1%80%D0%B0-%D0%B7%D0%B1%D0%B8%D1%98%D0%B0%D1%98%D1%83-%D0%BC%D0%B8%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B5#!> – приступљено: 17. 3. 2020.

²⁶ Види: Слободан Владушић, „Европеизација и колонизација српске књижевности“, *Нова српска политичка мисао*, 06. 12. 2006. [http://www.nspm.rs/kulturna-politika/evropeizacija-i-kolonizacija-srpske-knjizevnosti.html?alphabet=l&fbclid=IwAR02AKUqUhdyXRC1_1EAue-liVGN7hXUURIy-6KKB6zvEXeC0TS1u00HY-Q] – приступљено: 20. 9. 2020.

‘општедоказаној’ кривици за југословенске ратове. Кеџмановић је покушао да причом о страдању Срба у Сарајеву (изгледа да се и то дешавало) током југословенских ратова не доведе у питање страдање Муслимана. Страдају и једни и други, и страдају једни од других – страда човек. И увек је тако било. По свему судећи, то је историјска и трагична истина, која никоме не одговара. Кеџмановић је користи као потпору тражењу равнотеже у приказивању судбине свога јунака и његових суграђана. То тражење равнотеже је постало структурна оса Кеџмановићевог романа“ (Кордић, 2011: 177).

Неколико година након објављивања романа, појављује се и истоимени филм у режији Слободана Скерлића, који је такође изазвао бурне реакције. Владимир Кеџмановић је првобитно требало да учествује у процесу филмске реализације, али према речима писца, договори нису испоштовани, те је редитељ крај филма преобликовао по сопственим уметничким мерилима која урушавају читаву поенту романа. „Договор са продуцентом Тихомиром Станићем био је да ништа неће бити рађено без моје сагласности... Он је одабрао редитеља без нарочитих референци, ког ће, обећавао је, ‘држати под контролом’. Већ код прве верзије сценарија, коју је редитељ понудио, било је, међутим, јасно да су ствари измакле контроли, укључујући контролу здравог разума... У том сценарију крај је био достојан боливудске Ц продукције. Следећа варијанта је, већ, била на нивоу Холивуда. Али, холивудске Ф продукције, ако тако нешто постоји. Нешто што је личило на пародију ‘тексашког масакра моторном тестером’... На крају је снимљена та трећа верзија краја, која, осим повремено на лажне снове поменутог древног ‘херменеутичара’, не личи ни на шта...”²⁷

Уметничко-естетски доживљај „Топа“ је по свему судећи критика занемарила, а примат је доделила секундарним елементима који нису од суштинске важности.

Секундарни елементи који нису од суштинске важности, или пак нису ни од какве важности приликом вредновања књижевног дела се заправо односе на идеолошке ставове тзв. *левицара* који се косе са идеолошким ставовима тзв. *десничара*.²⁸ Јединствен пример

²⁷ <http://www.politika.rs/sr/clanak/285072/Specijalni-dodaci/Ko-mi-je-ohladio-Top> – приступљено: 20. 9. 2020.

²⁸ Левица и десница с почетка 21. века немају никакве везе са левицом и десницом с почетка 20. века, и у овом случају су употребљени ради јасније контекстуализације.

најскоријег књижевног рата на српској књижевној позорници јесте додела НИИ-ове награде. „Такозвани левичари се баве садашњошћу имплицитно алудирајући на величанственост наше скорије, југословенске прошлости и варварства који је након њеног распада уследио – мада, као по правилу, више на територији потенцијалног центра обновљеног Душановог царства, него у тисућљетним краљевствима и у потомака богумилских стећака – а такозвани десничари се баве прошлошћу алудирајући на нашу садашњачку нејакост спрам домаћег задатка који су оставили у аманет прометеји наде, апостоли јада. Заправо, и једни и други, ако ћемо руку на срце, потенцирају нејакост нашу и неспособност – једни да наставимо националну идеју како су то чинили наши преци, други да наставимо интернационалну идеју. Како су то чинили наши преци“ (Лончар, 2020: 150). Проблем око доделе НИИ-ове награде би требало потражити у проблемима целокупне ситуације у земљи. Радна места, политичке функције, и генерално награде – било оне књижевне или неке друге, додељују се на основу идеолошких претензија онога ко их додељује. Друштво које представља стуб државе је поларизовано, а последице оштрих подела се одражавају на свим његовим нивоима. Српска књижевна сцена заиста не памти сукобе овог типа – иако их је узгред речено одувек било – али је исто тако било књижевности и поезије која је донела неке од најлепших реченица и стихова. Данас је квалитет књижевних остварења, које улазе у уже и шире изборе поприлично дискутабилан – што не значи да међу њима нема вредних остварења, али свакако значи да нема компетентних људи који би то препознали. И то је тужна стварност српске књижевности која срља у пропаст. Запитајмо се шта би један Андрић, Селимовић, Његош или Црњански помислили када би прочитали данашње романи, а по којима књижевне награде носе име? Шта онда урадити по том питању? Можда би најједноставније решење било не доделити књижевну награду уколико нема књижевног дела које плени, и уколико нема компетентног књижевног *судије* који *суди*, а новац преусмерити у локалне или школске библиотеке које обилују литературом која не поседује естетске домене, како је то аутор наведеног текста уочио. „И никакав спољни фактор – компас на идеолошкој мапи, језичка и национална или наднационална припадност, терет или расте­рећеност од историје, род, пол, сексуална или религијска опреде­љеност, доја трепавица, на крају крајева – неће у њему пробудити књижевничку црту, уколико ње нема. Чак и уколико је има, за њу

се гарантује животом, а не лектиром и наративима. Ради ње се жртвује удобност и суочава са собом, а не са другима, са безбедне удаљености, иза екрана. А тога, у савременој српској прози, тешко да има. И не само за доделу обесмишљеног, комерцијализованог НИН-а“ (Лончар, 2020: 155).

Досадашњим анализама показано је каква је била природа рата, односно, какав је двоструки ефекат имао на људе који су њиме били захваћени. Са једне стране, рат који је проузроковао распад СФР Југославије, могао је бити – по свему судећи, код мањине – дочекан као ослободилачки, у смислу могућности националног декларисања мимо југословенског националног идентитета, за који би се могло рећи да је од стране једног броја дотадашњих Југословена био доживљаван као наметнут, док је пракса показала и да је испао неодржив. У том смислу, може се говорити о националном идентитету и као вештачкој, творевини једног наратива, који је своје емпиријско остварење нашао у грађанском рату у БиХ. Након рата, а услед економског пада, и утицаја страног капитала, динстинктивна обележја на националној основи постају доминантно присутна међу „зарађеним“ етносима бивше Југославије. Са друге стране, рат је истовремено био и повод за ослобађање најнижих људских порива, којима је био потребан само окидач – силовања, убиства, сплетке, пљачке, етничка чишћења...

Имајући у виду писце поменуте у уводу рада, значајне за обликовање идентитета српске књижевности 20. века, могуће је доказати да је о темама које говоре о страдању цивилног становништва за време ратова, изводљиво писати и са позиције невелике временске дистанце, односно, без идеолошког предубеђења, из чисто хуманистичке перспективе. На овом је месту могуће, такође, поставити питање о спремности књижевне критике да, у зависности од временске дистанце у односу на период о ком се говори, оцењује објективност, односно, субјективност књижевног дела. Рецепција Кеџмановићеве прозе оставља простор за запитаност није ли књижевност која тематизује грађански рат у Босни и Херцеговини „заслужила“, у очима савремене књижевне критике, „нарочит третман“, с обзиром на последице које је рат оставио за собом? Требало би имати у виду да је Владимир Кеџмановић и пре објављивања романа који је анализиран у раду био етикетиран као „националиста“ у вредносно негативном контексту. Литерарна група *П70*, којој Кеџмановић припада, од стране књижевне критике је била окарактерисана као националистичка, односно, као група

која је, независно од својих естетских становишта, била посматрана пре као политичка групација. Проблем се, како се чини, јавља у критичком приступу који се не заснива на тумачењу књижевног дела на основу његових естетско-етичких квалитета, већ пре идеолошких ставова критичара у односу на претпостављене идеолошке ставове аутора.

На основу досадашњих анализа два Кеџмановићева романа, читалац се упознаје са јединственим и аутентичним књижевним стилем који је пријемчив и живописан. Комбиновањем технике кино-стила, сказа и прозе новог стила, писац успева да створи аутентичан књижевни доживљај, преносећи динамичну атмосферу на простору Босне и Херцеговине за време грађанског рата. Управо овакав приступ омогућава осећај непосреднијег емотивног учешћа читаоца, пре него претендовање на историчност или унапред одређену идеолошку опредељеност аутора. Управо с тим у вези, а имајући у виду радњу доминантну у роману „Топ је био врео“, стиче се утисак да је у Кеџмановићевим романима други, фактор који говори о испољавању зла у људима избио у први план – чак и у случају када је радња романа постављена у средиште ратних збивања – какав је случај са романом „Топ је био врео“ – односно, у изоловану касабу, не тако близу фронта – какав је случај са романом „Осама“. Ако се има у виду да је радња „Топа“ постављена у ратно Сарајево, јасно је да су национални префикси израженији, с обзиром на то да је међуетничка мржња представљена као узрок сукоба који је свакодневно присутан – у виду убистава, бомбардовања, рањавања.

Владимир Кеџмановић је у роману „Топ је био врео“ тежио да шокира читаоца натуралистичким, сировим сценама, не би ли се на тај начин читалац суочио са најмрачнијим видовима људске природе, и тако стекао свест о периоду који је иза њега, а који нипошто не би смео да се понови. Преузимајући одређене елементе кино-стила, али и прозе новог стила, попут сленга и реалистичног приказа стварности којим се на метафоричан начин представља критички став према друштву, писац је успео да пошаље снажну антиратну поруку. Све и да се има у виду негативан пријем одређеног дела књижевне критике, на које је роман наишао непосредно након објављивања, суд времена је показао да се ради о књижевном делу чији су естетски квалитети далеко изнад субјективне књижевне критике, обележене дневнополитичким струјањима.

Најважније од свега, када је реч о стваралаштву овог аутора,

јесте чињеница да је о болној теми писао часно и поштено, успевајући да оствари снажну везу са својом публиком, на тај начин показујући да је могуће писати о темама које задиру у живо ткиво националног осећања, поштујући пре свега оно хумано у човеку, а које сведочи о спремности једне епохе да се суочи са проблемима своје прошлости.

ЛИТЕРАТУРА

Примарна литература:

Кецмановић, Владимир. (2018) *Тој је дио врео*. Београд: Лагуна.

Секундарна литература:

Арсенијевић Митрић, Јелена Н. (2015) „Срби као варвари Европе у дискурсу појединих теоретичара постколонијализма“, у: Међународни научни скуп. *Српски језик, књижевност, уметност* (9 : 2014; Крагујевац). *Српски језик, књижевност, уметност: зборник радова са IX међународној научној скупи* [Српски језик, књижевност, уметност] одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу (24–25. октобра 2014). Књ. 2. *Рај и књижевност /* [уредници Драган Бошковић, Часлав Николић]. – Крагујевац : Филолошко-уметнички факултет.

Булатовић, Борис. (2017) *Оклеветана књижевност: идеолошки аспекти у кријичком сагледавању српске књижевности и културе крајем 20. и почетком 21. века*. Нови Сад : Научно удружење за развој српских студија.

Бурдије, Пјер. „Суштина неолиберализма: Утопија, од реализације до неограничене експлоатације“ у: *Златина преда*, број 133/134, година XII, новембар/децембар, 2012.

Владушић, Слободан. (2012) *Црњански Мејалолоис*. Београд: Слу-

жбени гласник.

Владушић, Слободан. (2019) „Стратешка култура и слике ратова из последње декаде 20. века у српској прози“. у *Војно дело: интердисциплинарни научни часопис*, 8/2019, година LXXI. Београд : Министарство одбране Републике Србије.

Владушић, Слободан. „Европеизација и колонизација српске књижевности“, Нова српска политичка мисао, 06.12.2006. [http://www.nspm.rs/kulturna-politika/evropeizacija-i-kolonizacija-srpske-knjizevnosti.html?alphabet=1&fbclid=IwAR02AKUqUhdYXRC1_1EAue-IiVGN7hXUURIy-6KKB6zvEXeC0TS1u00HY-Q] – приступљено: 20. 9. 2020.

Ђорђевић, Стојан. (2015) *Иреалистичко доба – српска књижевност од 1990. до 2010: критичка пролејомена*. Београд : Службени гласник.

Ђорђевић, Часлав. (2018) *Ошварење јоејској јростјора: (ојлеги о српским јисцима)*. Београд : Службени гласник.

Кецмановић, Владимир. (2018) *Тој је дио врео*. Београд : Лагуна.

Кордић, Радоман. (2011) *Етика књижевности*. Београд : Службени гласник.

Јерков, Александар. (1999) „Културна поетика рата у савременом српском роману“, у *Српски роман и рай : научни скуп*, Деспотовац, 20–21. 08. 1998 / [у оквиру манифестације] *Дани српскоја духовној преображења VI* : приредио Миодраг Матицки; редакција Павле Ивић ... [и др.] ; главни уредник Мирослав Пантић – Деспотовац : Народна Библиотека „Ресавска школа“.

Јоковић, Мирољуб. (1994) *Имајинација историје*, Београд : Просвета.

Маринети, Филипо. (1975) *Технички манифестј футуристичке лијературе*. Београд : Нолит.

Палавестра, Предраг. (1999) „Грађански свет у српском ратном роману“ у *Српски роман и рай : научни скуп*, Деспотовац, 20–21. 08. 1998 / [у оквиру манифестације] *Дани српскоја духовној преображења VI* : приредио Миодраг Матицки;

редакција Павле Ивић ... [и др.] ; главни уредник Мирослав Пантић – Деспотовац : Народна Библиотека „Ресавска школа“.

Ратко, Пековић. (1986) *Ни рай ни мир : ѿанорама књижевних ѿолемика 1945 – 1965*. Београд : Завод за издавачку делатност „Филип Вишњић“.

Полиѿика. (2009) Културни додатак, 3. јануар.

Рансијер, Жак. (2008) *Полиѿика књижевности*, Нови Сад : МБМ плас.

Лончар, Растко. (2020) „Зими, зими, зом’ – за две особе”, у: *Ноема : часопис за друшћивену и хуманисѿичку мисао*, V, бр. 8, Март 2020. Бања Лука : Савез студената Филозофског факултета.

Шапоња, Ненад. (1999) „Балкански ратови деведесетих и савремени српски роман“, у *Срѿски роман и рай : научни скуп*, Деспотовац, 20–21. 08. 1998 / [у оквиру манифестације] *Дани срѿскоја духовној ѿреображења VI* : приредио Миодраг Магицки; редакција Павле Ивић ... [и др.] ; главни уредник Мирослав Пантић – Деспотовац : Народна Библиотека „Ресавска школа“.

Литература доступна на интернету:

<http://www.kosovo.net/nmalk.html> – приступљено: 11. 9. 2020.

<https://www.etrafika.net/magazin/4233/knjizevnost-i-rat-zapisi-odogadajima-s-trajnim-posljedicama/> – приступљено: 16. 9. 2020.

<https://www.danas.rs/nedelja/preigravanje-proseka/> – приступљено: 16.09.2020.

<https://pdfslide.net/documents/ruzica-marjanovic-ako-promasis-etiku-pogodio-si-sve-ostalo.html> – приступљено: 17. 9. 2020.

<http://www.politika.rs/scc/clanak/72228/%D0%9F%D0%B8%D1%81%D1%86%D0%B8-%D1%82%D1%80%D0%B5%D0%B1%D0%B0-%D0%B4%D0%B0-%D0%BF%D0%B8%D1%88%D1%83-%D0%B8-%D0%B4%D0%B0-%D1%80%D0%B0%D0%B7%D0%B1%D0%B8%D1%98%D0%B0%D1%98%D1%83-%D0%B>

C%D0%B8%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B5#! – приступљено: 17. 3. 2020.

<http://www.politika.rs/sr/clanak/285072/Specijalni-dodaci/Ko-mi-je-ohladio-Top> – приступљено: 20. 9. 2020.

<http://www.politika.rs/scc/clanak/71239/Rat-jos-traje-je-nismo-prosli-katarzu> – приступљено: 17. 9. 2020.

Линкови на YouTube-u:

<https://www.youtube.com/watch?v=CjmZGAGO8uw&t=1532s> – приступљено: 15. 3. 2020.

CRITICAL RECEPTION OF VLADIMIR KECMANOVIĆ'S NOVEL TOP JE BIO VREO IN POETIC AND IDEOLOGICAL CONTEXT

Author: GORDANA LASKOVIĆ
e-mail: laskovicgordana@gmail.com
Mentor: prof. Slobodan Vladušić
Faculty of Philosophy, University of Novi Sad

Introduction: After the brutal war conflicts in Bosnia and Herzegovina, that took place during the last decade of the last century, Serbian literature produces novels that deal with the suffering of the people from those areas. It is interesting to note that the reception of works dealing with this topic was marked more ideologically than aesthetically by literary critics. In that context, literary critics, especially the foreign ones, try to prove the ideological unacceptability and danger of works of Serbian literature and its authors on the examples of aesthetically greatest and most relevant literary works.

Aim: In that context, the idea of this paper is to pay special attention to the analysis of the reception of the novel "Top je bio vreo" by Vladimir Kecmanović. The essence of this approach is that the ten-year campaign against this novel, by ideologically marked literary criticism – as well as a potential political reading into the meaning of certain parts, actions, and images – is seen in the context of contemporary anti-globalization and ideological aspirations in a polarized postmodern civilization that sets the notions of people, nation and truth.

Material and Methods: The methods of analysis, synthesis, and comparison will be applied in the paper.

Results and Conclusion: Based on a detailed analysis of Kecmanović's novel, even having in mind the negative reception of the novel by some literary critics, which the novel encountered immediately after its publication, time showed that it is a literary work whose aesthetic qualities are far above the subjective literary criticism marked by daily political currents.

Keywords: Vladimir Kecmanović; war; Top je bio vreo; prose; Bosnia and Herzegovina; postmodern

УЛОГА И ПОЛОЖАЈ СРПСКЕ ЖЕНЕ КРОЗ ВИЈЕКОВЕ У СРПСКИМ ОБЛАСТИМА

Аутори: Маја Видовић, Недељка Видић, Зорана Праштало
e-mail: klubistoricaraposavina@gmail.com; vidic.nedeljka@hotmail.com; prastalo.zorana@gmail.com

Ментор: Проф. др Аранђел Смиљанић
Филозофски факултет Универзитета у Бањој Луци

Сажетак: Жене су кроз историју прошле трновит пут како би се изједначиле са мушкарцима. У раду смо направили преглед положаја и улоге српске жене у друштву, на основу доступне литературе и извора, те смо описали њихов положај кроз контекст простора и времена, обухватајући период од средњег па све до савременог доба. Положај жене у друштву се разликовао у друштвеним слојевима, али и између руралних и урбаних средина. На развој српске државе и друштва велики утицај имала је религија, па смо у раду сагледали и дефиницију жене у Библији, али и тумачење те дефиниције кроз процес еманципације. Жена се тек у другој половини XIX вијека изборила за своја права и одређен степен равноправности. У раду смо представили и неке од значајних српских владарки, умјетница, књижевница и научница које су утицале на промјену положаја и улогу жене у српском друштву.

Кључне ријечи: Жена; Библија; средњи вијек; нови вијек; савремено доба; васпитање; образовање; улога жене; утицај жене; развој друштва.

Циљ: Циљ рада је направити прецизан и јасан преглед развоја женског друштва, улоге и утицаја на развој друштва и конституисање државе. Рад треба да прикаже важност жене у јавном животу, колико и у приватном, али треба направити паралелу између такве идеје и идеје феминизма у данашњици.

Материјали и методе: Користили смо изворе и литературу који се баве овом темом, те смо прикупљене информације и податке сабрали и приказали у раду.

Резултати: Добили смо прегледан и јасан приказ, а са друге стране, вјеродостојан и интересантан, који је вриједан материјал

за наредна истраживања.

Закључак: Рад је настао као производ сарадње три колегинице, које су осјетиле потребу за детаљнијим проучавањем и изградом синтезе на ову тему. Симпатизери покрета феминисткиња се често позивају на примјере из историје и лош положај жена кроз прошлост, међутим, нека од права која захтијевају, немају основ у прошлости и односу према женском роду кроз прошлост, тако да овај рад треба да буде прича о борби жена за основна, људска права.

УВОД

*Жене су те које уче дјецу родољубљу и стиога им припада право
ирвенства. Омладину не треба учити еманципацији жене, већ
једнакости мушкарца и жене...*
Аксентије Раговић

Ако се осврнемо на прошлост и анализирамо положај жене кроз вијекове, видјећемо да се тај положај разликовао, али да је жена све до краја 19. вијека била потчињена мушкарцу. У овом раду ћемо покушати да сагледамо положај српске жене на основу доступних извора и литературе. Постоји много радова који се баве темом која се налази пред нама, то јесте поимањем и схватањем жене и њене улоге кроз историју, међутим, до сада није урађен ниједан преглед који обухвата више сфера и области кроз вијекове, као што су друштвени и културолошки утицај жена од најстаријих времена, када је жена описана у дјелима Старог и Новог завјета, преко средњег, новог вијека, до савременог доба. Посебно се то односи на положај српске жене. Сматрамо да рад који се налази пред вама има значајну вриједност за сагледавање положаја српске жене од средњег вијека до савременог доба у српским областима. Такође смо покушали да сагледамо однос град–село, у односу на друштвени слој, кроз законе, школство и просвјету. И на крају, издвојиле смо, од многобројних, неколико значајних жена које су се истакле као владарке, у дипломатским односима, те у умјетности, науци и култури.

Жена у првобитним људским заједницама на простору данашње Србије

Положај жене у раном периоду људских заједница

На основу оскудних података о раним културама на просторима садашње Србије, могу се донијети одређени закључци о положају жене у тим заједницама. На основу начина сахрањивања у културама старијег и средњег каменог доба, може се претпоставити да је подјела рада која одговара сједелачко-мобилној економији учинила да у први план долазе до изражаја специјализација за одређене послове и способности појединаца, које су биле од виталног значаја за заједницу, па су му доносиле ауторитет. Стари и мушкарци су у зрелим годинама сахрањивани са нарочитим почастима, па је вјероватно да су они заузимали врх хијерархије у заједници (Реџић, 2011, стр. 516). На основу наведеног, можемо закључити да жене нису биле еманциповане још од живота у првобитним заједницама.

Долазак Словена и прелазак на хришћанство

Словени су, доселивши се на Балканско полуострво, донијели са собом и паганске обичаје, од којих су овдје значајни они који се односе на породични и брачни живот, и које православље није успјело да сузбије. Срби су прије, и неко вријеме после сеобе, живјели у племенским и родовским заједницама утемељеним у вјеровању у једног заједничког претка: „племенског прајдеду“ (Јиричек, 1957, стр. 37).

Само племе било је чувар свог морала, и заједница је реаговала на лоше поступке појединаца. Чланови задруге су „чељад“ или „јединаци“, које старјешина назива и „робљем“ (пошто су се женидбе одвијале најчешће отмицама, а сматра се да су жене и дјеца били под *неограниченом влашћу мужа – оца*) (Реџић, 2011, стр. 517).

Историјски развитак Срба и Хрвата у раном средњем вијеку био је умногоме одређен њиховим положајем на размеђу између византијског и римско-франачког простора, те је њихов живот био на рубовима двију свјетова, по неком мишљењу и двију цивилизација (Максимовић, 1996, стр. 155). Специфичност једног јединственог простора одредила је и токове христијанизације у њему

насељених народа. Тај процес је започео врло рано, готово од насељавања Срба и Хрвата, али је текао испрекидано. Тако, христијанизација једног паганског народа није искључиво идејног чина, него прије свега политичког опредељења. Остваривањем свих услова, коначан успјех у христијанизацији Срба и Хрвата постигнут је тек током IX вијека, нарочито у другој половини вијека (Максимовић, 1996, стр. 172–173). Ово је било вриједно помена, из разлога што ће утицај хришћанске идеологије имати велики утицај на однос према женама у средњем вијеку, како у свијету тако и код Срба. Потчињеност жене мужу је још више дошла до изражаја са примамљивом хришћанства, које налаже да би жена требало да се боји мужа и да у њему тражи спасење, и да избјегава да га наводи на гријех (Реџић, 2011, стр. 521).

Жена у Светом писму

Свето писмо или Библија је један од основних извора за сагледавање односа према жени кроз историју хришћанства, јер се управо у Библији налазе описани први описи положаја жене у друштву. Стога ћемо сагледати неколико кључних сегмената, да бисмо могли лакше схватити положај жене у средњем вијеку.

У Светом писму стоји: *И створи лик човјека по лику своје, према лику Божијем створи га, мушко и женско створи их. И благослови их Бој, и рече им Бој. „Рађајте се и множите се, и напуниите земљу, и владајте њом...”* (Библија, 2008, стр. 2). Овдје видимо да је према Старом завјету Бог створио и мушко и женско да једнако владају земљом без подјеле на полове. Затим се даље може прочитати како Бог створи жену: *И Бој створи жену од ребра, које узео Адаму, и доведе је Адаму. А Адам рече: „Где ећу кости од мојих кости, и тијело од мога тијела. Нека јој буде име Жена, јер је узета од човјека.“* *Зашто ће оставити човјек оца свога и мајер своју, и прилиће се уз жену своју, и биће двоје једно тијело* (Библија, 2008, стр. 2). Жена је, дакле, начињена од Адамовог ребра, да му буде дружбеница и испомоћ, да рађа дјецу, те је према томе, биће другог реда (Реџић, 2011, стр. 521).

Први гријех и проклетство жене

Бог им је дао да уживају врту Еденском, а жена је начинила гријех.

Иако је Бог забранио да једу са дрвета добра и зла, лукава змија превари жену и она начини први гријех. У Старом завјету пише: *Али змија дијаше лукавија од свих звијери, које Господ Бој створи... затим, ... змија рече жени: „Нећете ви умријети, него зна Бој да ће вам се у онај дан, када окусиће с њега, отворити очи, ја ћете њосити дојови и знаћи шта је добро а шта зло.“ Тада жена видећи да је њлог на дрвешу добар за јело и да ја је милина њледаћи и да је дрво врло драго ради сазнања, узбра њлог са њега и окуси, ја даде и мужу свом, ње и он окуси* (Библија, 2008, стр. 3). Од тога тренутка, жена начини први гријех, те на себе навуче зло. Као казну за учињено, Бог рече: *Теби ћу многе муке задати кад зашрудниш, са мукама ћеш дјецу рађати. Жудња ће ње њјерати мужу, а он ће њосидарити над њобом.* Овдје долазимо до кључне реченице „А он ће господарити над тобом“ (подвукао аутор). Она је начинила прародитељски гријех, наводећи при томе и првог човјека на њега, што је за цркву чињеница која у великој мјери детерминише статус женског бића (Реџеп, 2011, стр. 521–522).

Управо се ова реченица из Светог писма показала као тачна за будући период људске цивилизације, када је жена била потчињена своме мужу и сматрана за нижи слој друштва, у одређеним временским периодима се чак изједначавала са робом, животињом па и умно болесном особом, више о томе ћемо вам рећи у наставку.

О тјелесној нечистоти жене и сексуалност

А жена када има вријеме, када иде крв од њијела њеној, нека се одваја седам дана, и ко је се њод дођакне, да је нечистиа до вечери. И на што њод лење док се одваја, да је нечистио, и на што њод сједне да је нечистио...А ко би сјавао с њом ње би нечистиоња њена дошла до њега, да је нечисти седам дана, и њосиљеа на којој лежи да је нечистиа (Библија, 2008, стр. 115). Овдје можемо примијетити да се жена, у периоду мјесечног циклуса, сматра нечистом. Пошто је то гријех, те да не би свој гријех и нечистоту пренијела на друге, мора да се одвоји у другу просторију док мјесечни циклус не прође. И данас, по правилу, жена у данима циклуса не би требало да улази у свети храм, јер се сматра, по Библији, нечистом.

Подређеност жене се огледа чак и у православним прописима, по којима би жена за вријеме полног односа требало да буде испод мужа. Средњовјековни Словени су прихватили негативан став цркве према сексуалности, која одобрава сексуални чин у циљу

репродукције (пошто је Бог наложио свим бићима да се множе), нису је повезивали са љубављу, нити са људском природом. Ван тог циља, сексуалност тако долази од ђавола, те је она је сматрана грешном (Реџеп, 2011, стр. 521).

Ставови према женама и њиховој улози у друштву су се често везивали за ставове према полности, због тога што се жене разликују од мушкараца по својој улози у сексуалним односима и репродукцији (Левин, 2006, стр. 43).

Ако говоримо о насиљу над женама, у Душановом закону се налазе одредбе које кажњавају тај чин, међутим, казна није била иста за властелина и себра који почине исти блуд. Али и у супротном имамо казне за властелинку која је починила блуд.

Члан 53. О насиљу:

Ако који власџелин узме власџелинку силом, да му се обије руке оџсијеку и нос сареже; аколи себар узме силом власџелинку, да се објеси, аколи своју друју узме силом, да му се обје руке оџсијеку и нос сареже (Марковић, 1986, стр. 64).

На основу датог члана, можемо видјети да ако се почини насиље над женом од стране властелина, он бива само физички кажњен, али не и убијен. Међутим, за исто дјело које учини себар над властелинком, он бива убијен, док за дјело које почини над другом (односно, женом која је истог друштвеног слоја као он), тада тек бива кажњен физички као властелин, одсијецањем руку и носа. Исто тако, на основу овог члана, можемо закључити да властелин ако почини блуд над кметицом (себранком), не бива кажњен, јер у закону се не наводе казне за почињено дјело. Овај члан закона потврђује да нису једнаке мјере биле за све слојеве друштва, него су постојале привилегије.

Исто тако стоји

Члан 54. О блуду власџелинке:

Ако власџелинка учини блуд са својим човјеком, да им се обома руке оџсијеку и нос сареже (Марковић, 1986, стр. 64).

Овај члан нам говори да су и властелинке биле физички кажњене за своје поступке, односно за блуд. Оно што се не наводи детаљније су казне за себранке односно жене које нису припадале властелинкама, а које су починиле исти блуд.

О чедности жене и браку

Ко се ожени, ња му жена омрзне њошћо лѣтне с њом, ња да њри-лику да се њовори о њој и њросіе рђав ілас о њој њоворећи: „Ожених се овом, али лѣтавши с њом не нађох у ње дјевојашћива“. Тада оѡтац дјевојчин и маѡти нека узму и донесу знаке дјевојашћива њеноіа ѡред сѡаријешине ірада своіа на враѡа...и нека разасѡру хаљину ѡред сѡаријешинама ірадским. Тада сѡаријешина ірада оноіа нека узму мужа њеноіа и укоре іа...Али ако буде оно исѡина, да се није нашло дјевојашћиво у дјевојке, ѡада нека изведу дјевојку на враѡа оца њеноіа, и нека је засѡу камењем људи оноіа мјесћиа да ѡііине, заѡіо шћіо учини срамоју... (Библіја, 2008, стр. 201–202). Можемо закључити, према наведеним подацима, да се чедност сматрала светињом, и да се није смјело практиковати ишта прије самог брака, пошто је дјевојка могла у брак ући само „чиста образа“. Сваки супротан чин сматрао се смртним гријехом.

Бракови су се дуго времена склапали дивље „лаички“, отмицом, куповином, или уговором, одвођењем жене код младожење, са миразом. Наравно, купљена или отета жена „природно“ постаје својина мужа, па тако и „завређује“ третман својине. Развод, или „пуштање“, била је традиционално доступна или лака опција код Срба, бар за мушкарца, који је могао једноставно жену да отјера, или чак прода, ако је извршила прељубу, док се браколоство са „мушке“ стране није тако строго осуђивало (Реѡеп, 2011, стр. 522). Жена која напусти мужа могла је завршити затворена у манастиру, бити продата, физички кажњена или би јој одузимали иметак (ако га има), све по вољи мужа, али није могла да се разведе због мужевљевог невјерства. Док су прописи налагали брак до смрти и забрањивали „пуштање“ по вољи мушкарца, у самој пракси чинило се обрнуто. У средњовјековној Србији, владари не само да су дозвољавали себи бракове, већ су склапали бракове са неправославним вјерницама, када им је то одговарало, првенствено из политичких разлога (Реѡеп, 2011, стр. 522).

Међутим, када погледамо Душанов законик, можемо да закључимо да је ипак одлука великодостојника била примарна.

Члан 2. О женидби:

Власћела и друји људи да се не жене без блаіослова од своіа архијереја, или да се блаіослове од оних које су архиереји ѡсѡавили изабравши их за духовнике (Марковић, 1986, стр. 57).

На основу овог члана, можемо да закључимо да се брак између два супружника није могао склопити без пристанка (благослова) црквених вјеродостојника, у супротном, ако се склопи, брак није валидан. Што нам опет говори колико је хришћанска црква имала великог утицаја на многе одлуке у друштвеном животу сваког појединца.

Исто тако стоји:

Члан 3. О свадби:

Ниједна свадба да се не учини без вјенчања, а ако се учини без блајослова и ујиша цркве, њакови да се разлуче (Марковић, 1986, стр. 57).

Овдје видимо да сваки брак мора да буде склопљен у цркви, у супротном тај брак мора да буде окончан.

Хришћанство се у начелу противи разводу, али га је ипак под одређеним условима дозвољавало, као и поновно склапање брака (до три пута). Међутим, прокаженој жени, истјераној из куће због неморала, било је тешко да се поново уда, а њена дјеца би увијек остала код оца. Стога, жена је добијала материјалну сигурност у браку, те је зато радије трпјела, него што би се растала од мужа (Реџеп, 2011, стр. 523).

Код Срба је постојао обичај да се жена (она која је мужа вољела више од осталих) објеси након његове смрти. Псеудо-Макарије о женама Словена са лијеве обале Дунава крајем шестог и почетком седмог вијека пише: *И жене њихове честивише су изнад сваке људске природе, њако да већина њих смрти својих мужава сматра смрћу и својевољно се задављају, не сматрајући живошом живљење у удовишћу*. Док Абу-Али Ахмед Омар Ибн-Даста описује да српске жене у десетом вијеку изгребу лице и руке ножем због мужевљеве смрти, а мотив унакажавања лица, чак жеље да се ископају очи због туге за покојником, налазимо и у народним пјесмама (Атлагић, Милутиновић, 2002, стр. 25).

О праву женског наслеђа

Тада дођоше кћери Салјада сина Офера сина Галада сина Махира сина Манасијана, од њлемена Манасије сина Јосифова, а имена им беху Мала, Нуја, Ејла, Мелха и Терса. И сјадоше њред Мојсија и њред Елеазара свешћеника и њред кнезове и сав збор врашима шашора од сасијанка и рекоше: „Ошјац наш умре у њустини,

али не беше у друштву с оним који се побунеше на Госиода у буни Корејевој, нећо умре од тријеха свој, а не остави синова. Зашто да се истреби име оца нашег из породице његове зашто што није имао сина? Дај нам насљедство међу браћом оца нашег... А Госиод рече Мојсију: „Право говоре кћери Салмадове, подај им право да имају насљедство међу браћом оца свој, и иренеси насљедство оца њиховог на њих“... А синовима Израљевим кажи и реци: кад ко умре а нема сина, онда иренесиће насљедство његово на кћер његову, ако ли ни кћери нема, онда подајће насљедство браћи оца његова, ако ли нема ни браће очине, онда подајће насљедство његово ономе ко му је најближи у роду, и нека је његово (Библија, 2008, 167). Према Старом завету, можемо закључити да право насљедства над очевом имовином послје његове смрти имају преваходно синови, али ако се деси да отац умре без мушког порода, онда су и кћери његове добиле право да наслиједе очевину. Овај нас податак наводи да закључимо да женски пол није био равноправан у подјели насљедства. Исто тако, у Светом писму пише: *И свака кћи у иленима синова Израљевих којој доидне насљедство, нека се удаје за кога из породице илена свој оца, да би синови Израљеви држали сваки насљедство оца својих, да се не би иреносило насљедство од једног илена на друго... Према наведеном, може се закључити да се није практиковало мијешање племена, како би се сачувала „чиста крв“ тј. иста раса. У данашњем времену, то би значило да се не практикује мијешање људи између различитих нација, него да се остане вјерно својој нацији/раси.*

Што се тиче средњег вијека, кметица је могла да „наслиједи имање“ (кућу и окућницу најчешће) од мужа само у случају да има малољетног сина, тако да води имање до његовог пунољетства, када му га предаје. Ово у ствари није било насљеђивање, већ привремено руковођење имањем (Реџеп, 2011, стр. 527).

Према Душановом законнику, кћи високог сталежа могла је бити и насљедница одређених личних добара, у случају да властелин није имао сина. Властелинка је понекад учествовала у располагању имовином са мужем, што потврђују потписи жене на неким документима (Реџеп, 2011, стр. 527).

Члан 48. О умрлим властелима:

Када умре властелин, коњ добри и оружје да се дају цару, а свишу великану и дисерни појас да има његов син, и да му цар не узима, ако ли не узима сина, нећо има кћер, да је стим власна кћи, или породити, или дајти слободно (Марковић, 1986, стр. 63).

Улазак људског друштва у свјетло цивилизације значи истовремено и улазак у вријеме класних супротности, класног угњетавања, и антагонизма друштвених класа, као и у вријеме угњетавања женског рода од стране мушког и антагонизма полова (Јовановић^а, стр. 1).

Жена као култни симбол

Жена је стуб патријархалне породице, чувар породичног огњишта и моралне чистоте. Она спасава породицу од раздора и узор је послушности и уљудности (Јовановић^б, 2007, стр. 158). Код удатих жена се нарочито цијенила брачна вјерност, док се браколомство оштро осуђује, што произлази од њене репродуктивне улоге, тако и из праксе отимања жена од стране побједника у ратовима, али и придавања статуса обесправљеног бића, бића у власти мушкарца, коме припада (Реџеп, 2011, стр. 529). Међутим, од самог рођења, воља женског дјетета је у великој мјери подређена вољи родитеља. Они одређују њене радне задатке, бирају породицу у коју ће она отићи. Чини се да жена одређену количину моћи стиче тек када постане мајка (са годинама у браку, животним искуством и рађањем дјеце) и стекне поштовање дјеце и снаха, што значи да је већ у одмаклим годинама (Реџеп, 2011, стр. 529).

У српском патријархалном свијету, рођење женског и рођење мушког дјетета никад нису исто примарни. Мушко дијете је сматрано насљедником, продужетком лозе, он ће остати у кући, проширити је, увећати богатство, довести жену, изродити дјецу, учинити тиме породицу бројном, јачом. Док је женско дијете представљало разочарење, чак и срамоту, привремени терет, који ће удајом отићи, и више нема шта да тражи у родитељском дому (Реџеп, 2011, 523). Како наводи Владимир Дворниковић у свом дјелу, *нема веће њежностии и милошће за кћерку неіо када је ошаи, а и мајка, ослове са „сине мој!“ или само „сине“* (Дворниковић, 1939, стр. 206).

Када узмемо Лексиком српског средњег вијека, можемо видјети да за српску жену стоји: *Сйуб йородице, а йиме и значајан чинилац друшйива, иако формално обесйрављена* (Ђирковић, Михаљчић, 1999, стр. 189). Женско мора да буде спремно да се жртвује за дјецу, брата или свог супруга. Уколико то не чини, она бива окарактерисана као зла „грдна“, (лоша), „курва“, „немајка“ (Реџеп, 2011, стр. 530).

Средњи вијек: јавна и приватна сфера

Институција задруге

Једна од важних институција, која се код Срба задржала до новог вијека, а води поријекло из средњег вијека, јесте задруга. Управо анализирајући уређење задруге, можемо да пратимо и положај жене. Задруга је – читаво удружење више мањих породица у циљу обједињене радне активности и испуњавања „осталих друштвених обавеза“ (Реџеп, 2011, стр. 517). Колективни рад, заједничко обједовање и живљење у веома скученом простору куће, гдје се најчешће није посједовала ни сопствена постеља, били су велико ограничење за изражавање индивидуалности (Поповић, 2011, 83). Жена је могла бити члан задруге, кметица, властелинка, грађанка, или ропкиња, а у изузетним случајевима могла је имати и занимање (Фотиков, 2004, 329). Жене кметова су биле зависне, као и сами кметови. Оне и ропкиње чиниле су једну категорију жена у средњовјековној Србији. Слободне жене, које су чиниле другу категорију, живјеле су у градовима. То су властелинке и градске жене (Реџеп, 2011, стр. 525).

Ако је била отрок или роб – „раб“, жена је буквално припадала власнику. Њена дјеца такође су била туђе власништво, као и она. Она није имала личну слободу, имала је статус сличан дјетету у породици у којој служи: као обесправљени члан. Код Срба се ропство јављало највише у виду кућног ропства (поред аграрног), тако да су робиње обављале кућне послове, служиле као наложнице, дадиље или дојиље (у ком случају нико није имао права да прода робињу). Робиња је иначе могла бити продата, поклоњена, дата у мираз, или ослобођена, само не убијена. Једино над животом роба господар није имао право одлучивања. Робови, као обесправљени, нису ни били одговорни за своја дјела, већ је то био њихов господар (Ђирковић, Михаљчић, 1999, стр. 623).

Тек са развојем градова настаје „варошка породица“, у којој мушкарац као старјешина полаже сва права на имовину, а живот породице је дискретнији, у смислу да постоје ограде, унутрашња дворишта, ходници и више засебних соба у кућама – чега на селу нема. У задругама су постојале једино одвојене просторије намијењене издвајању брачних парова, или вајати, а називане су и „женским зградама“ (Реџеп, 2011, стр. 517–518). Тек је ожењени члан

домаћинства стицао привилегију да се са својом невјестом издвоји из пренасељене куће с породичним огњиштем, односно колективним спаваоницама, пређе на починак у вајат, невелико здање од дрвета и плетера, у којем није било огњишта нити се ложила ватра. У тој малој оази приватности, зачињала се нова породица и рађало потомство (Поповић, 2011, стр. 83).

Може се закључити да се подређени положај жене у односу на мушкарца на просторима Србије формирао након периода најранијих култура, које највјероватније нису познавале дискриминациону полну диференцијацију. Код старих Словена, задруга је била типична патријархална заједница, те је жена у њеној хијерархији заузимала најниже мјесто. Оправдано је сматрано да је жена у Србији до средњег и новог вијека била друштвено ниже вриједности од мушкарца и подређена му, у пракси, свакодневном животу, затварајући је у приватност. Ово нарочито важи за село, ако се узме у обзир да је већина становништва била сеоска, пошто су обичаји и прописи омогућавали жени у граду нешто другачији живот (Реџеп, 2011, стр. 531).

Процес урбанизације, који је у српским земљама дошао до пуног изражаја тек током друге половине 14. и у првим деценијама 15. вијека, утицао је на нови начин становања у новом амбијенту (Поповић, 2011, стр. 83). У градовима је ситуација била мало другачија за жене. Оне су биле више укључене у друштвени живот, правно су, лично и економски биле слободне, али је та слобода била ограничена, могле су да продају поврће и пекарске производе, али само под условом да су морале да раде да би исхрањивале породицу после мужевљеве смрти (Ђирковић, Михаљчић, стр. 190).

Истакнуте владарке средњег вијека:

Историја је на жене обраћала пажњу само ако су биле истакнуте владарке (Фотисков, 2004, стр. 323). Средњи вијек није био благонаклон према женама, макар се радило и о женама из владарске породице. Српска историја средњег вијека не почиње са Стефаном Немањом. Ипак, о владарима из династије „светог корена“ знамо много више него о Немањиним претходницима из владарских породица Властиминовића, Војислављевића и Вукановића. Судићи по ријечима византијског цара писца Константина VII Порфирогенита, српски кнез Владимир је добро разумио значај династичког повезивања са осталим владарима српских земаља: *Овај кнез*

Власиймир, даде својој ћерци за мужа Крајину, сина Белоја, жујана Травуније. Желећи да прослави своја зетја, именована за кнеза, учинивши ја самосталним (Милојевић, Миливојевић, 2019, стр. 3; Цитат је преузет из дјела Константина VII Порфирогенита, превод се налази у: *Византијски извори за историју народа Јуџославије II*). Овдје можемо закључити, према записима цара Константина, да рађање женског дјетета у некој породици значи политичку игру с њом. Женско дијете служило је као политичка спона између владарских породица.

Пошто се у Библији спомињу двије жене, једна као грешница (Ева) а друга као безгрешна (Марија), управо се овај однос према женама, у средњем вијеку, кретао између ове двије личности. Однос између добра и зла. Слика која приказује моралну и неморалну страну жене. *Однос према женама у средњем вијеку је дио двојак и крейао се између двије крајности: нејативне слике тринице Еве, која је била одговорна за човјеково стварање и безгрешне Богородице Марије* (The Oxford Dictionary of Byzantium (ed. A. P. Kazhdan, A. M. Talbot) 1991, стр. 2201–2202).

Богородица као симбол племенитости за српске владарке

Пошто је средњи вијек саткан вјерским канонима, Богородица је представљала симбол чедности, образовања, племенитости и љубави којима би свака жена требало да тежи.

Пресвета Богородица (Марија) рођена је у Назарету, од праведних родитеља Јоакима и Ане. Јоаким и Ана су даноноћно молили Бога да их обдари чедом. И док је Ана јадиковала, јавио јој се анђео Божији и каза јој да је њезин вапај допро до небеса, и да ће убрзо постати мајка. Ана се на те ријечи завјетовала да дијете које роди мушко или женско, посвети Господу Богу, да му служи цијели вијек, као што се сада калуђери или калуђерице завјетују да цио вијек проведу у монаштву. Када је Марија напунила три године од рођења, њени родитељи испунише своје обећање (Грубачић, Томић, 1988, стр. 66). Према записима очевидаца, првосвештеник је узео дјевојчицу за руку, увео је у цркву и повео је прво пред један олтар, који се звао „Светиња над светињама“. И данас, послје много година, женска нога не смије да ступи у олтар. Иако је било забрањено за жене, првосвештеник је увео Марију и посветио је на служење Богу (Грубачић, Томић, 1988, стр. 67) Зачеће Марије према Новом завјету по Матеју би овако *Када је мајки њејова*

Марија била обручена Јосифу, а њије нећо се дјеху састјали, нађе се да је зашрудњела од Духа Светиога. Овдје имамо податак о безгрешном зачећу Марије, која се још назива и Богородицом, јер у Новом завјету по Матеју стоји *Јосифе, сине Давидов, не дој се узети Марију жену своју; јер оно шћо се у њој зачело од Духа је Светиога. Па ће родићи сина, и нађени му име Исус, јер ће он сјасићи народ свој од тријеха њихових. А све се ово догодило да се исћуну шћо је јосћод казао њреко њорока који јовори: „Ећо, дјевојка ће зачећи, и родиће сина, и наденуће му име Емануил, шћо значи – С нами Бој!“* (Библија, 2008, стр. 889). Код православног свијета, култ Пресвете Богородице (као женског свеца) много је штован, па тако у част њој постоји неколико дана у години када се она празнује. А то су: Рођење Пресвете Богородице – Мала Госпојина, Ваведење, Благовијести, Успење Пресвете Богородице – Велика Госпојина (Богородични пост).

Поред Богородице, од женских светитеља посебна пажња се посвећује Огњеној Марији и Светој Петки. Стари Срби, када су примили хришћанску вјеру и обичаје, нису лако могли заборавити своје старе богове и вјерске обичаје. То се види по томе што су особине појединих својих богова преносили на неке хришћанске светитеље и светитељке. Светој Марини дали су особину да располаже ватром и стога је назвали „Огњена Марија“ (Грубачић, Томић, 1988, стр. 150). Поред ње, веома значајна светитељка је Света Петка. Култ Свете Петке као симбол плодности и исцјељења који се и данас поштује, раширио се преко Бугарске. Григорије Цамблук пише Посвету о преношењу моштију Свете Петке¹ из Видина (1398) у Србију. То су учиниле монахиње Јевгенија (кнегиња Милица) и Јефимија (Јелена, удовица деспота Јована Угљеше), као залог спацења српске земље (Батаковић, 2002, стр. 72).

Међу знаменитим владаркама овог раног периода биле су Косара, ћерка бугарског цара Самуила и жена Св. Јована Владимира, затим Јаквинта, супруга краља Константина Бодина, и, најпослије, Јелена, ћерка српског великог жупана Уроша I и супруга угарског краља Беле II Слијепог. Све владарке које се наводе у раду из средњег вијека биле су странкиње које су, захваљујући политичким плановима својих породица, биле удате за неког од српских владара (Милојевић, Миливојевић, 2019, стр. 3). Иако су биле странкиње, оставиле су велики траг иза себе. Ми смо се одлучиле

¹ Послије турског освајања, мошти Свете Петке, с дијелом становника Београда, пресељене су у Цариград, одакле су 1461. пренесене у Јаши, у Румунију.

да поменемо само неке од њих, према личном избору, о којима се мало зна или недовољно добро. Рад планирамо да проширимо, тако да ћемо у рад накнадно додати још знаменитих личности (Евдокија, Симонида, Милица, Оливера и друге...).

Јелена Анжујска

Краљица Јелена, коју обично зовемо Јелена Анжујска, била је супруга српског краља Стефана Уроша I (1243–1276) и мајка двојице његових насљедника Стефана Драгутина (1276–1282) и Стефана Уроша II Милутина (1282–1321) (Милојевић, Миливојевић, 2019, стр. 25). Најобимнији историјски извор из кога црпимо основне податке о животу ове велике краљице и потоње светитељке јесте изузетно значајно дјело, у јавности безмало потпуно заборављеног архиепископа српског Светог Данила II Пећког (1324–1337), које носи наслов „Животи краљева и архиепископа српских“. Ристић, 2019, стр. 32). Њен биограф, архиепископ Данило II, забиљежио је била је од њелемена фрушкој (тј. француској), кћи славних родитеља, који су били у бојанству и слави (Милојевић, Миливојевић, 2019, стр. 25. (Цитат преузет из дјела Данила II)). Поријекло краљице Јелене је први доказао Гордон Мек Данијел у својој расправи *On Hungarian – Serbian Relations in the Thirteenth Century: John Angelos and Queen Jelena, Ungarn Jahrbuch Band 12* (McDaniel Gordon, 1982–1983, стр. 43–50). Заправо, по свом поријеклу, краљица Јелена била је потомак владарских и племићких породица које су потицале са подручја Византије и Угарске, а једним дијелом и из Француске и данашње Белгије. Њено примарно поријекло није анжујско, него византијско-угарско (Ристић, 2019, стр. 37). Јелена је, по очевој линији, била унука византијског цара Исака II Анђела и угарског краља Беле III, док је са мајчине стране потицала из неколико угледних француских и фламанско-валонских породица, попут Вијандена, Куртене и других (Ристић, 2019, стр. 39). Доласком у Србију и удајом за Уроша, Јелена је свакако прихватила православну вјеру. С друге стране, остала је блиско повезана и са римокатоличком вјером (Милојевић, Миливојевић, 2019, стр. 30). Краљица Јелена је цијели живот штитила римокатолике у српској држави, подизала је чак и римокатоличке самостане по Приморју (Благојевић, 1989, стр. 95). Краљ Драгутин је 1276. године срушио свога оца са власти, Јелена је, према ријечима биографа, отишла сину и упозорила га на пролазност свијета и безначајност славе,

богатства и овоземаљске вриједности. Након тога јој је краљ Драгутин повјерио дио земље на управу (Милојевић, Миливојевић, 2019, стр. 28). Краљ Драгутин је својој мајци краљици Јелени, до чијег мишљења му је било стало, уступио Зету, Требиње и крајеве око Плава и Горњег Ибра, којима је она управљала као прави владар. Она је својим подручјем управљала готово три деценије, све до 1309. године, када је Зета предата на управу сину краља Милутина и његовом наслједнику Стефану Дечанском (Милојевић, Миливојевић, 2019, стр. 105). У овом раду неће бити говора о детаљима из живота Јелене Анжујске, него ће се обратити пажња на њена достигнућа на пољу културе и образовања, поред тога што је била изузетна владарка и дипломата. Архиепископ Данило II је оставио записано како је краљица помагала удовицама и сиромашнима. Наредила је да се у њеној области окупе кћерке сиромашних родитеља које је затим издржавала и подучавала „сваком добром реду и ручном раду“. Касније их је снабдијевала драгоценим миразом и удавала за одговарајуће мужеве. Била је то прва позната женска школа код нас. Јелена је такође била и прва жена која је наручила преписивање једног рукописа – „Крмчија Св. Саве.“ Нажалост, овај рукопис није сачуван. Умрла је у дубокој старости 8. фебруара 1314. године. Једнако је била поштована и код православних и код римокатолика. Сахрањена је у својој задужбини манастиру Градац (Милојевић, Миливојевић, 2019, стр. 31–32).

Царица Јелена

Јелена, сестра трновског цара Јована Александра, била је жена Стефана Душана (краљ 1331–1346, цар 1346–1355), српског цара. Захваљујући подацима из дубровачких докумената, може се тачно одредити вријеме Јелениног доласка у Србију и удаје за Стефана Душана. У љето 1332. године, на српски двор је стигла бугарска принцеза Јелена, забиљежена као једна од наших најспособнијих владарки (Фејанчић, Ђирковић, 2005, стр. 64–65). Јелена је пратила супруга у војним и дипломатским подухватима. Приликом преговора, Кантакузин је забиљежио да је уживао благонаклоност Душанове супруге и хвалио је њену *рјечийостѝ, дисѝрину, ширину њоїледа и њоїлийичку мудростѝ* (Милојевић, Миливојевић, 2019, стр. 49; Милојевић, Миливојевић, 2019, стр. 51. (Преузето из дјела Јована Кантакузина. Превод се налази у: *Византијски извори за историју Југославије VI*). Јеленини портрети сачувани су у низу

средњовјековних задужбина: у Белој цркви каранској код Ужица, у манастиру Добрун код Вишеграда (Милојевић, Миливојевић, 2019, стр. 60).

Монахиња Јефимија

*У красотиама овога свѣта, васпитано си се од младости своје
о нови мучениче кнеже Лазаре, и крепка руко Господња, међу
свом земаљском господом
крепког и славног показа те...* (<https://riznica.hilandar.org/story/>).

Једна од најљепших и најдирљивијих прича које чува хиландарска ризница јесте о монахињи Јефимији, првој српској пјесникињи. Њене ријечи, извезене позлаћеном жицом, узвишеног духа, споменик су преломног периода у историји српског народа, свједочанство личне туге али прије свега вјере у Господа и Његову заштиту. Рођена је у властелинској породици као Јелена (око 1350. године, кћи кесара Војихне, господара Дrame под српским царем Душаном Силним). Била је вјенчана за господара моћног византијског града Сера, деспота Јована Угљеше Мрњачевића. Јелена монашки завјет узима у 22 години живота, и постаје монахиња Јефимија. Трагичан период историје добија своју кулминацију 1389. године, када је у Косовској бици погинуо кнез Лазар и са њим највећи дио српске аристократије. У том периоду, Јефимијино пјесничко стваралаштво у том тренутку рађа ремек дјело српске умјетности „Мољеније Господу Исусу Христу“. Поред тога, врхунац њеног стваралаштва представља „Похвала кнезу Лазару“, извезена позлаћеном средњом жицом на црвеном платну, које је намијењено као покров кнежевој глави у кивоту у манастиру Раваници код Ђуприје. Похвала кнезу Лазару настала је 1402. године (<https://riznica.hilandar.org/story/>).

Султанија Мара Бранковић

Судбина Маре Бранковић, у Византији зване Марија, најбоље показује како су владајуће породице на Балкану покушавале да се међусобним орођавањем и повезивањем одупру турском освајању у периоду пада Византије и у касном XV вијеку (Доналд, 2002, стр. 177). Српска принцеза Мара Бранковић рођена је између 1417. и

1420. године, као кћерка Ђурђа Бранковића и Јерине Кантакузин. Са очеве стране, она је потицала од српске племићке породице Бранковић, која је посредно била у сродству са династијом Немањића, а са мајчине стране од царских династија Палеолога и Кантакузина. Када је српски деспот Стефан Лазаревић умро 10. јула 1427. године, наслиједио га је његов сестрић Ђураћ Бранковић. Затим је турска војска под султаном Муратом II напала српску деспотовину и освојила око трећину укупне територије којом су владали Срби. Деспот Ђураћ је, маја 1428. године, обећао руку своје кћерке Маре, и тако му је пошло за руком да закључи мир са Муратом II. Склапање брака није успједило непосредно после вјеридбе 1428. године, јер је невјести било тек око десет година (Поповић², стр. 56).

Вјенчање између султана Мурата II и принцезе Маре обављено је крајем августа и почетком септембра 1436. године у Једрену. Упркос свом положају на турском двору, Мари Бранковић није 1441. године пошло за руком да спријечи Мурата II да ослијепи њену браћу Гргура и Стефана, који су учествовали у планирању ратног похода на турско царство. После успјешног хришћанског похода 1444. године, она је, по налогу султана и уз помоћ свог оца Ђурђа Бранковића, посредовала између турског царства и краљевине Угарске (Поповић², стр. 57).

По питању цркве, Мара Бранковић је, као раније и цијела њена породица – сlijедила политику Немањића. Тако је она од 1457. године преузела ктиторство над манастирима Хиландаром и Светим Павлом на Светој Гори Атосу. Марин утицај на црквену политику у Турском царству постаје очигледан у постављању васељенског патријарха (Поповић², стр. 57–58). Њена улога у склопу Турског царства постала је очигледна у јесен 1466. године. Улога српске принцезе заснована је у цитираним грчким изворима у оба случаја на личности турског султана. У првом случају, Мари је пошло за руком да, као маћеха Мехмеда II, уз помоћ породичних веза и поклона у новцу, постави свог кандидата на патријаршијски престо. У другом случају је она као члан султанове породице – „госпођа царица“ – зајмодавац патријаршије (Поповић², стр. 68–69).

Мара је, захваљујући великој наклоности коју је уживала код султана Мехмеда, а касније и код Мехмедовог наслједника Бајазита II, успијевала да одржи равнотежу између хришћана и муслимана у пространом Османском царству (<http://www.istorijskabiblioteka>).

com/art:mara-brankovic, приступљено 10. 9. 2020). Постала је драгоцјена у дипломатској игри свог доба (Доналд, 2002, стр. 183). Иако је дјеловала у одређеним границама и није злоупотребљавала повјерење које јој је указивао султан, те није ступала у контакт са римокатоличком црквом нити је покушавала да добије подршку из Рима, њен утицај је ипак стижао од Млетака преко Дубровника па све до Цариграда. Свој утицај је користила како би помогла хришћане у Османском царству. Радилa је такође како на очувању хришћанства, тако и на очувању хришћанске културе, заговарајући вјерску толеранцију. Познато је да је на свом двору у Жежеву држала радионицу у којој су радили многи писари и умјетници. Умрла је у Жежеву 14. септембра 1487. године (<http://www.istorijskabiblioteka.com/art:mara-brankovic>, приступљено 10. 9. 2020). У хришћанском свијету била је позната као америса или емирова удовица, или султанија, а они који су латински језик знали боље него турски као *imperatrix* (Доналд, 2002, стр. 183). Хроничар из XVI вијека кратко ју је описао сљедећим ријечима: *Госпођа Мара била је жена султана Мурата, маћеха султана Мехмеда, који јој је поклатио многе посједе близу Сера, да се од њих издржава, укључујући и Жежево и сусједна мјеста, гдје је живјела као принцеза до краја живота. (Ethesis Chronica and Chronicum Athenarum, изд. Sp. P. Lambros, 1902, стр. 22). Мара Бранковић данас није много знана. Али у граду Нигрита, некадашњем Жежеву, народно предање сачувало је успомену на њу. Једна кула у средњовјековним зидинама позната је и данас као Кула госпође Маре (Доналд, 2002, стр. 192).*

Јелена Балшић

Јелена Балшић била је трећа ћерка кнегиње Милице и кнеза Лазара. Образовање је стекла на двору Лазаревића у Крушевцу. Удала се за Ђурђа Страцимировића Балшића, а након његове смрти, преузела је управљање земљом. Тако је, као умна и обдарена принцеза, показала и државничке способности као владар Зете. И на тај начин се сврстала у ред жена, владарки, којих је било у српској средњовјековној држави (Томин, 2007, 91–92). Пошто је иза себе имала два брака, други пут се удала за Сандаља Хранића,

босанског војводу, и у Будиму учествовала на сабору средњовјековних владара и великаша (Томин, 2007, стр. 92). Јелена Балшић је имала значајну улогу у културном животу наших крајева у првој половини петнаестог вијека. Према ријечима Димитрија Богдановића, поред књижевног центра у Деспотовини, развило се још једно мало духовно средиште у Зети, у манастирима Скадарског језера. Појава тог средишта мора се везивати са Јеленом Балшић, као и за везе Зете са Моравском Србијом с једне, и Светом Гором с друге стране. (Томин, 2007, стр. 93). Према томе, Јелена Балшић се истакла не само као владарка, него и као књижевница, захваљујући својој начитаности и образовању, те је тако оставила великог трага на културни живот и улогу жене у њему.

Деспотица и монахиња Ангелина Бранковић – Света мајка Ангелина

У поворци светитеља, чији помен обиљежава Српска православна црква, налази се и неколико жена, између осталог и Мајка Ангелина (прославља се 30. јула и 10. децембра). О дјетинству и младости Ангелининој постоји свједочанство у пролошком *Житију Свете мајке Анџелине*, у којем се велича њена бистрина и стечено знање. Непознати писац наводи како се она вјештином и разумом истицала међу својим сродницима, тако да је задивила и родитеље, који су је дали на школовање (Томин, 2011, стр. 173). *Васиљана би у дому оца својега, најредујући разумом и премудрошћу, да је зависити подићнућа код сродница и вршњакиња и превазишла све знањем и разумом. Дивљаху се и родитељи разуму њеном и дају да се учи дожанственим ријечима. Она ко што је у дружим њословима хитра, ускоро до краја дошавши и савршену мудрост досијавши, њосиаде сућрућа мужу њо наредби родитеља својих* (Удала се за Стефана, сина Ђурђа Бранковића, приредио аутор) (*Пролошко житије мајке Анџелине* према рукопису из Музеја Српске православне цркве број 164, Археографски прилози, 8, објавила је М. Стефановић, 1986, 134–137). Са Стефаном је имала троје дјеце Ђорђа, Мару и Јована. Приврженост, поштовање и љубав гајили су један према другом, што говори и податак да је Ангелина, послите смрти Стефана, стално носила његове мошти (Томин, 2011, стр. 177). Брижљиво је његовала традицију породице Бранковића – издавала је повеље светогорским манастирима и наставила да им помаже, баш као и Стефанови преци (Томин, 2011, стр. 177).

Године Ангелинине смрти нису са сигурношћу утврђене, 1516, 1517. или 1520. Њена судбина мајке је заиста трагична, надживјела је сву своју дјецу. Ангелина је првобитно била сахрањена у свом манастиру, који је била подигла у селу Крушедолу. Неколико година послје смрти, отворена је гробница, пронађено је њено цијело тијело и пренијето у манастир Крушедол, маузолеј породице Бранковића (Томин, 2011, стр. 181). Нажалост, 1716. године, да би се осветили због пораза код Петроварадина, Турци су спалили мошти Бранковића, остала је само лијева рука Ангелине и поједини дијелови посмртних остатака осталих чланова породице. На тај начин су, симболично, њихове мошти доживјеле исту судбину као и мошти Светог Саве, и доказ да су они слиједили примјер светосавског узора (завјета). Оно што треба истаћи као значај мајке Ангелине јесте да је помагала светогорске манастире (Томин, 2011, стр. 182). Момчило Спремић је истакао да су Бранковићи, послје Немањића, били највећи приложници светогорских манастира – даровали су их око сто педесет година (Спремић, 1997, стр. 98). Такође, монахиња Ангелина је одржавала везе и са Русијом, московском кнезу Василију је писала 1509. године за помоћ приликом изградње цркве (Томин, 2011, 184). Бринула је о рукописном насљеђу породице Бранковић. О постојању њене библиотеке свједоче сачуване књиге. Оне се данас налазе у Музеју Српске православне цркве и у Патријаршијској библиотеци у Београду (Томин, 2011, стр. 186).

Улога и положај српске жене до ослобођења Србије

Пратећи линију развоја женског друштва од средњег вијека до данас, преломни моменти се дешавају у 19. вијеку. Овај период у Србији је у глобалу од великог значаја, јер се тада ствара суверена држава, инспирисана идејама револуције, које су подразумијевале слободу и једнакост у првом реду. Српско друштво почива на мисли која је увијек важила, али није се тако и јавно приказивала – о породици као стубу друштва, и жени као стубу породице. Дакле, ако проучавамо положај жене у друштву, ми проучавамо живот српског друштва у цјелини. У Србији је 19. вијек мост између српске средњовјековне жене, заробљене у оквире породичне кохезије, која је као вазал вјерно служила своме господару и тако била темељ постојања, и жене савременог доба, потпуно слободне мисли и неограничене могућности дјеловања у свим сферама.

Начела француске револуције о слободи, једнакости и својини наша су одраз у конституисању независне српске државе. Српска држава је у темељу свог друштва била патријархална, и у доброј мјери је остала то до данас, али се положај жене мијењао набоље још од устаничко-револуционарне Србије. У вазалној Србији, законске норме су биле нерегулисане, а и оно мало закона које је било признато, није обухватало женско питање и права. Познато је да је Карађорђе покушао да заведе закон којим би се осуђивало силовање жене. До времена стварања независне српске државе, закони су били регулисани дјелимично турским прописима, дјелимично српским обичајним правом. Борба за стварање самосталне државе је започела под Карађорђем и настављена је владавином кнеза Милоша Обреновића (1815–1839, 1858–1860), који је иницирао рад на законском уређењу приватноправних односа (Драшкић М., Поповић Обрадовић О., 1998, стр. 12).

Грађански Законик и женско питање

По моделу француске кодификације грађанског права из 1804. године², започет је законски пројекат у Србији, који је завршен тек у вријеме владавине уставобранитеља, 1844. године.³ Главни човјек за израду закона је био новосадски сенатор Јован Хаџић (1799–1869), који је најзаслужнији за прво, законски уређено право које се тиче жене. Он је „заобишао“ кнежев став да право не треба да мијења обичаје, измијенио је првобитни нацрт и унио закон о једнакости женске и мушке дјеце у законском наслеђивању и укинуо је колективни карактер задружне својине (Драшкић М., Поповић Обрадовић О., 1998, стр. 14). Хаџићев нацрт није прихваћен управо због овог члана, па је под притиском Савета донесен Законик који налаже да женско дијете може да наслиједи само мањи дио посједа,

² Наполеон Бонапарта (1769–1821) је марта 1804. године објавио француски грађански законик, који је објединио до тада постојећих око 300 закона у Француској.

³ Нацрти за први закон у независној Србији су преузети из француске кодификације права, али под притиском Аустрије, и због лошег превода француске кодификације са њемачког на српски језик, израђивање Законика је повјерено Јовану Хаџићу и Василију Лазаревићу, градоначелнику Земунa. Они су стигли из Аустрије и одлично су познавали нормe аустријског законодавства, па су као основу новог Законика у Србији узели аустријску кодификацију права из 1811. године.

уколико нема живих мушких потомака (Драшкић М., Поповић Обрадовић О., 1998, стр. 14). Током времена, све док је Законик био на снази, поред многих допуна и измјена, начело женске инфериорности у односу на мушкарце је било главна црта уређења државе. Хацић је чак жену искључио из задруге, која је представљала заједницу у друштву. Жена, иако је живјела у задрузи, правно није била њен члан и није имала свој дио у имовини, као ни право наслеђа (Драшкић М., Поповић Обрадовић О., 1998, стр. 23). Прописи о положају жене у наследном праву представљају најдрастичнија ограничења приватних права жена. Неравноправност полова је била изражена у свим сегментима, али је занимљиво то да је била израженија код удатих него код неудатих или разведених жена, као и удовица. Појединци су сопственом вољом закључивали послове, док жена чином закључења брака губи то право и изједначава се са млађим малољетником, коме је за такве активности било потребно одобрење (Драшкић М., Поповић Обрадовић О., 1998, стр. 16).

Средином 19. вијека, жена је још увијек била власништво мушкарца у својој породици: „Све ствари, добра и права, која Србину принадлеже, јесу његова својина или сопственост, које ће рећи, да је сваки Србин савршени господар од својих добара, тако, да је он властан, ова по својој вољи уживати, с њима по вољи располагати, и свакога отуда искључити, наравно по пропису закона.“ (III. par. 211. Српског грађанског законика, https://www.harmonius.org/sr/pravni-izvori/jugoistocna-evropa/privatno-pravo/srbija/Srpski_gradjanski_zakonik_1844.pdf, приступљено 1. 10. 2020). Без сагласности мужа, жена је имала право да обави само неколико правних послова, као што су сачињавање тестаментa, уговор о наслеђивању и вођење спора са мужем. Удата жена се сматрала пословно неспособном за рад у јавном сектору, тако да није могла да ради као учитељица, службеница, умјетница (Драшкић М., Поповић Обрадовић О., 1998, стр. 17). Ово је била последица основног начела брачног права – да је жена потчињена мужевљевој власти. Чак ни родитељска власт није била равномјерно подијељена између оца и мајке. Иако звучи помало нестварно са данашње тачке гледишта, ово се јасно види кроз чланове закона гдје је прописано да дјеца, уколико остану без оца, морају да добију стараоца, а не иду под власт своје мајке, или други

члан који прописује да се дјеца, у случају развода, додјељују оцу уколико је дјечак старији од 4 године, а дјевојчица од 7 година (V. par. 118. Српског грађанског законика). Подређен положај жене у породици види се и кроз кривичноправни закон. Норме из старог и средњег вијека су се задржале и у новом вијеку, па је тако мушкарац, који посјеђује жену као дио своје имовине, имао широка овлаштења у погледу физичког кажњавања, било оно изражено у сукобу или задовољавању сексуалних потреба.

Образовање женске дјеце

У области школовања, полна сегрегација је такође била наглашена. Први човјек који је „проговорио“ о српској жени био је историчар Захарије Орфелин (1726–1785), одбранивши женско питање у *Славеносердском мајазину* (Божиновић Н., 1996, стр 23). Борби се прикључио и Доситеј Обрадовић (1739–1811), који је жену покушао ослободити вјерског утицаја, јер је предност давао просвјетитељству испред религијских утицаја (Божиновић Н., 1996, стр. 23–24). Реформа и унапријеђење школства, као битан сегмент за изградњу модерне државе, продубили су разлику између мушке и женске чељади више него донесене норме у сфери васпитања.

Прва законска норма о школовању женске дјеце је из 1844. године, али и та формулација је дата у негативном контексту: наређује се да се женска дјеца после навршене десете године не могу задржати у школи (Трнавац Н, 1998, стр. 57). Интересантан је податак да се Јован Стерија Поповић (1806–1856) залагао за право школовања жена и он пише чланак *Пошреба и њолза девојачких школа* (Трнавац Н., 1998, стр. 57). Димитрије Давидовић (1789–1838) се залагао за оснивање школа за дјевојчице. Како код кнеза Милоша није наишао на разумијевање и подршку за овакве идеје, отворио је школу у свом дому, гдје је његова супруга подучавала дјевојчице (Божиновић Н., 1996, стр. 26). Развој основних школа за дјевојчице се може подијелити у два периода: Први, када се говори о „дјевојачким училиштима“, гдје су родитељи слали своје кћерке ради васпитања и лијепог понашања, и други, који се може назвати периодом „женских школа“, јер је реално образовање потиснуло класично, односно, дјевојке су почеле да изучавају науке, а не само часове лијепог понашања, цртања, ручног рада итд. (Трнавац Н.,

1998, стр. 59). О средњој школи за дјевојчице у Србији говоримо тек од 1863. године, када је донијет Закон о устројству више женске школе, а прве гимназијалке се биљеже 1873. године (Трнавац Н., 1998, стр. 61). Прва женска гимназија почела је са радом тек уласком у 20. вијек. Велике борбе за женска права су вођене у Западној Европи, па су се те идеје, заједно са иницијативом за борбу, пренијеле у Србију. За женска права су се борили сљедбеници феминистичког покрета, али и социјалисти. Ниједна од ове двије групације није вјеровала у грађанско друштво. Феминисти су сматрали да друштвене неједнакости нису условљене природом полова, већ неједнаким образовањем, а социјалисти су истицали да је жена двоструко угрожена – као пол и као припадница класе (Божиновић Н., 1998, стр. 19).

Већ смо поменули да се за женска права борио и Доситеј Обрадовић, који није толико идеализовао жене, већ је код њих налазио понашања која је оштро критиковао. Сматрао је да помодарство, испразни разговори, моде и кинђурења, нису достојни разумних жена. Занимљиво је да у вријеме када су штампане његове књиге, оне нису биле доступне у Србији, а када се неки примјерак прокријумчарио, није имао ко да чита, с обзиром на то да је већина била неписмена. У Србији је током 19. вијека постојао велики отпор за школовање жена. Разматра се неколико разлога, који произилазе из самог уређења и традиционалних темеља породице и друштва. Већ смо поменули да је породица темељ српског друштва, а жена је била стуб који га одржава. Улога жене, као домаћице у домаћинству и као добре прилике за брак, када говоримо о економском статусу породице, није дозвољавала школовање и напредовање женске дјеце, односно одвајање од „женских послова“, који су били укоријењени и нужни у српској породици. У дотадашњој традицији, дијете је више припадало породици него држави. Жене су се ријетко проналазиле у боље плаћеним струкама. Оне су усмјеране ка дјелатностима које су сличне онима које су обављале у кући, па су се жене често сретале у услужним дјелатностима, и зато није било труда и заинтересованости око инвестирања у образовање жена, јер се није очекивао поврат уложеног капитала.

Основне школе су, као што смо претходно анализирали, педесетих година 19. вијека још увијек биле ријеткост, али су само неколико деценија послје постале недовољне. Временом се јавила потреба за стручним образовањем, које је почетком 20. вијека употпуњено високошколским. Прве жене које су дипломирале, и

то на Филозофском факултету 1891. године, биле су Софија Ђорђевић и Круна Драгојловић, али и са том дипломом нису могле да постану професорке, што говори да српско друштво још увијек није било спремно да прихвати високообразовану жену (Петровић М., 1980, стр. 151).

Србија је у ово вријеме, барем по већини питања, била еманципованија од Босне, али на простору данашње Босне и Херцеговине, женско питање из овог периода се окитило именом Стаке Скендерове (1828–1891). Стака Скендерова је рано остала без мајке па су бригу о њој водили отац и брат, са којима је радила мушке послове, па је тако, често долазећи у контакт са Турцима, брзо савладала турски језик и постала је посредник између народа и турских власти. Стака је међу Сарајлијама уживала глас начитане и побожне жене. Када се на школовање дјевојчица гледало као на нешто нереално и потпуно страно, Стака је отворила прву школу такве врсте. Школа је имала султанову дозволу за рад, али је из Цариграда добијала новчану помоћ. У школи се школовало око 60 дјевојчица, а годину су завршавале полагањем свечаног испита. Није познато када је школа затворена, нити који је разлог, али може се претпоставити да је због избијања устанка 1875. године. Стака је школовала дјевојчице и заједно са пар жена, које су биле њене ученице такође, предавала и васпитала женску дјецу, упркос разним противљењима у чаршији и многим другим отпорима. Многи сматрају да је Стака Скендерова претеча модерне, образоване жене у Европи (Милошевић, приступљено 2. 11. 2020).

Коло српских сестара

Борба жена за своје право на образовање водила се и кроз оснивање женских друштава и часописа. Коло српских сестара је основано 1903. године, са циљем да се пружи морална и материјална помоћ Србима у новоослобођеним крајевима (Николова М., 1998, стр. 81). Ово је једино друштво које је дјеловало прије Првог свјетског рата, између два велика рата и које постоји и успјешно дјелује и данас. Основале су га Надежда Петровић и Делфа Иванић, а назив удружењу је дао Бранислав Нушић (Чудрић Љ., 2012, стр. 103). Прва акција Кола српских сестара одржана је августа 1903. године, у виду концерта у Народном позоришту, који је подржао и српски краљ Петар I Карађорђевић (1903–1914). Програм удружења је обухватао помоћ народу који живи у поробљеним краје-

вима, помагање школовања сиромашних дјевојчица и збрињавање сиромашних и избјеглих. Образоване чланице друштва су широм Европе држале предавања о Србији и њеном статусу. Коло српских сестара је у годинама непосредно после Првог свјетског рата основало Инвалидски дом и Занатску школу. По угледу на Коло српских сестара, у Барањи је основано Барањско коло. Покровитељица и велика приложница Кола је била српска краљица Марија Карађорђевић. Исидора Секулић је Коло српских сестара именовала као извршиоца свог тестамена и носиоца права на објављивање њених дјела (Чубрић Љ., 2012, стр. 102–104).

Београдско женско друштво

Коло српских сестара је најпознатије и најраспрострањеније женско друштво, али прво удружење хуманитарног карактера је било Београдско женско друштво, основано 1875. године. Радом је руководила управа од двадесет жена, а прва предсједница је била Катарина Миловук. Пред Први свјетски рат, друштво је имало педесет и четири огранка широм Србије и Македоније. Будући да је друштво основано у ратном периоду, прве мисије су биле хуманитарне помоћи, а затим су услједиле разне активности, од којих је значајнија покретање листа „Домаћица“. Раденичка школа, прва школа за одраслије дјевојчице је основана 1879. године и отворена је у присуству покровитељке, кнегиње Наталије (1875–1882). У школи су дјевојчице изучавале опште предмете (геометрија, пјевање, историја Срба ...) и занате за које су се саме одређивале. Школа је радила до почетка рата, 1914. године, а рад је наставила 1919, под новим називом Женска занатска школа. Године 1882. у оквиру Београдског женског друштва основан је Пазар, гдје су жене излагале домаће производе. Пазар је у великој мјери био под покровитељством кнегиње Наталије, а временом је стицао све већу популарност. Посебно су биле интересантне разгледнице са мотивима ношње, чија је израда била повјерена знаменитој сликарки Бети Вукановић. Радови су излагани како на домаћим сајмовима, тако и у иностранству. Крајем 19. вијека је установљена још једна дјелатност Београдског женског друштва – Ђачка трпеза. Сиромашни ученици су добијали храну бесплатно уз обављање дужности редара. Ђачка трпеза је водила рачуна о очувању и преношењу традиције, тако да су обиљежавани слава трпезе, Васкрс и Божић.

Још једна хуманитарна институција коју је 1900. године осно-

вало Београдско женско друштво био је Дом убогих старица, чији је циљ био смјештање и брига старијих и немоћних госпођа које су, не својом кривицом, остале без основних услова за живот. Рад је прекинут 1920. године, али је седам година после је отворен Дом госпођа, за чије је подизање најзаслужнији Ђорђе Вајферт, по чијој мајци је дом добио име – „Света Ана“. Друштво је престало са радом 1941. године. Кроз кратак опис дјелатности овог друштва, видимо да је главни циљ био хуманитарност, која је највише дошла до изражаја за вријеме рата, када су жене шиле одјећу, скупљале храну и лијекове, радиле као болничарке (Чудрић Љ., 2012, стр. 95–100). Не можемо онда, у том смислу, говорити о неравноправности мушког и женског пола, јер су ове храбре и вриједне жене и те како дале свој допринос, како у мирним тако и у ратним временима. Оснивање женских друштава је у директној вези са еманципацијом жена. Овакве заједнице и удружења су будили свијест о подређеном положају у односу на мушке чланове друштва и представљали су снажан ослонац женама. Кроз разна женска друштва је прострујао и европски феминистички дух.

Женски часописи

Први женски часопис „Воспитатељ женски“ је излазио само у кратком периоду 1847–1848 године, али је часопис „Домаћица“, чији се први број појавио 1897. године, био актуелан све до 1941. године (Николова М., 1998, стр. 81). Часопис је основан у сврху извјештавања о раду Београдског друштва. Како уредник часописа није могло да буде женско лице, чланице су одлучиле да први уредник буде професор Стеван Бајаловић. Прилози који су објављивани најчешће су се односили на теме о његовању и васпитању нараштаја. Часопис је окупљао велик број сарадника, као што су Исидора Секулић, Милка Гргурова и многе друге угледне даме тога времена. Прва жена уредник је изабрана тек 1937. године и била је то професорка Вера Николић. Посљедњи број је објављен марта 1941. године (Чудрић Љ., 2012, стр. 101).

Сва женска српска друштва и њихове дјелатности су имали хуманитарни и образовни карактер, те су дали велики допринос развоју српског друштва и зато нам се, барем са ове тачке гледишта, чини да је однос српске државе према женској дјечи био веома неправедан. Прва српска списатељица Јевстахија от Арсич / Евстахија Арсић (1776–1843) слиједила је идеје просвјетитељства и

писала је у својим дјелима о томе како српске и румунске дјевојке не треба да одбацују образовање, како треба да читају, барем због самообразовања и ширења својих видика (Божиновић Н., 1996, стр. 26). Због отежаног пута ка стицању образовања за техничке послове и науку, жене су лакше направиле продор у поље културе.

Образовање као први корак до културног уздизања

Претходно смо видјели кратак осврт на развитак школа у Србији током 19. вијека, који је доказао колико су женска дјеца била дискриминисана у том погледу, и колико је било тешко да се изборе за своје мјесто у генерацијама стваралачке интелигенције које су надлазиле. Према подацима које су вриједно скупљали и анализирали историчари, међу којима предњачи Станоје Станојевић, највише жена је било дио позоришне групе, односно од свих занимања, највећи број жена је био међу глумцима. У Крагујевцу су се одигравале позоришне представе од 1835. године, али су женске улоге играле мушкарци. Прве жене које су изашле на јавну сцену су биле сестре или супруге глумаца. Катарина Јовановић и Софија Анастасијевић су прве жене које су заиграле женске улоге на даскама и то не тако далеке 1840. године (Николић Ристановић В., 1998, стр. 27). Позоришна умјетност је заиста заживјела након оснивања Народног позоришта у Београду 1868. године, када су поред домаћих глумаца Београд посјећивали и глумци из иностранства, од којих су неки и остајали у престоници. Жене глумице су, према анализи података из Енциклопедије Станоја Станојевића и Енциклопедије Југославије, потицале из грађанских породица, али исто тако су поред завршене школе самостално стицале искуство на разне начине. Побројано је 36 глумица у 19. вијеку у Србији, а неке од њих су: Милка Гргурова, Деса Дугалић, Љубинка Бобић (Немањић М., 1998, стр. 271).

Друга већа групација жена које припадају стваралачкој интелигенцији 19. и 20. вијека су књижевнице. Период између почетка 19. вијека, када се као прва књижевница јавља, у овом раду већ поминута, Евстахија Арсић, и почетка 20. вијека, гдје је најзначајније име Десанка Максимовић, обиљежило је још осам књижевница, колико је у Енциклопедији побројао Станоје Станојевић. Књижевнице које су рођене почетком и средином 19. вијека су образовање стицале у школама приступачним женској дјечи тог доба, а оне које су пак рођене касније, стекле су високо образовање на факултетима

и високим школама у земљи и иностранству. Научници који су се бавили истраживањем стваралачке интелигенције 19. вијека у Србији су доста пажње посветили социјалним и економским статусима појединаца и њиховој узрочно-посљедичној вези са успјехом и резултатом свакога од њих. Примјетно је да образовање, иако нужан, не мора бити и довољан услов за афирмацију неког талента.

Бисер српске књижевности и културе на прелазу између два вијека је Исидора Секулић (1877–1958). По образовању је била доктор филозофских наука, по струци наставник, а све остало се може приписати њеном неоспоривом таленту и умијећу да све оно што је осјећала и опажала, на својствен и за то вријеме модеран начин, пренесе на папир. Прву књигу *Сайуџници* је објавила 1913. године. Исидора Секулић је била културолошки драгуљ, чије се име данас изговара са поносом, али исто тако представља и прототип свих оних жена које су можда имале таленат, амбицију и све факторе који су могли изродити још безброј таквих драгуља у српској култури, да традиција и систем нису стали на пут томе.

Важно је поменути и остале књижевнице и умјетнице из овог времена. Аница Савић Ребац је била књижевница и преводилац, Јелена Димитријевић је упамћена као први путописац, Даница Марковић као први модерни лиричар (Немањић М., 1998, стр. 274). Јелена Димитријевић је прототип жене књижевнице 19. вијека. Њено име је важно за српску књижевност 19. вијека из више разлога. Она представља посљедњи изданак оријентално-фолклорне књижевности и у својим дјелима описује прелаз између оријенталног и модерног, те тако постаје и историјски извор. Са друге стране, она држи ту женску ноту, карактеристичне црте женског осјећања кроз које описује положај жене у породици, друштву, према мужу и дјечи.. Много је путовала и описивала далеке крајеве, упознавала друге културе. Била је активни члан Кола српских сестара и један од покретача календара „Вардар“ (Матовић В., 1998, стр. 279–180).

Улога и значај ових имена није само у писаним дјелима која су остала иза њих. Значајнија је била њихова мисија у оплемењивању и ширењу интелектуалне мисли и умјетничког слободног духа у друштву, нарочито међу женским полом. Значајан сегмент у оквиру српске стваралачке интелигенције су жене сликарке. На самом почетку овог периода издваја се име Катарине Ивановић (1811–1882). Одрасла је у градској породици и стекла је афинитет према сликарству још у раном дјетињству, а образовање у Пешти

је започела са само осамнаест година. Захваљујући меценама, Катарина је школовање наставила у Бечу, гдје упис на Академију није био дозвољен дјевојкама, но под утицајем грофице Чаки, уписана је на студије као страни студент. Само двије године након тога, други аутопортрет ове младе и пркосне умјетнице је изложен на поставци изложбе коју је приредила Академија 1837. године (Чубрић Љ., 2012, стр. 20). Катарина Ивановић је била инспирација интелектуалцима оног времена. Сима Милутиновић Сарајлија јој је посветио прву пјесму у у свом спјеву *Тројесесѿарсѿиво*. Заједно са Теодором Павловићем, уредником *Српској народној лисѿи*, Сарајлија је стварао од Катарине култ националне хероине новог доба (Чубрић Љ., 2012, стр. 20). Једна од највећих жеља ове умјетнице је била да дође у Србију. У Београд је стигла 1846. године, гдје је под националним заносом настало неколико њених дјела од којих је најзначајније „Освајање Београда 1806.“, јер је због ове слике постала централна фигура препирки са политичком позадином (Чубрић Љ., 2012, стр. 20). Катарина Ивановић је била прва жена која је насликала портрет друге жене (Интернет, http://srpskaenciklopedija.org/doku.php?id=%D0%BA%D0%B0%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%B8%D0%BD%D0%B0_%D0%B8%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%9B#fn__16, приступљено 6. 10. 2020) .

Разочарана због интрига и сплеткарења на двору, Ивановићева одлази у свој родни град, Стони Београд, одакле шаље поруку којом апелује да је Срби чувају у свом помену. Послала је неколико својих слика („Заклетва краља Матије Корвина“, „Јелена Српкиња, угарска краљица“) које су изложене у Народном музеју. Године 1864. је основано Српско учено друштво, које је било претеча Српске академије наука и умјетности, а 1876. године Катарина Ивановић је проглашена почасним чланом и том одлуком је постала прва Српкиња – академик. Занесена емоцијама због овог чина, послала је на поклон још два своја дјела: „Корпа са грожђем“ и „Аутопортрет“, које се и данас могу видјети на насловним странама читанки, календара, па чак и бомбоњера (Чубрић Љ., 2012, стр. 25). Није се никада удавала и преминула је 1882. године, а њени посмртни остаци су 1976. године пренесени у Београд и сахрањени у Алеји народних хероја на Новом гробљу (Чубрић Љ., 2012, стр. 25). Срби су испунили животну жељу Катарине Ивановић и задржали су је вјечно у свом спомену.

Оно што је Исидора Секулић за књижевност 19. вијека, то је свакако Надежда Петровић за сликарство, на прелазу два вијека.

Надежда Петровић (1873–1815) је рођена у Чачку, живјела је и у Београду, а школовала се по европским центрима модерне умјетности. Надежда Петровић је заиста била посебна, добро је разумјела свијет у којем живи и једном приликом је у писму својој мајци образложила зашто не жели да се уда: „...О мојој удаји нема говора више, ја желим да сам сликар, а не жена, њих има доста.“ (Чубрић Љ., 2012, стр. 62). Надежда Петровић је имала сличну судбину као Катарина Ивановић. По доласку у Београд, 1900. године, приредила је своју изложбу, али тада су испливале сујета и још увијек снажне предрасуде према женском успјеху, па је сликарка одлучила да се врати у Минхен (Чубрић Љ., 2012, стр. 63). Срби су тада, као и данас, чинили велику штету свом народу, историји и култури, одбацујући праве родољубе чији је таленат био у сјенци политичких превирања и традиционалних, конзервативних увјерења. Заједно са Делфом Иванић 1903. оснива Коло српских сестара и била је први секретар ове хуманитарне организације (Чубрић Љ., 2012, стр. 64). Надежда Петровић и Исидора Секулић, свака у својој области, биле су препознатљиве због особеног стила и израженог става. Оне су своје родољубље показивале како пером и кистом, тако и у тешким временима, међу војском – обје су добровољно радиле као болничарке током Првог свјетског рата (Матовић В., 1998, стр. 289–292). Ове жене су, вјероватно и несвјесно, на још један начин ушле у историју. Биле су веома сличне, како смо већ поменули, по ставовима, изражавањима и идејама, али су се ипак разишле у појединим мишљењима. Данас на ово можемо гледати као на обичан сукоб мишљења, али ако дубље и смисленије зађемо у аргументације обје стране, закључујемо да су ове жене развијале критичку мисао и на тај начин су започеле излазак из сфере „лијепих послова“ којима су биле ограничене и дале су до знања да ће жене бити и те како важан фактор јавног живота и мњења.

Када је 1908. године Аустроугарска објавила анексију Босне и Херцеговине, Надежда Петровић је одржала мотивациони говор и стала на чело манифестација и омладинских митинга. Кроз наредних неколико година, Надежда је доживјела смрт оба родитеља, али то је није спријечило да учествује у два Балканска рата, а затим је још једном показала велику оданост домовини, када је 1914. године пошла са војском. Надежда Петровић је оновременој, као и данашњој Србији поклонила много, али заузврат тада није добила ништа. Поред њене молбе да се откупе двије слике, како би платила лијечење сестре, политичко и друштвено ангажовање

ове умјетнице је било пресудно да добије одбијеницу (Чубрић Љ., 2012, стр. 65). Најмање што можемо да урадимо јесте да име ове свестране жене хероине спомињемо уз велике ријечи хвале. Милхемина Мина Караџић Вукомановић (1828–1894) је често препознатљива као кћерка Вука Стефановића Караџића, али она и те како има личних заслуга за српску културну историју. Не постоје прецизни подаци о њеном образовању, али се зна да је говорила неколико страних језика и да је свирала клавир. Она је друга жена сликарка у историји Србије, последице Катарине Ивановић. Заслуге има и у области књижевности – осим што је писала дјела у прози и поезији, бавила се преводом, па је тако 1854. године у Берлину изашао превод српских народних приповиједака (Чубрић Љ., 2012, стр. 28). Мина је водила преписку са бројним угледним личностима тадашње Европе, као што су били браћа Грим, историчар Леополд Ранке, њемачка пјесникиња Талфија и други (Чубрић Љ., 2012, стр. 28). По записима савременика Мине Караџић, она није била физички привлачна, колико је плијенила својом културом, знањем и талентом. Жена која је неправедно запостављена и не толико блиска данашњим љубитељима поезије је Милица Стојадиновић Српкиња (1828–1878). Милица Стојадиновић је насљедница Јефимије и Еустахије Арсић, која је уз неоспорив таленат и образовање постала прва модерна пјесникиња код Срба. Била је поштована у друштву, а дивила се Његошу, кога је и упознала једне прилике, када је на поклон од њега добила један примјерак Горског вијенца (Чубрић Љ., 2012, стр. 38). Први пјесму је објавила у „Србском народном листу“ 1847. године, а прву књигу је штампала 1850. године и то о свом трошку. Милица је била несрећна. Имала је трагичну судбину, много породичних несрећа, а живјела је у сиромаштву и тако је и скончала. Није била схваћена и прихваћена од околине за живота, а Срби су је брзо заборавили и по смрти. Допринос жена Србије 19. вијека, као дијела стваралачке интелигенције, не огледа се само у дјелима која су остала иза њих, већ у њиховом напору да оплеме друштво које је потцјењивало женску мисао и вриједност.

Жена у свијету рада и породице

Видјели смо да су током 19. вијека жене успјеле да се изборе за одређена права. Српкиње су активно учествовале у модернизацији српског друштва, међутим, еманципација је извршена само

у неким областима живота, док је у другим сферама српска жена била подређена патријархалним схватањима. Милутин Фолић је детаљно истраживао положај српских жена како на простору Србије 19. вијека, тако и на простору Албаније и Црне Горе, гдје су као и у Србији, преовладала патријархална схватања и снажна традиционална увјерења. Због географске близине са Србијом, али и етничке хетерогености у граничним областима, строги закони према женама у Албанији, Црној Гори и Македонији су примјењивани и на српским женама и дјеци. Користећи историјске изворе, али и књижевна дјела Вука Караџића и Бранислава Нушића, Милутин Фолић је дао преглед тешког положаја домаћица које су морале да носе турску одјећу, да се крећу само унутар свог домаћинства, да шаљу своју женску чељад прерушене у дјечаке као надокнаду за штету крвне освете и слично (Фолић М., 1998, стр. 201–210). У граду, због веће отворености средине за утицаје који су долазили споља и због веће подложности друштвеним промјенама, положај жене је био другачији него на селу. Градска средина је омогућила жени да своју личност гради изван домаћинства, да постане економски независна, да учествује у друштвеном и јавном животу (Перишић М., 1998, стр. 212). Положај и улога жене концем 19. вијека је најбољи доказ да су жене биле и те како способне, јер су оне успјеле да одрже своју стару улогу – жене, домаћице, мајке, али су се одлично уклопиле у нове оквире, зачетке модерне жене, која се поред кућних послова бави и професијом (бадице, учитељице...). Изласком из домаћинства и све већим приказивањем у јавности, жене су губиле своју приватност. Тако постоје записи са краја 19. вијека о препискама, па чак и тужбама на рачун жена које су конзумирале цигарете, алкохол, или пак чешће посјећивале неке варошице, алудирајући на романтичне везе и авантуре са мушкарцима (Перишић М., 1998, стр. 211–217). Српске жене су биле потпуно савјесне да не треба да забораве своју примарну улогу – улогу мајке, која је свакако остала значајнија у погледу развоја друштва, јер су жене рађајући и васпитајући своју дјецу у духу културе и традиције, остављале велико богатство својој земљи. Улога мајке је била примарна и доминирала је у односу на друге улоге жене, највише у Војводини и осталим пограничним крајевима у које су Срби масовно емигрирали за вријеме турског периода (Трипковић Г., 1998, стр. 233–236). Социолози и историчари су заједничким напорима дошли до сазнања да је ова појава произашла из утицаја више фактора. У таквим крајевима као што је била Војводина,

гдје се наметала туђинска власт и вјера, Срби су имали у свијести очување свог рода, па су стога жене играле велику улогу, јер су оне рађале и у таквом духу одгајале нараштаје. Кохезија малобројне групе пред снажном Монархијом је имала јасан циљ и дефинисану борбу. Још један од фактора је географске природе. На пограничним дијеловима су осниване војне крајине, које су служиле као одбрамбени појас, односно то је било претежно војничко подручје, па је због тога наталитет имао велики значај, али и одгој у милитаристичком духу. У оваквим околностима, јавила се потреба за организацијом и уређењем друштва, те се појавио Основни граничарски законик из 1807. године (Трипковић Г., 1998, стр. 236). За нас је Законик интересантан јер обухвата и питање женског положаја. Овом питању је посвећено доста пажње, с обзиром на то да су жене често остајале удовице јер су њихови мужеви углавном били војници. Закон је налагао да није смјело проћи више од двије године, а да се жена не преуда, јер је било тешко финансирати удовицу и наравно било је пожељно да се процес рађања дјеце убрза (Трипковић Г., 1998, стр. 237). Ове специфичне друштвеноисторијске околности су обликовале фигуру жене, гдје се свако одступање строго осуђивало.

Живот на двору

Описали смо како је то изгледао живот жена на селу, у граду, у варошицама, у Србији и у сусједним земљама, па ћемо навести како су живјеле жене на двору. Жене су биле повезане са двором на различите начине, наравно владарке су живјеле на двору, а често су их посјећивале рођаке или блиске пријатељице, које су биле из угледнијих породица. На српском двору, који је од проглашења краљевине 1882. године засијао у проевропском стилу, могле су се срести и супруге министара, високих државних чиновника и дипломата (Столић А., 1998, стр. 105).

Посебну категорију су чиниле милоснице, жене које су посјећивале владаре, било јавно или тајно, као и метресе – жене које су довођене из иностранства да задовоље краљеве потребе (Столић А., 1998, стр. 106–107). Посебну категорију су чиниле дворске госпође и госпођице. Ове даме су бирале из угледних породица и обично су српске владарке бирале своје госпође и госпођице, али су се у тај избор некада мијешали и владари, као што постоје инсинуације да је то чинио краљ Милан у случају Драге Машин

(Столић А., 1998, стр. 106–107). Утицај и улога коју су заузимале краљице Наталија и Драга посебно су занимљиви, јер оне нису биле васпитаване и припремане за престо и двор (Столић А., 1998, стр. 108). Са већом слободом коју су жене стекле, дошле су и разне интриге. Двор кнеза Милоша је био симбол институције власти. Кнез Милош је као владар државе држао до тога да свој ауторитет мора одржавати и у породици. Он је одлучивао ко ће гдје да спава, како ће се обући и улога његове супруге кнегиње Љубице (1785–1843), као и његове дјеце, била је репрезентативна. Кнегиња је са дјецом и свитом била у засебном конаку, који су понекад посјећивале угледне жене народних старјешина (Столић А., Макуљевић Н., 2006, стр. 279). Кнегиња је са синовима ишла у дипломатске посјете, а када су они стасали, чинили су то сами. Њена соба је била декорисана сликом руке која се благосиљајући помаљала из облака, а натпис изнад ње је гласио: „Божја рука нек’ благослови малог Милана“ (Столић А., Макуљевић Н., 2006, стр. 280). Овакве слике нам говоре у каквој је атмосфери кнегиња одгајала дјецу, односно њена улога мајке је била основа за грађење идентитета кнегиње. Кнежева кћерка Јелисавета је стицала образовање у Европи, учила је стране језике, свирање клавира и лијепо васпитање, али је кнез као отац био строг. Једном приликом је ухватио писмо које је Јелисавета саставила његовом секретару, кога је кнез погубио (Столић А., Макуљевић Н., 2006, стр. 282). Кнез је био ауторитет својој супрузи и кћеркама. Извори кажу да су кнегиња и кћерке дословно имале кодекс облачења и уколико су жељеле да промијене стил, морале су да траже дозволу (Столић А., Макуљевић Н., 2006, стр. 300). Одјећа је у овим околностима много тога описивала. Кнез Милош је дуго времена носио турску одјећу и фес, јер је начин облачења описивао статус у заједници и друштву, али и политички став. Жене су осамдесетих и деведесетих година биле преносиоци новотарија из Европе. То се прије свега односи на модне новости, али и на начине понашања (Столић А., 1998, стр. 110).

Кнегињу Љубицу Обреновић (1788–1843) савременици описују као скромну, културну и лијепо васпитану жену, коју је поштовао народ ослобођене Србије. Она се облачила скромно, али елегантно, а за вријеме ратова је за пасом имала два мала пиштоља. Није вољела раскош и кинђурење, а послије погибије млађег брата, савременици описују да никада није носила минђуше. Била је веома поштована, тек њеним доласком на бал, оркестар је почињао свирати. Бројни су примјери и њене храбрости. По пропасти Првог

српског устанка, није жељела да избјегне, како је Милош налагао, већ је остала у земљи. За потоњег кнеза, Љубица се удала 1806. године и током брака му је родила осморо дјеце од којих је четворо рано умрло. Љубица је описана као вриједна домаћица, и у кући Милошевог оца и у њиховом заједничком газдинству. Служила је мужа и синове за вријеме ручка, али она, као ни женска дјеца, нису обједовале за софром. Тек од 1834. године, кнегиња је могла да руча са својом породицом, али уз претходну дозволу свога супруга, којем би пољубила руку и усула чашицу ракије. Сама је шила одјећу својим синовима, па је тако давала примјер и слово о скромности другим женама. Кућа у којој је Љубица живјела у Крагујевцу се називала Шарени конак, а познатији је Конак кнегиње Љубице у Београду, гдје је она дочекивала угледне жене, али и министре и дипломате, с којима је чак разговарала о политичким питањима. Кнегиња је била емотивно стабилна жена. Поред бројних животних потешкоћа које су је мориле, сахранила је два брата и сина Милана. Постоје извори који говоре да је кнегиња сама окупала свог мртвог сина, припремила га за спровод, а тек онда га оплакала. Љубичине и Милошеве кћерке (Ана, Марија, Перка и Јелисавета) се ријетко помињу у изворима и литератури. Кнегиња је помагала рад Вука Караџића, шаљући му новац и дарове и залажући се за њега код свог супруга. Љубица је живјела у раскошу, али није имала лагодан живот са кнезом који је био тешке нарави. Искрено га је вољела и поштовала, обраћала му се са Господару и са Ви, али му прељубу није опростила. Пиштољем је убила једну његову љубавницу, због чега се покајала пред смрт. Покајала се и за моменте своје нелојалности кнезу, када је протјеран из Србије. Умрла је 1843. године у Новом Саду (Чубрић Љ., 2012, стр. 7–12).

Кнегиња Персида Карађорђевић (1813–1873) имала је сличне манире као кнегиња Љубица. Са великом посвећеношћу се бавила кућним пословима и уређивањем, али и бринула о свом облачењу. За разлику од кнегиње Љубице, кнегиња Персида је вољела да се облачи раскошно, уз много накита и кинђурија, али опет сведено и стилски, у српској грађанској ношњи, која је потиснула европску (Столић А., Макуљевић Н., 2006, стр. 316).

Кнегиња је установила Салон, односно Посело, које је било институција грађанске социјализације. Салон, који се одржавао два пута седмично, био је образовна институција високог друштва. По налогу кнегиње, присуство принцеза је било обавезно. У Салону се могла чути музика, интересантне дискусије, а велика пажња је

била посвећена знаменitim женама у свјетској историји (Столић А., Макуљевић Н., 2006, стр. 318). Салон је кнегињи отворио врата ка уласку у сферу политичког живота. Султан је кнегињу одликовао орденом, који су прије могли да добију само кнез и чланови Савета (Столић А., Макуљевић Н., 2006, стр. 319).

Кнегиња је у Београду реализовала свој лични простор, а кроз њега и свој идентитет. По њеном налогу направљен је врт у коме је она изучавала лијепе умјетности, стране језике, али и подучавала своје кћерке. Врт је био школа на отвореном и инспирација за њене кћерке, али и друге виђеније даме. Кнегиња је била свјесна колико је образовање важно, па је поведена мајчинским задатком, својим кћеркама омогућавала све видове учења. Кнегиња Персида је била жена која је задржала традиционалне принципе, али је и изграђивала своју личност по модерном моделу.

Краљица Наталија Обреновић (1859–1941) је рођена и одрасла у Фиренци, у имућнијој породици. Наталија Петровна Кешко је постала кнегиња Наталија Обреновић 1875. године, када се удала за српског кнеза Милана Обреновића (1868–1889). Кнегиња је током првих десет година живота у Србији проводила тешке дане због три рата, која је прошла као владарка, али и срећне, јер је љубав између њеног супруга и ње блистала. Првобитна, снажна, обострана љубав, брзо је прерасла у мржњу. Разлог није био само личне природе, већ и политичке. Видимо да су жене у овом периоду брзо достигле тај моменат важности у политици, која је као таква постала камен спотицања у случају овог владарског пара. Наталија је била изразити русофил, док је Милан био присталица Аустрије. Такав однос се пренио и на унутрашње подјеле у држави, па су партије које су их подржавале, такође подијељене. Овај јаз је продубљен неодговорним понашањем кнеза, а од 1882. године краља Милана, који је био коцкар и уз то лак на жене, што краљица није могла да опрости. Сукоби који су уследили између краља и краљице довели су до њеног прогонства 1889. године. Она се неколико пута враћала у Србију, а свака посјета је била пропраћена неким скандалом. Када је примијетила да се њен син Александар превише зближио са њеном дворском дамом Драгом Машин, која је била старија од њега 12 година и имала је брак иза себе, краљица Наталија се трудила да их раздвоји, но то је само наишло на гњев код њеног сина. Године 1897, напустила је Србију заувјек и 1902. године се покатоличила. Познато је да није ни присуствовала опелу свом сину и снахи након Мајског преврата. Била је огорчена на

Србију, али не и на српски народ. Помагала је прикупљајући помоћ за српске војнике током Првог свјетског рата, а своју имовину у Србији је оставила Београдском универзитету. Умрла је у Паризу, 5. маја 1941. године (Чубрић Љ., 2012, стр. 45–53).

Важно је поменути и кнегињу Даринку Петровић Његош (1838–1892), дјевојачки Квекић, која је веома интересантна личност када говоримо о овој теми, нарочито што је она била црногорска владарка, а познато је да су у Црној Гори жене живјеле по посебним правилима. Кнез Данило своју грубљу нарав није крио ни пред супругом, али јој је дао довољно слободе да на црногорски двор уведе новине. Говорила је четири језика, а кнез је почео да учи руски и француски са супругом. Такође, на двору су се почела спремати француска јела и уводили су се страни манири. Утицала је на то да се укине обичај истицања одрубљених глава непријатеља. Кнегиња је помагала школу у цетињском манастиру тако што је слала бесплатна одијела, прибор и књиге. Старала се да се ђаци добро образују и пратила је њихово даље школовање. Даринка је била поштована од страних дипломата, а њено име је често помињано у руским дипломатским круговима. Након смрти свога супруга, кнегиња Даринка је прогласила новог кнеза Црне Горе. Кнегиња Даринка не само да је измијенила начин живота на црногорском двору, него је живјела и дјеловала независно од правила која су важила за једну жену у Црној Гори. Данас се често назива и једном од првих жена дипломата у Европи (<https://svetigora.com/ljetopis-31-decembar-2018/>, приступљено 1. 11. 2020).

Однос цркве према женском питању у новијој историји

Како смо већ видјели, жена је централна фигура, поред човјека, у Библији. Наведена су два типа жене – Ева, као она која је починила гријех и задужила сав живи род тиме, и Богородица, која је родила Христа, који ће спасити све људе од гријеха. Духовно-културни модел односа жене и мушкарца се темељи на Библији и сви православни теолози полазе од Библије у разматрањима о овим темама. Крајем 19. вијека у Србији, у црквеним круговима се није са одобрењем гледало на пораст образовања дјевојака и младих жена (Радић Р., 1998, стр. 120). Црква се држала става да такав лош утицај, који је дошао споља, може само да ослаби породицу, чија је главна карика жена – као супруга и мајка. Православни теолог Милош Парента је био става да је жена духовна васпита-

чица и чувар традиционалног, али да не треба да буде роб. Сходно томе, често је критиковао однос према жени у Црној Гори. Парента је истакао да и по хришћанском учењу жена нипошто није била нижи створ, већ „љубљена мајка, сестра и супруга“, „...једнако као и човјек, слика Божија.“ (Радић Р., 1998, стр. 121–123). Такође, он критикује превелику слободу жена, која се увија у плашт такозване еманципације, па каже да жени није мјесто у политици, јер се тако превише експонира, занемарује своју природну љепоту мистерије. Прота Стева Димитријевић је 1894. године критиковао нове стилове облачења који су подразумевали фарбање косе, накит, шминкање и слично. Касније је црква била чврстог става при осуди организовања разних такмичења љепоте, која су засјенила стварне вриједности, али и била почетак трговине бијелим робљем (Радић Р., 1998, стр. 124–125).

Уједињена омладина српска и женско питање

Стварањем Уједињене омладине српске, почео је систематски рад на образовању, васпитању и осамостаљивању женске омладине у борби за своја права (Вулетић В., 1998, стр. 163). Омладински часописи, који су излазили од 60-их година 19. вијека, претежно су се бавили овом тематиком, пропагирани су слободу и права жена, а чак је постојала и рубрика која се посебно бавила третирањем овог питања у свијету (Вулетић В., 1998, стр. 163–167). Уједињена омладина српска је одржавала шест скупштина годишње. Већ од друге скупштине је било актуелно питање да ли жене могу бити равноправни чланови са мушкарцима и од треће скупштине, оне су тако третиране (Божиновић Н., 1996, стр. 31–33). Популарни часописи као што су „Матица“, „Напредак“ и други форсирани су ову тему, са позитивним тоном и подршком, а онда је ту улогу преузео нови орган Уједињене омладине српске, „Млада Србадија“, која је излазила три пута недељно у знатно већем тиражу од претходно наведених (Вулетић В., 1998, стр. 166). Масовнији покрети организовања и буђења женског свијета почели су у Новом Саду, што је разумљиво јер је управо ту и настала Уједињена омладина српска. Жене и сестре истакнутих вођа су биле носиоци покрета. Тако је већ 31. марта 1868. године одржана прва скупштина Српкиња у Новом Саду, које су најгласније биле када је ријеч о образовању и школовању жена (Вулетић В., 1998, стр. 169). Омладинска штампа није занемарила ниједан крај српског народа, па су тако

штампани текстови о школама у Босни и Херцеговини, Хрватској, Црној Гори. Светозар Марковић (1846–1875) је сматрао да се изједначавањем положаја жена у друштву са положајем мушкараца удвостручава људска стваралачка снага. Тачније, он у томе види економски напредак Србије. У том контексту су постојале двије струје унутар Уједињене омладине српске: 1) они који су сматрали да жена треба стицати образовање како би била што боља мајка и домаћица и 2) они коју су се залагали за радикалне измјене женског положаја у друштву како би биле потпуно равноправан члан друштвене заједнице (Вулетић В., 1998, стр. 173). Најгласнији у својим ставовима су били Светозар Марковић и Драга Дејановић (1840–1871), књижевница и глумица, која се често назива и првом феминисткињом код Срба. Њено уђјеђење је било да жена треба да се оспособи за самосталан рад, како не би била на терет својим родитељима, али ни свом супругу касније. Свакако да не оспорава да је улога мајке најважнија, али и ту наглашава да је потребно да жена изучи педагошке науке како би била добар родитељ (Божиновић Н., 1996, стр. 37). Нажалост, у пракси није могла да спроведе своју мисао, јер је умрла на породу, у 31. години живота (Божиновић Н., 1996, стр. 37).

Жене у ратовима

Већ је поменуто да су скоро сва женска друштва, основана током 19. вијека, престала са радом почетком Балканских ратова или 1914. године, када је почео Први свјетски рат. Током ових ратова, престала је културна и издавачка дјелатност друштава, али су жене из удружења дјеловале из позадине. Велики допринос су дале жене које су остале да чувају огњиште, обрађују земљу, чувају благо и брину се о дјеци. Такве жене су често излагане терорима, нападима страних војника, силоване су, а неке су и мучки убијане. Многе жене су биле на фронтима као докторице, куварице или су помоћ пружале на други начин. Доста српских жена је било и на самој линији, у официрским редовима, а међу њима је свакако Милунка Савић (Божиновић Н., 1996, стр. 89–90).

Милунка Савић (1890–1973)

Милунка Савић је рођена 1890. године у селу Копривница код

Рашке. Своје почасно мјесто у српској историји није стекла школовањем, нити образовањем у иностранству, талентом за лијепе умјетности, већ својом храброшћу и јуначким подвизима, на каквим би јој и многи мушкарци тога времена завидјели. На вијест о мобилизацији пред Први балкански рат, Милунка је, да би заштитила браћу од војне обавезе, скратила косу и обукла мушко одијело, те је регрутована као Милун Савић и сврстана је у бомбашку десетину. Међу силним експлозијама, Милунка је рањена и тада је откривено да је она уствари женско. Учествовала је и у Другом балканском рату, највећу славу је засигурно стекла у Великом рату, када су је неколико пута одбијали и савјетовали да иде у болничарке, али је Милунка својом упорношћу ипак добила распоред у Другом пјешадијском пуку Дринске дивизије. Нарочито се истакла као бомбаш у Колубарској бици, након чега је и одликована Карађорђевог звијездом с мачевима. На Солунском фронту је добила чин пјешадијског наредника и постала је командир јуришног вода. Средином 1918. године, Врховна команда свих савезничких армија је издала писмену похвалу јунаштву српског наредника Милунке Савић, с наређењем да се прочита, у ставу мирно, пред стројевима свих јединица Антанте. Таква почаст није указана ниједном официру или генералу у Првом свјетском рату. Из рата је изашла са највећим одликовањима: носилац је два ордена Карађорђевог звијезде са мачевима, златне и сребрене медаље за храброст „Милош Обилић“, Споменнице рата 1913, Албанске споменице, два ордена француске Легије части, Споменнице рата за ослобођење и уједињење од 1914. до 1918. године, британског одликовања, руског Крста Светог Ђорђа Побједоносца. Једина је жена на свијету која је одликована француским орденом – Ратним крстом са златном палмом (Чубрић Љ., 2012, стр. 83–90).

Године 1919. је демобилисана. Удала се за сиромашног нижег службеника, са којим је стекла четири кћерке и усвојили су једну дјевојчицу, ометену у развоју. Рано је остала удовица и да би прехранила дјецу, морала је да се запосли као чистачица у Хипотекарној банци у Београду. Радила је тако двадесет година, а одбила је да се пресели у Француску и тамо живи од Француске војне пензије (Чубрић Љ., 2012, стр. 85).

Када је Милан Недић, предсједник владе, 1942. године позвао Милунку Савић на бал који је организовао за њемачке генерале и официре, она је одбила да дође. Године 1943. организовала је малу амбуланту у којој је пружала помоћ свим људима, без разлике – и

партизанима и четницима. Због тога је била кажњена. Полиција је претукла Милунку Савић и одвела је у логор на Бањици, гдје је била осуђена на смрт стријељањем. Спас је дошао од њемачког генерала, који је избавио, како каже велику хероину Првог свјетског рата. До 1954, Милунка је радила као чистачица у једног београдског кафани, како би прехранила дјецу. Умрла је 5. октобра 1973. године у својој малој соби, док је штрикала. Према ријечима њеног унука, Милунка Савић је сахрањена на Новом гробљу, скромно, као што је живјела, без било каквих почести или обиљежја. Тек понеки назив мањих улица подсећа да је Милунка Савић била заслужни грађанин Србије (Чубрић Љ., 2012, стр. 85–87).

Женски статус почетком и концем 19. вијека

Положај и право женског рода, као питање од велике важности, учинили су 19. стољеће још динамичнијим него што је било по самој природи. Жене су вијековима живјеле у истим оквирима, по истим нормама, а за само мање од 100 година, за српске жене је чула цијела Европа. Овај период је специфичан јер представља транзицију између два свијета, између два временска универзума, када је жена први пут изашла из *зоне комфора* и ушетала у школске клупе, гдје су њен таленат и њена наклоњеност ка некој области прихваћени и његовани. Управо је помен Милунке Савић посебно назначен у овом раду, јер је она прототип српске жене 19. вијека. Дала је много више него што би иједан човјек у 19. вијеку могао помислити да би жена могла дати, а заузврат није добила скоро ништа. Постојала је нека врста дивљења међу неким круговима у Србији, према таквим женама, али Србија још није била дорасла задатку да се женама адекватно и одужи. На почетку 19. вијека, Србија је познавала и баштинила материнство, домаћинство и таквим сличне стране жене, али се на крају овог вијека упознала са чињеницом да се српске жене, поред ових улога, одлично сналазе у улогама књижевница, сликарки, учитељица, докторица, али и војника и официра. Овакав узлет постао је основа за надограђивање и даљу борбу за женска права кроз 20. и 21. вијек.

Положај жена у савременом добу

Србија, која је тек изашла из борбе за ослобођење од Турака

и из револуције, била је економски и на сваки други начин неразвијена и тражила је нове начине свог напретка. Србија је полако прихватала различите погледе на организацију новог друштва у настајању, прво преко Срба који су у Србију долазили углавном из Војводине и Аустроугарске, а касније и преко младих људи послатих у иностранство на студије. „Начела Француске револуције о слободи, једнакости и својини нашла су свој одраз у конституисању младе српске државе и њеног законодавства. И мада су дуго задржавали реликте српског сеоског патријархалног друштва, на изванредан начин та начела рефлектовала су се и на положају жене у тој новој заједници“ (Н. Божиновић, 1997, стр. 5).

Отпор женском образовању, посебно универзитетском, пружали су и католички и протестантски свештеници, који су генерално имали контролу над свим европским универзитетима. Било је расправа о томе да ли је жена уопште ментално способна као и мушкарац. Универзитет у Цириху умијешао се у ову дискусију експериментисањем како би тестирао супротна гледишта, па је 1863. дозволио женама да тамо студирају. Женама је том приликом било дозвољено да студирају у другим земљама, али не и нужно на свим универзитетима. Међу ове земље треба уврстити и Србију. У Србији женама није био забрањен упис у Велику школу, па се у њу уписала једна студенткиња већ 1871. године, а сљедеће двије студентке тек 1887. године. Од тада су се дјевојке непрекидно уписивале у Велику школу, углавном на Филозофски факултет (Н. Божиновић, 1997, стр. 16).

Прве индустријске радионице које су основане у другој половини 19. вијека, као и развој трговине, утицали су на промјене у положају жена. Иако веома споро и постепено, жене су запошљаване и изван куће и у занимањима које до тада нису обављале. Међутим, оне су и даље биле мањина у занимањима за која је потребна квалификација. У државним и општинским службама било је запослено 2.124 жена, у поређењу са 16.605 мушкараца. Док међу њима има највише учитељица – 904, према 1.188 учитеља (Н. Божиновић, 1997 стр. 78).

Положај жена у скоро свим занимањима био је гори од положаја мушкараца и имао је све карактеристике положаја жена у земљама раног капитализма. Наднице су и иначе биле мизерне, а наднице жена су биле чак 20–30% ниже од надница мушкараца.

Жене у Краљевини СХС

У свим земљама које су 1918. године постале дио Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (од 1929. године Краљевина Југославија – у даљем тексту Југославија), постојала је видљива економска и културна заосталост у односу на друге европске државе. Нова држава наслиједила је све законе који су се раније примјењивали у одређеним земљама, а који су били засновани на принципу подређености жена, па су неки мање, а неки више ограничавали њену пословну способност, право на наслеђство, право на запослење и избор занимања, родитељска права, право на старатељство. Жена је била у потпуности потчињена мужу. Међутим, ипак се треба имати у виду да су у то вријеме раднице у свим југословенским земљама биле у радном праву релативно заштићене. Био је забрањен ноћни рад жена у индустрији и рударству, као и рад на тешким и нездравим пословима, а раднице су имале право и на породичко одсуство уз материјалну помоћ. Ова права су 1922. године потврђена, допуњена и прецизирана *Законом о заштити радника* (Н. Божиновић, 1997, стр. 100).

Три године након уједињења, 1921. године, према непотпуним подацима, било је запослено око 72.500 жена, у поређењу са 381.830 мушкараца, што у односу на укупан број запослених чини око 19% (Југославија 1918–1988, *Статистички годишњак*, Београд, 1989, стр. 57). Жене у новој држави нису уживале политичка права. У појединим дијеловима тадашње Југославије, жене које су водиле сопствено домаћинство, обављале јавну делатност, занат или трговину, а које су имале четири разреда средње школе имале су ограничена гласачка права, али и она су им била одузета новим изборним прописима, 1920. године. Усред свих тадашњих друштвених догађаја на иницијативу социјалиста, односно Српске народне заједнице жена, жене се уједињују, али и даље остају досљедне подјели на грађански и раднички женски покрет.

Секретаријат жена социјалдемократа Србије обновио је свој рад одмах по ослобођењу, почетком децембра 1918. године, са задатком да укључе жене у партијске и синдикалне организације, у чему су постигле одређене успјехе. У Босни и Херцеговини, Хрватској и Словенији, жене су на сличан начин као у Србији, у оквиру релевантних социјалдемократских партија и синдиката, покретале борбе за побољшање свог финансијског положаја и истицале захтјеве за економску и политичку равноправност жена.

У априлу 1919, социјалдемократе Србије, Хрватске и Босне и Херцеговине одржале су конференцију на којој су се ујединиле у јединствени женски социјалистички покрет у Југославији и основале Секретаријат социјалистичких жена (Н. Божиновић, 1997, стр. 102).

Сматрали су да имају иста права као и мушкарци, јер су у рату доказали своје вишеструке способности. Сељанке су замјењивале мужеве радећи све послове на пољу и код куће, раднице и жене у канцеларијама и на разним другим радним мјестима успјешно су и одговорно замјењивале мушкарце на свим пословима.

Захтјеви за право гласа

Жене су почеле да захтијевају право гласа. Пошто њиховим захтјевима није удовољено, жене су на сам дан избора у Београду и Нишу организовано протестовале. Истовремено, у више градова одржавана су предавања о положају жена и о потреби борбе за равноправност.

Рад на организацији жена био је изузетно тежак, јер је културни ниво радника, а посебно радница, у то вријеме био низак. Раднице су углавном биле неквалификоване или полуквалификоване, углавном неписмене, слабо плаћене, оптерећене кућним пословима и под сталном пријетњом отказа, тако да је он могао да даје резултате само уз помоћ и подршку радничке странке.

Децембра 29, године 1920, режим је забранио рад Комунистичке партије Југославије, а истовремено и секретаријатима жена, а Законом о заштити јавне безбједности и поретка у држави, КПЈ је стављена ван закона, након чега је прешла у илегалу. Покушаји оживљавања рада женског радничког покрета нису били успјешни (Н. Божиновић, 1997, стр. 109).

Истовремено са Секретаријатом жена социјалиста (комуниста), априла 1919, у Београду било је основано и феминистичко, нестраначко удружење, Друштво за просвјешћивање жена и заштиту њених права, а у јесен исте године, такво друштво основано је у Сарајеву. Циљ ових друштава било је образовање жена и стварање њихових грађанских и политичких права. Изричито су се одрекли хуманитарних активности. У Друштву су биле активне истакнуте феминисткиње, које су својим занимањима већ ушле у јавни живот (Милева Милојевић, Милена Атанацковић, Зорка Каснар Караџић, Исидора Секулић, Паулина Лебл Албал, Катарина Богдановић,

Делфа Иванић, Милева Петровић, Ружа Винтерстеин Јовановић, Ксенија Атанасијевић, Ружица Стојановић и други). Основале су свој лист *Женски покрет*, који је почео да излази 18. априла 1920. године, у којем се расправљало о разним питањима женске еманципације. Од свог оснивања, друштво се трудило да окупи што више жена, без обзира на њихову политичку, социјалну и националну припадност или политичке симпатије. Друштво је развило живу активност како би привукло што већи број запослених жена средње класе, па су велики број чланова чинили професори, наставници, службеници са средњим и високим образовањем, посебно жене запослене у комуналним, социјалним, здравственим и образовним институцијама. Покушале су да изграде свој женски политички програм који би био прихватљив за све жене.

Оне су покушале да привуку раднице, али им се на њихов позив оне нису придружиле, наводно зато што се друштво бавило оним проблемима жена који нису били проблеми женских радника и за које нису заинтересоване па су раднице остале по страни, иако „несумњиво представљају најспособније борце за женско право гласа и имају највише разлога да се боре за равноправност“ (Н. Божиновић, 1997, стр. 110).

У *Устав* нове државе уведена је одредба да ће се право гласа жена регулисати законом, али такав закон којим би се признало бирачко право жена није донијет током постојања Краљевине Југославије (*Ženski pokret*, 1921, br. 1, 4, 9, 10).

Женски покрет

Друштва за просвјетљивање жена у Београду и Сарајеву, која су убрзо промијенила своје име у Женски покрет, биле су најактивније феминистичке организације. Свој су рад концентрисале на грађанско образовање жена кроз тематске курсеве, предавања и конференције. Женски покрет у Београду реаговао је на разне догађаје, а поводом њих је заузимао и градио своје ставове који су у то вријеме у тој патријархалној средини дјеловали превише револуционарно. Тако је, на примјер, октобра 1920. године, поводом самоубиства професорке математике Ружице Стојановић, једне од оснивача и најактивнијих чланова, Друштво расправљало и осудило двоструки морал. Друштво је безрезервно бранило свог члана и јавно се супротставило владајућим схватањима морала према којима се један морал односи на мушкарца, а други на

жену, и према којем је жена у таквим случајевима увијек крива (*Ženski pokret*, 1920, br. 4–5, 7 i 8). Због овога је женски покрет јавно нападнут.

Женска друштва у Краљевини СХС / Југославији

У држави СХС, тј. Југославији, током њеног постојања основано је неколико феминистичких друштава (Савез феминистичких друштава у држави СХС (1923), Удружење студената Универзитета у Београду (1922), Мала женска антанта (1923) која која се борила за еманципацију жена, за буђење свијести о својој улози у друштву и за узајамну солидарност).

Краљ Александар Карађорђевић покушао је економску и политичку кризу и националну опозицију да ријеши увођењем диктатуре. Године 1929. укинуо је *Устав*, распустио Народну скупштину и тако постао носилац свеукупне власти, укључујући и законодавну. У тој ситуацији феминистичке организације су смањиле своју јавну активност, а неке су престале да раде, тако да су организације Женског покрета постојале само у Београду, Загребу, Љубљани, Сарајеву и Скопљу. Феминистичке организације се поново јављају слабљењем диктатуре, посебно након атентата на краља Александра, у Марсеју 1934. године, када је убрзан рад на припремама за изборе за нови парламент, што је била прилика да се женске организације поново активирају по питању гласачких права.

Алијанса женских покрета на дан засједања Народне скупштине, 20. октобра 1935. године, у сарадњи са другим феминистичким организацијама, организовала је зборове за женско право гласа. Алијанса је зборовима вршила притисак на законодавно тијело. Зборови су организовани у Београду, Новом Саду, Ужицу, Шапцу, Загребу, Сплиту, Вараждину, Јасеновцу, Љубљани, Бањој Луци и Скопљу. На свим зборовима усвојена је јединствена резолуција: „Жене сакупљене на збору на дан 20. октобра 1935. године, схватајући да би за свјесно испуњавање грађанских дужности требало да имају утицај на формирање друштва и државе, захтијевају да се у нови изборни закон унесе једнако опште, тајно, активно и пасивно бирачко право за све грађане и грађанке“ (Н. Божиновић, 1997, стр. 118).

Побједа националсоцијализма у Њемачкој и његове претње свјетском миру подстакла је све прогресивне снаге у свијету да размишљају о сарадњи и о уједињавању напора у одбрани мира, а тиме и демократских тековина. У томе, наравно, нису изостале ни феминистичке међународне организације.

Алијанса женских покрета обновила је свој рад на питањима мира, који је једно вријеме била занемарила. У свим крајевима Југославије нашле су се младе жене које су схватиле важност организованог рада жена и које су спајале феминистичке покрете са покретом против фашизма.

Жене ове генерације покрећу своје независне феминистичке листове. Један од тих листова, *Жена данас*, покренут је 1936. године, у тиражу од 1.500 примјерака (Н. Божиновић, 1997 стр. 121). *Жена данас*, као и други листови, обавјештавали су жене о општим политичким догађајима у свијету, упознавали су жене са радом међународних и националних женских организација, писали су о истакнутим женама у науци, умјетности, политици и друштвеним покретима. Ови листови су одиграли велику улогу у подизању свијести жена, размјени искустава, у њиховом организовању и укључивању у друштвенополитички живот земље.

Жена данас је покренула своју акцију за право гласа жена. Упутила је јавни *Апел за право гласа жена*, којим је позвала жене свих друштвених слојева, све женске, нарочито феминистичке, организације да поведу јединствену акцију – да скупљају потписе за женско право гласа. Редакција часописа *Жена данас* није имала илузија да ће жене на тај начин добити право гласа, али су рачунале да ће та акција утицати на подизање политичке свијести, активирање и окупљање жена свих слојева. Међу самим феминистичким организацијама постојале су несугласице, што се може видјети и из тога што је председништво Алијансе, односно београдског Женског покрета оштро критиковало *Жену данас* због тога што је мимо председништва Алијансе свој Апел упутила женским покретима, а и женске покрете зато што су се понијели недисциплиновано, не консултујући се са председништвом Алијансе, и прихватили акцију *Жене данас*.

Двије струје покрета: Жене данас и Алијанса

Тако се догодило да су паралелно текле двије акције, акција Жене данас и акција Алијансе, али то ипак није умањило резултате кампање која је, крајем 1939. године, вођена за женско право гласа. У свим крајевима Југославије прикупљено је на стотине хиљада потписа. Зборови, конференције, скупови и састанци жена преплавили су већи дио Југославије. У Београду су била одржана два скупа: конференција Жене данас и збор Алијансе женских покрета, и оба су била добро посјећена, и по први пут су на тим скуповима у импозантном броју узеле учешће и сељанке, а понегдје је запажено и присуство једног броја муслиманки под ферецама. У то вријеме, без сумње, ово је била најмасовнија и најорганизованија политичка акција (*Žene i javni život Bosne i Hercegovineu 20. vijeku, Sarajevo, 2014, str. 119–120*).

Била је то нова стратегија женског покрета у борби за права жена са наглашеним захтјевима у оквирима широког демократског покрета. Као што се и очекивало, изборни закон није дао право гласа женама, али четворогодишњи интензиван рад жена ипак није остао без резултата. Схваћена је улога посебног организовања жена у борби за њихова права, и у антифашистичком предратном покрету, жене су прихваћене као равноправне судионице. Тако су створене претпоставке за стварање масовне антифашистичке организације жена и за постизање њихове једнакости у правима, што ће се у основи остварити у народноослободилачком покрету у току Другог свјетског рата (Н. Божиновић, 1997 стр. 125).

Жене током Другог свјетског рата и њихова борба за равноправност

Рад Алијансе послје њене годишње скупштине није био дугог вијека. Политичке и економске прилике у земљи су се све више погоршавале. Незапосленост, скупоћа, пад животног стандарда, бројни штрајкови, масовне демонстрације радника и студената, отварање концентрационих логора, забране окупљања грађана, обиљежја су тог времена. Југословенски женски савез, као и друге женске организације, повиновали су се мјерама власти, па су умањили своје активности, али то није значило да је њихов рад у потпуности престао.

Осми март, Дан жена

Прославе 8. марта, 1940. и 1941. године, обиљежене су борбом жена за политичку и економску равноправност, у демонстрацијама против скупоће учествовале су и жене, приликом којих је полиција тешко ранила студенткињу Босу Милићевић, која је, 21. фебруара 1940. године, умрла од задобијених рана (Н. Божиновић, 1997 стр. 129) У то вријеме, она је прва жена жртва борбе против режима. У прикупљању потписа против владине одлуке о забрани повратка у земљу добровољцима у шпанском грађанском рату, жене су биле нарочито активне, организовале су у многим мјестима курсеве за добровољне болничарке, а када је потписан акт о приступању Југославије Тројном пакту, оне су масовно учествовале у демонстрацијама против владе Цветковић–Мачек, а по окупацији земље, жене су свој рад прилагодили новој ситуацији.

Покрет жена

Покрет жена у Југославији настао прије рата наставио је рад и по окупацији земље, с тим што је свом програму додао и борбу против окупатора. Оне су у више градова организовале илегалне курсеве за болничарке и окупљале жене у разне активе за обављање одређених послова. Готово сва руководства КПЈ и СКОЈ-а, па тако и она у Србији, Војводини и на Косову, у току 1941. године и касније, у свој састав укључивала су дјевојке и жене, што је прије рата био готово изузетак (Н. Божиновић, 1997 стр. 131).

На ослобођеној територији, 1941. године, својим радом су се истицале чланице партијских и скојевских руководства и друге политички искусније жене, које су радиле на стварању партијских и скојевских организација или на организовању жена. Оне су крстариле селима, окупљале и организовале жене, омладинке и омладинце, шириле круг нових и млађих активисткиња. Поред политичког рада, оне су истовремено биле и прве боркиње у партизанским одредима, болничарке и љекарке.

На свим пословима курирске службе и технике, ангажован је велики број жена, јер су се лакше кретале, изгледале су мање упадљиво када су носиле торбе са намирницама, а у колицима у којима су возиле дјецу преносиле пропагандни и други материјал, а често и оружје.

Изнимне мјере против активисткиња

Да би спријечили сваки отпор, већ средином маја 1941. године, окупатори су почели да примјењују репресивне и застрашујуће мјере. Ове мјере, наравно, нису мимоишле ни жене. Тако је у Србији ухапшено неколико десетина активисткиња. Оне су биле и прве жене затворенице логора на Бањици, гдје су, средином јула, пребачене из београдског затвора. То су: Митра Митровић, прва предсједница Омладинске секције Женског покрета, Стојанка Михајловић, Слободанка Боба Ђорђевић, Јелена Матић, све из Београда, и Здравка Вучковић из Ниша (Н. Божиновић, 1997 стр. 134).

Жене као добровољци

На самом почетку устанка у Србији, није било већег укључивања жена у одреде, јер то тадашњи услови нису изискивали, али с временом су се и жене почеле примати у одреде, не само као болничарке већ и као боркиње. Жене ни тада нису могле бити мобилисане, него су само добровољно могле ступити у војску.

Ово је на неки начин помогло у хомогенизацији активности за равноправност жена, које су се ослобађале предрасуда о свом потчињеном друштвеном и личном положају.

Мрежа женских организација, која је формирана у готово свим ослобођеним дијеловима Југославије, а дјелимично и на неослобођеној територији, потакла је предратне активисткиње женских покрета да темељније одреде програмске принципе организације жена и њену физиономију. Тако је, од 5. до 7. децембра 1942. године, у Босанском Петровцу одржана Прва земаљска конференција АФЖ (Н. Божиновић, 1997 стр. 142).

Став Јосипа Броза о женским активностима

Присуство Јосипа Броза Тита на Конференцији и оцјене које је дао о покрету жена било је велико признање женама Југославије. Конференцију је оцијенио као историјски догађај у борби за равноправност жена (*Drug Tito nama i o nama, Žena danas*, br. 31, 1943, стр. 3).

До краја рата, у свим видовима борбе у Југославији учествовало је око два милиона жена. Највећим орденом за храброст – орденом

Народног хероја – одликована је 91 жена, од тога су се тридесет и три бориле у Србији (Н. Божиновић, 1997 стр. 146).

До краја децембра 1944. године, ослобођена је готово цијела Србија, али се рат за коначно ослобођење још водио у Срему и у другим дијеловима Југославије. Под паролем „Све за фронт, све за победу” учествовало је стотине хиљада жена ослобођене Србије. Жене на селу у обради земље замјењивале су мушкарце који су одлазили на фронт, а десетине хиљада жена замијениле су раднике у фабрикама, радионицама и установама, и већина њих се тада по први пут укључила у рад ван куће.

Положај жена у Југославији (1945–1992)

Послије рата, индустрија, пољопривреда, саобраћај и трговина претрпјели су тешка разарања. Организације АФЖ-а у појединим градовима су уређивале и опремале болнице и импровизоване дјечије домове, организовале су народне кухиње, покретале су производњу у фабрикама, организовале дежурства за чување дјеце док су на раду. Убрзо након ослобођења, од 16. до 18. јуна 1945. године у Београду, одржан је Први конгрес Антифашистичког фронта жена Југославије (Н. Божиновић, 1997 стр. 150).

Антифашистички фронт жена Југославије

На Првом конгресу АФЖ, у име политичке равноправности постигнуте још у току рата, жене у земљама Југославије и у Србији подстицане су да ту своју равноправност учврсте и прошире присуством и активним учешћем у раду и у одлучивању у свим областима живота. Жене су 11. новембра 1945. године по први пут учествовале и на општим изборима. У првом послијератном Уставу – Уставу Федеративне Народне Републике Југославије – проглашеном 31. јануара 1946. године, одредбом „Жене су равноправне са мушкарцима у свим подручјима државног, привредног и друштвено-политичког живота“, потврђена су права која су жене својом борбом освојиле у народноослободилачком рату (Н. Божиновић, 1997 стр. 151).

АФЖ је нарочито пропагирао идеје о запошљавању жена, као основи за њихову егзистенцију и услову за њихову потпуну равноправност. Међутим, у ширим слојевима још је било прилично рас-

прострањено мишљење да је за жену срамота да ради ван куће, те да је рад ван куће нужда које се што прије удајом треба ослободити. Жене су после рађања дјеце често напуштале посао, јер нису имале коме да повјере дјецу на чување. Проблем је представљала и сама незаинтересованост већине жена за стицање стручних квалификација, мали број женских стручних школа и неписменост. Због тога су многе организације АФЖ-а организовале курсеве за неписмене раднице, као и курсеве за стицање квалификација. Ова схватања су донекле сузбијена у периоду обнове, али би изнова букнула при сваком новом избијању друштвеноекономске кризе.

Непосредно после ослобођења, водиле су се дискусије о задацима и карактеру Антифашистичког фронта жена, а понегдје су се чули и разговори о томе да ли има потребе да он и даље постоји.

Убрзо се Антифашистичком фронту жена замјерило да се превише бави политичким радом, па је он на основу одлуке Народног фронта, односно Социјалистичког савеза, 1953 године самоукинут. Међутим, као прави разлог укидања АФЖ-а многи наводе да је постао исувише политички јак са великим утицајем на женску популацију (еманципација је ишла „сувише брзо“), па је био на путу да почне правити проблеме (*Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku*, Sarajevo, 2014, str. 121–123).

Савез женских друштава

Умјесто АФЖ-а основан је Савез женских друштава, са задацима редуцираним на просвјетивање сеоске жене. Био је то почетак краја самоорганизованог женског рада на постављању својих властитих проблема и властитог тражења путева за њихово рјешавање. Био је то и пут постепеног враћања жена домаћинству и напуштања политичке активности.

Описмењавање жена остао је сталан задатак Савеза. У Србији је био неписмен сваки седми мушкарац и свака трећа жена, а на селу је било неписмено преко једне трећине становништва. У неким крајевима родитељи су често својој женској дјечи бранили да похађају школу, зато што су сматрали да женској деци школе нису потребне. Током времена, акције за описмењавање су јењавале, па су једно вријеме курсеве за неписмене упорно одржавала само женска друштва (*Žena u društvu i privredi Jugoslavije*, Statistički bilten, 1964, br. 298).

Женска друштва су се мање бавила проблемима радница, јер се рачунало да ће се тим питањима бавити синдикат. Међутим, убрзо се показало да њихова питања не разматрају ни раднички савјети ни синдикати. Због тога су се у предузећима спонтано почеле јављати секције жена, активи и самосталне женске организације. Активи жена у предузећима углавном су тражили боље услове за рад и захтијевале су поштовање закона о радним односима, нарочито оних који штите жену.

Прва Скупштина СЖД Србије 1955. године осврнула се и на подјелу рада у породици и на проблеме положаја жене у браку. Правни положај жене у браку и породици изједначен је са положајем мушкарца, али то је било само на папиру. Стварна ситуација жене била је далеко од једнакости. Савез женских друштава настојао је да преко својих организација подигне свијест жена и оспособи их да се таквог положаја постепено ослобађају.

Прича из 1953, када се укидао АФЖ, опет се поновила. Савез женских друштава је укинут са готово истим аргументима. На скупштина СЖД априла 1961. одлучено је да се умјесто Савеза женских друштава формирају Конференције за друштвену активност жена, што је био корак даље у укидању самосталних женских организација (Н. Божиновић, 1997 стр. 184).

Конференције за друштвену активност жена

Конференција се од почетка ограничила на праћење, анализу и проучавање неколико проблема за које је сматрала да су од битног значаја за друштвени положај жена. Иако се стално наглашавало да женска друштва не треба укидати, а посебно она на селима, многа од њих су престајала да раде. Конференција је учествовала у дискусији око новог устава Социјалистичке Федеративне Републике Југославије (1963). У овом *Уставу*, изостављена је одредба ранијег устава о равноправности жена са мушкарцима, што је на крају објашњено тиме да је она покривена одредбама о правима човјека и грађанина у којима, између осталог, стоји да су „грађани у правима и дужностима једнаки, без обзира на пол“ (Н. Божиновић, 1997 стр. 189). Анализе Конференције су показале да жене знатно заостају у друштвеној активности и у свом афирмисању у друштвено-политичком животу. У представничким тијелима, органима друштвеног самоуправљања, на одговорним мјестима у привредном, културном, политичком и друштвеном животу, број

жена је још увијек био симболичан.

Сви конгреси СКЈ бавили су се питањима положаја жене у друштву, као и другим проблемима жена. Оно што је карактеристично је да се на тим конгресима о томе говорило само у Титовим рефератима, да се у бројним дискусијама на та питања није освртао ниједан мушкарац, а врло изузетно то је учинила понека жена, али углавном у склопу неког другог проблема. У резолуцијама се сви задаци у погледу промјена друштвене ситуације жена не постављају женама, већ Савезу комуниста.

Феминистички покрет о односу полова у породици

Не могу се занемарити резултати које су жене постигле у погледу школовања, запошљавања и напредовања у професијама, као и у неким другим областима. Они су значајни и видни. Истовремено, иако не негиран, потпуно је занемарен проблем односа полова у породици. У таквој ситуацији, јавља се идеја новог феминистичког покрета, који је настао крајем шездесетих година у САД и Западној Европи. Он је подвргао преиспитивању односе међу половима, односе доминације мушкараца и потчињености жене, као и патријархално друштво које на таквим односима почива. Овај нови феминистички покрет сугерисао је и нов начин рада, који се састоји у самоосвјешћивању жена у циљу постизања људске еманципације.

Заједнички интерес им је био ослобођење жене од мушке доминације и у јавном и у приватном животу и остварење људске једнакости. Постојале су двије основне струје: либерално-радикална и социјалистичка. Радикална феминистичка струја полази од тога да је неповољан друштвени положај жене посљедица доминације мушкараца и да је борба против мушкараца основ за промјену тог положаја независно од других еманципаторских покрета. Социјалистичке феминистичке струје сматрају, такође, да је основно питање ослобођења жене борба за уклањање мушке доминације, али да је та борба и саставни дио борбе за промјену друштвено-економских односа које чини једнако право на запошљавање, једнаке награде за исти рад, право на контрацепцију и слободан абортус, право на сексуалност, право на располагање својим тијелом и право на одлучивање о рађању, за нове су равноправне односе међу половима и против су сваке дискриминације по основу пола, против сексуалног и сваког другог насиља над женама, за прогла-

шење силовања за теже кривично дјело, и др. (Н. Божиновић, 1997 стр. 210).

Народне хероине

За своје учешће у борби, многе жене су одликоване орденом народног хероја. Према подацима из публикације *Хероји народноослободилачке борбе*, овај орден су добиле 1.322 особе, а од тога 1.231 мушкарац и 91 жена. Од 91 жене које су добиле орден народне хероине, погинуло их је 71, и то највише од посљедица тортуре или егзекуција у затворима и логорима. У литератури се наводи и податак да је од укупно 91 жене које су проглашене народним хероинама, 10 било из БиХ. Међутим, у анализираним изворима се не даје конкретан списак ових 10 боркиња, те се поређењем различитих публикација које се баве партизанкама са простора БиХ, тј. бивше Југославије, издвајају следеће боркиње:

Даница Матерић (1921–1943) рођена је у селу Трнића Бријер код Дрвара. Лепа Радић (1925–1943) рођена је у селу Гашници код Босанске Градишке. Марија Бурсаћ (1920–1943) рођена је у селу Каменици код Дрвара. Милка Боснић (1928–1944) рођена је у селу Врточе код Дрвара. Рада Врањешевих (1918–1944) рођена је у селу Ракавице код Бање Луке, у свештеничкој породици. Радојка Лакић (1917–1941) рођена је у Скендер Вакуфу. Равијојла Јанковић Рава (1919–1944) рођена је у селу Осиек код Сарајева. Вахида Маглајлић (1907–1943) рођена је у Бањој Луци. Драгица Правица је рођена у селу Бјелача код Требиња, у имућној сеоској породици (<https://www.бука.com/novosti/drugi-svjetski-rat-i-iskustva-bosanskohercegovackih-zena?fbclid=IwAR1ZlZ31OBoB-qY2Ce5PwyWL88m-mdlU5y4TfzzVjjsddY7JGPF1O1u4cY>, приступљено 2. 11. 2020).

Анализе старосне структуре показују да је половина народних хероја/хероина отишла у рат с мање од 25 година, а само њих 325 је имало више од 30 година. Од укупног броја погинулих и умрлих народних хероја/хероина, троје су били млађи од 17 година. Милка Боснић је имала само 16 година када је погинула после свог познатог подвига – скидања ђебета са партизанског тенка приликом десанта на Дрвар, у мају 1944. године (<https://www.бука.com/novosti/drugi-svjetski-rat-i-iskustva-bosanskohercegovackih-zena?fbclid=IwAR1ZlZ31OBoB-qY2Ce5PwyWL88m-mdlU5y4TfzzVjjsddY7JGPF1O1u4cY>, приступљено 2. 11. 2020).

Када сагледамо слику положаја жене почетком и током 20. вијека, можемо закључити да су жене направиле велики корак ка једнакости са мушкарцима. Оно што су започеле њихове претходнице, оне су својим активностима, преко удружења, успјеле да остваре. Жене су постале законски једнаке са мушкарцима, и данас имају једнака права као и они. Добиле су право да самостално одлучују о свом образовању, политичком или неком другом одређењу. Жена 20. вијека постала је студ вишевијековне борбе која траје и данас.

ЗАКЉУЧАК

Рад је настао као производ сарадње три колегинице, које су осјетиле потребу за детаљнијим проучавањем и израдом синтезе на ову тему. Симпатизери покрета феминисткиња се често позивају на примјере из историје и лош положај жена кроз прошлост, међутим, нека од права која захтијевају, немају основ у прошлости и односу према женском роду кроз прошлост, тако да овај рад треба да буде прича о борби жена за основна, људска права. Иако се доста писало, и још увијек се пише, о положају жене кроз историју, ауторке рада су сагледавајући цијелу слику од средњег вијека преко нове па све до савремене историје, закључиле да је српска жена снагом ума успјела да стекне положај који јој припада. Добила је основна људска права и изједначена је са супротним полом. Међутим, и поред свега наведеног у раду, жена и данас води борбу, прије свега против насиља над њом. И данас, у одређеним, неразвијеним српским областима, владају патријархални односи засновани по принципу да се жена налази испод мушкарца, и да нема једнака права. Генерална скупштина Уједињених нација је 1999. године прогласила 25. новембар за Свјетски дан борбе против насиља над женама (<http://savezsindikatars.org/svjetski-dan-borbe-protiv-nasilja-nad-zenama/>, приступљено 1. 10. 2020), како би се подигла свијест о чињеници да су жене широм свијета жртве сексуалног, психичког, физичког, породичног насиља, злостављања на радном мјесту и других видова насиља. Овај датум је одабран као сјећање на бруталано убиство сестара Мирабил, политичког активисткиња, које се догодило 1960. године у Доминиканској Републици. Насиље над женама представља најчешћи облик кршења људских права. Подаци показују да је једна од три жене у свијету претучена, присиљена на сексуалне односе или је доживјела неки вид

злостављања, а насилник је најчешће мушкарац из блиског окружења. Овај рад не треба мијешати са радикалним феминистичким покретима, овај рад је само приказ српске жене кроз епохе, и њене борбе за равноправност, за основна људска права као што су: право гласа, образовање и стицање равноправног положаја на друштвеној лествици.

Извор:

Библија, Светио писмо Новој и Стјарој завети (2008) Глас цркве. (превод Старог зајета Ђура Даничић, Новог зајета Вук Стефановић Караџић).

Константин VII Порфирогенит, О народима, у: *Византијски извори за историју народа Јујославије II*, Издавачка установа: НТА Београд 1959.

Јован Кантакузин, Патријарх Калист као византијски изасланик умире у Серу, у: *Византијски извори за историју народа Јујославије VI*, Византолошки институт САНУ, Београд 1986.

Данило II, *Живој краљева и архиејискоја срјских* (Издао Ђ. Даничић)(<http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=3701&m=2#page/1/mode/2up>).

Пролошко жијије мајке Анјелине према рукопису из Музеја Српске православне цркве број 164, Археографски прилози, 8, објавила је М. Стефановић, 1986, 134–137.

Литература:

Атлагић, М. Милутиновић, Б. (2002): *Извори за историју Срба до XV века*, Филозофски факултет. Косовска Митровица. Центар за митолошке студије Србије. Рача.

Батаковић, Д. Т. (2002): *Нова историја срјској народа*. Наш дом – L'age d' Homme. Београд.

Благојевић, М. (1989): *Србија у доба Немањића*. ТРЗ Вајат. Београд.

Vožinović, N. (1997): *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*.

Devedesetčetvrta: Žene u crnom. Beograd.

- Vuletić, V. (1998): Ujedinjena omladina srpska i društveni položaj žene, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, 2. Institut za noviju istoriju Srbije. Beograd.
- Грубачић, Б. Томић, М. (1988): *Српске славе, народни обичаји и веровања, народне њесме и здравице, славска јела и њића*. Литера. Београд.
- Дворниковић, В. (1939): *Каракѡеролоѡија Јуѡсловена*. Геца Кон. Београд.
- Draškić, M. Popović Obradović, O. (1998): Pravni položaj žene prema Srpskom građanskom zakoniku (1844–1946), *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, 2. Institut za noviju istoriju Srbije. Beograd.
- Ђорђевић, Д. (2017): *Истѡрија модерне Срдије 1800–1918*, Завод за уѡбенике. Београд.
- Јиричек, К. (1957): *Истѡрија Срба књиѡа I и II*. Издавачко предузеће Народне Републике Срдије. Београд.
- Jovanović, M. (1981): Neka razmatranja o položaju žene od Antičkog doba do Buržoaskog društva, *Zbornik radova Pravnog fakulteta br. 21*, Pravni fakultet. Niš. 355–376.
- Левин, Ив. (2006): *Сексуалностѡ и грушѡтво код ѡправославних Словена од X до XVIII века*, (Превод Самуровић, С.) Београд: Карпос.
- Максимовић, Љ. (1996): Покрштавање Срба и Хрвата. Зборник радова Визанѡолошкоѡ инстѡиѡуѡа XXXV. Београд. 155–174.
- Марковић, Б. (1986): *Душанов законик*, Просвета. Српска књижевна задруга. Београд.
- Милојевић, М. Миливојевић, У. (2019): *Српске владарке из династѡије Немањића*. Библиотека Блиц. Београд.
- Никол, Д. (2002): *Визанѡијске ѡлемкиње – десетѡ ѡорѡреѡа 1250–1500*, Утопија. Београд.
- Nikolić Ristanović, V. (1998): Krivično-pravna zaštita žena u Srbiji 19. i 20. veka, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, 2, Institut za noviju istoriju Srbije. Beograd.

- Nikolova, M. (1998): Školovanje ženske mladeži u Srbiji do 1914, Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, 2. Institut za noviju istoriju Srbije. Beograd.
- Perišić, M. (1998): Žena u društvenom životu u Srbiji krajem 19. veka, Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, 2, Institut za noviju istoriju Srbije. Beograd.
- Петровић, М. (1980): *Школство Србије 1804–1918*. Научна књига. Београд
- Поповић, М. (2011): Средњовековна епоха. *Историја приватног живота у Срба од средњег века до савременог доба*. Клио. Београд. 19–163.
- Radić, R. (1998): Stavovi o ženi u radovima pravoslavnih teologa, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, 2*. Institut za noviju istoriju Srbije. Beograd.
- Реџић, С. Ф. (2011): О друштвеном статусу жене у досредњовековној и средњовековној Србији. *Зборник радова Филозофског факултета Косовска Митровица ХЛI/2011*. Филозофски факултет Косовска Митровица. 515–535.
- Ристић, Д. (2019): *Митови српске историје*. Vukotić media. Београд.
- Спремић, М. (1997): *Бранковићи и Света Гора, Друга казивања о Светој Гори*. Просвета. Београд.
- Stolić, A. (1998): Dvor u Beogradu (1880–1903) između tradicionalnog i modernog, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, 2*. Institut za noviju istoriju Srbije. Beograd.
- Столић, А. Макуљевић, Н. (2006): *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*. Клио. Београд.
- Томин, С. (2011): *Муженствене жене српског средњег века*. Академска књига. Нови сад.
- Томин, С. (2007): *Књигољубиве жене српског средњег века*, Академска књига. Нови Сад.
- Tripković, G. (1998): Materinstvo i modernizacija u srpskoj vojvodanskoj porodici, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, 2*, Institut za noviju istoriju Srbije. Beograd.
- Trnavac, N. (1998): Indiferentnost prema školovanju ženske dece u

Srbiji 19. veka, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, 2. Institut za noviju istoriju Srbije. Beograd.

Ђирковић, С. Михаљчић, Р. (1999): *Лексикон српској средњеј века*. Knowledge. Београд.

Ферјанчић, Б. Ђирковић, С. (2005): *Стефан Душан краљ и цар 1331–1355*. Завод за уџбенике и наставна средства. Београд.

Фотисков, А. (2004): Жена – између врлине и греха. *Приватни животи у српским земљама средњеј века* (Приређивач Марјановић – Душанић, С. Поповић, Д.) Клио. Београд. 323–366.

Folić, M. (1998): Društveni položaj žene u Južnoj Srbiji u drugoj polovini 19. i na početku 20. veka, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, 2. Institut za noviju istoriju Srbije. Beograd.

Hadziomerović, H. (1959): *Ekonomija ženskog rada i položaj žene u društvu*. Veselin Masleša. Sarajevo.

Hawkesworth, C. (2000): *Voices in the Shadows, Women and verbal art in Serbia and Bosnia*. Central European University Press. Hungary.

Чудрић, Љ. (2012): *Своменар знаменије жене српске*, Завод за уџбенике. Београд.

Расправе:

McDaniel Gordon (1982–1983): On Hungarian – Serbian Relation in the Thirteenth Century: John Angelos and Queen Jelena, in: *Ungarn Jahrbuch Band 12*, 43–50.

Часописи:

Jugoslavija 1918–1988, *Statistički godišnjak*, Beograd 1989, str. 57.

Ženski pokret, 1921, br. 1, 4, 9, 10

Ženski pokret, 1920, br. 4–5, 7 i 8.

Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. Vijeku, Sarajevo, 2014, str. 119–120.

Drug Tito o nama, *Žena danas*, br. 31, 1943, str. 3

Žena u društvu i privredi Jugoslavije, *Statistički bilten*, 1964, br. 298.

Интернет:

<https://riznica.hilandar.org/>

<https://www.mus.org.rs/wp-content/uploads/2018/03/05-M.-St.-Popovic-Srpska-princeza-Mara-Brankovic.pdf>

<http://www.istorijskabiblioteka.com/art:mara-brankovic>

<http://savezsindikatars.org/>

[svjetski-dan-borbe-protiv-nasilja-nad-zenama/](http://savezsindikatars.org/svjetski-dan-borbe-protiv-nasilja-nad-zenama/)

<https://www.6yka.com/novosti/drugi-svjetski-rat-i-iskustva-bosanskohercegovackih-zena?fbclid=IwAR1ZIZ31OBoB-qY2Ce5PwyWL88m-mdlU5y4TfzzVjjqsddY7JGPF1O1u4cY>

<https://www.docdroid.net/FzrTqxX/oxford-dictionary-of-byzantium-3-volumes-1991-pdf#page=3> (The Oxford Dictionary of Byzantium (ed. A.P. Kazhdan, A.M. Talbot) 1991, 2201–2202)

<https://svetigora.com/ljetopis-31-decembar-2018/>

https://www.academia.edu/33663022/K%D1%83%D0%BB%D1%82%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%BE_%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%81%D0%B2%D1%98%D0%B5%D1%82%D0%BD%D0%B0_%D0%BC%D0%B8%D1%81%D0%B8%D1%98%D0%B0_%D0%A1%D1%82%D0%B0%D0%BA%D0%B5_%D0%A1%D0%BA%D0%B5%D0%BD%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B5_%D0%B8_%D0%90%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D0%BD%D0%B5_%D0%98%D1%80%D0%B1%D0%B8 (Б. Милошевић, Културно-просвјетна мисија Стаке Скендерове и Аделине Ирби)

ROLE AND POSITION OF SERBIAN WOMEN FROM THE MIDDLE AGES TO THE MODERN AGE IN SERBIAN AREAS

Authors: MAJA VIDOVIĆ, Zorana Praštalo, Nedeljka Vidić

e-mail: klubistoricaraposavina@gmail.com

Mentor: Prof. Arandjel Smiljanić

History Department

Faculty of Philosophy, University of Banja Luka

Introduction: If we look back at the past and analyze the position of women through the centuries, we will see that this position differed, but that until the end of the 19th century women were subordinated to men. In this paper we will try to look at the position of Serbian women based on the available sources and literature. We believe that the paper in front of you has a significant value for understanding the position of Serbian women from the Middle Ages to modern times in Serbian areas.

Aim: The aim of this paper is to make a precise and clear overview of the development of women's society, the role and the influence on the development of the society and the constitution of the state. The paper should show the importance of women in public, as well as in private life, but a parallel should be made between such an idea and the idea of feminism today.

Material and Methods: We used sources and literature that talk about this topic and then we presented all the collected information and data in this paper.

Results: We got a clear and definite overview, which is also credible and interesting, and a valuable material for further research.

Conclusion: The paper was created as a product of cooperation between three colleagues, who felt the need for a more detailed study and synthesis of this topic. Supporters of the feminist movement often point out examples from history and the poor position of women in the past. However, some of the rights they demand have no basis in the past or in the relation towards women in the past, so for that reason this paper is about women's struggle for basic human rights.

Keywords: woman; bible; Middle Age; New Age; modern age; education; role of woman; influence of woman; development of society

ИСТОРИОГРАФСКА СЛИКА ПРИЗРЕНА И ОКОЛИНЕ У ЦАРИГРАДСКОМ ГЛАСНИКУ (1895–1909)*

Аутор: Урош Микетић

e-mail: urosmiketic@gmail.com

Ментор: Проф. др Владан Виријевић

Филозофски факултет Универзитета у Приштини

Сажетак: *Цариградски гласник* извештавао је о приликама османских Срба у периоду 1895–1909. Анализом листа указаћемо на стање у Призрену и околини (Подримље, Средска и Сиринићка жупа, Призренско поље) на размеђи векова. Највише простора посвећено је црквено-школским приликама локалних Срба. Анализа грађе даје, пре свега, квалитативно важне податке о српском грађанству у Призрену. Ограничење представља то што је у условима цензуре лист ретко или пак у назнакама писао о анархичним приликама и разгранатој лепези притисака на Србе у овом крају. Отвореније се о томе писало тек након Младотурске револуције 1908. Ипак, *Цариградски гласник* необично је важан извор за проучавање микроисторије локалних Срба.

Кључне речи: *Цариградски гласник*; 1895–1909; Косовски вилајет; Призрен и околина; положај Срба

* Рад је написан у оквиру пројекта *Косово и Мејхохија између националној агенди и евроинтеграција* (ев. бр. 47023), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. У истраживању је коришћена дигитална верзија *Цариградској гласника* доступна на сајту Народне библиотеке Србије: http://www.digitalna.nb.rs/sf/NBS/casopisi_pretrazivo_ro_datumu/P_2659 (приступљено 10. августа 2020. године)

УВОД

Литература домаће провенијенције, старијег и новијег датума, доминантног је мишљења да је од 1878. године (Берлински конгрес, Призренска лига) до Првог балканског рата 1912. српски народ у Османском царству трпео разноврсне притиске муслиманског живља, перфидно срачунате са циљем његовог уништења или, ако то није могуће, умањења до демографски и политички безначајне бројке (Микић, 1988; Јагодић, 2009; Перуничкић, 1985; Перуничкић, 1989; Терзић, 2012; Недељковић, 2019). Том, више него очигледном системском решењу, званична Србија до 1912. није имала реалних могућности да војно одговори и на тај начин заштити права тамошњих Срба. Њен одговор био је у овом периоду углавном дипломатске природе, подразумевајући тако читав низ акција заштите српског народа од физичког истребљења или његове погубне денационализације. У таквом контексту требало би разумети и покретање *Цариградској иласника* 1895.

Овај лист спада у један од ретких у Османском царству крајем XIX и почетком XX века са фокусом на османске Србе. Његово покретање резултат је заједничког ангажмана Србије и још увек недовољно уобличене и бројем слабашне српске елите у Царству. Ипак, био је то плод иницијативе српске дипломатије у последње две деценије XIX века у Царству (отварање конзулата и школа, долазак Срба на митрополитска места у Призрену и Скопљу). Циљ је био да се оваквим потезима, без директнијег уплитања у унутрашња питања царевине, стане на пут безакоњима над Србима и бугарско-грчким претензијама на територије за које је Београд са правом очекивао да би у повољнијим међународним политичким приликама имале припасти њему. Новинска цензура, типична за османски период, имала је доста утицаја на извештавање листа о положају Срба у Царству. Тешко би се другачије тумачило површно извештавање о албанском геноцидном понашању према Србима или османском повлађивању таквом стању. Иако је режим султана Абдул Хамида II (1876–1909) омогућио бројчани раст медија и отварање ка западним трендовима, цензура штампе није дозвољавала слободно изражавање о осетљивим темама, па су такве и једва регистроване или у потпуности избегаване. О постојању цензуре илустративно говори писмо уредника Косте Групчевића српском државнику Стојану Новаковићу, у којем наглашава да је онемогућен својевољно објављивати текстове. Никодим Савић,

власник листа, скривао се пак у појединим текстовима под псеудонимом као и други појединци (дописници). Младотурска револуција 1908. донела је већу слободу извештавања. Међутим, иако је лист поздравио долазак новог режима са надом да ће овај заиста побољшати положај Срба, *Цариградски њасник* је из „техничких разлога“ престао излазити октобра 1909. године (опширније о раду листа: Микетић–Булатовић, 2019, стр. 77).

Лист је, по свему судећи, у призренском крају био читан. Наиме, овде је било и претплатника, а као сакупљачи се помињу два лица – ректор Богословије Иларион Васић (већ у броју од 21. јануара 1895. године), а почетком новог века и призренски књижевник Ваца Чемерић. С обзиром на немали број текстова из овог краја, мишљења смо да је лист овде имао и мрежу дописника (*Цариградски њасник*=*Цї*, бр. 2 од 21. јануара 1895; *Цї*, бр. 8 од 15. фебруара 1901).

МАТЕРИЈАЛ И МЕТОДЕ

Основни изворни материјал у овом истраживању представља *Цариградски њасник*. Оно је хронолошки ограничено периодом 1895–1909, када је лист и излазио. Поједина места захтевала су консултовање објављених извора и литературе, како би се пружила што јаснија слика о призренском крају у овом периоду. Приликом анализе штампе, извора и литературе, коришћен је, превасходно, историјски метод.

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

Призрен и околина – опште црте

На прелазу из XIX у XX век, Призрен је несумњиво представљао једно од главних места Косовског вилајета. Бројка од 45.000 житеља, поменута у рубрици листа „Из наше домовине“ 1898. сврстава га, чак, величином у ранг Скопља. Без обира на то што је бројка већа од оне коју даје званична статистика (1910. Призрен је имао 30.286 становника – 23.800 муслимана, 4.350 православних Срба, 950 католика, 725 Цинцара и 460 Рома), граду је припадало завидно место у балканској османској трговини, а важност је црпео и као занатски центар. У овом периоду, Призрен је град исламске архитектуре у који тек крајем XIX века долазе јачи европски

утицаји, махом код Срба и католика. Призрен је био средиште Призренског санџака који је 1903. имао четири казе – призренску (једна нахија), тетовску (180 села), љумску (48 села) и гостиварску, а 1908. укупно три казе, једну нахију и 400 села. Овај санџак је, по свему судећи, имао знатну муслиманску већину сачињену од већинског броја поарнаућених Срба. За Турке и Србе ово место представљало је, такође, културни и просветни центар. Наиме, Турци су овде имали више основних школа и две руждије (средње школе). У Призрену су постојала српска друштва чији је акценат био на ширењу културе и еманципацији грађана. Године 1908, основано је друштво „Напредак“, ради „ширења просвете и трезвености у народу“, а његову окосницу сачињавали су млади. Имало је читаоницу и књижницу. Било је и неколико певачких друштава, а посебно се истицало друштво „Св. Урош“. Сем ових друштава, Срби су у граду имали више школа и посебно значајну Богословско-учитељску школу (Богословија), која постоји и данас. Турцима је град представљао управни центар као седиште мутесарифа, а Србима верски, као средиште Рашко-призренске митрополије и резиденција митрополита. Чињеница да су три ондашње велике силе – Аустроугарска, Русија и Италија – овде имале дипломатска представништва наглашава и утисак о његовој политичкој важности. Сами Срби-Призренци важили су у овом периоду за отресите и марљиве људе који „маре и за више интересе“, писало се у листу (*Цг*, бр. 5 од 11. фебруара 1895; *Цг*, бр. 35 од 27. августа 1898; *Цг*, бр. 47 од 18. новембра 1899; *Цг*, бр. 33 од 10. августа 1900; *Цг*, бр. 17 од 25. априла 1903; *Цг*, бр. 10 од 7. марта 1908; Николић, 1999, стр. 259–260; Маликовић, 2000, стр. 14–15, 21–22; Станковић, 2001, стр. 22; Терзић, 2012, стр. 163).

Призренску околину сачињава више села збијеног или разбацаног типа. Дописи публиковани у листу помињу пределе Подримља, Средске / Сиринићке жупе и Призренског поља. Општи утисак је да је код Срба сељана патријархалност била доминантна црта менталитета, а уз све то, овде се на најлепши начин неговала традиционалност и свест о припадању ширем колективу.

Тако су у Подримљу читава села узимала учешће у прослави Ђурђевдана (*Цг*, бр. 16 од 15. априла 1899). Дух заједништва уочљив је и у припомагању при већим пословима – тзв. моба (*Цг*, бр. 32 од 3. августа 1900). Најјаче српско село била је Велика Хоча са три цркве и доста црквина (*Цг*, бр. 50 од 7. децембра 1900).

На Призрен се наслања и Средска жупа. О њој сазнајемо из

дописа аутора потписаног као „Бистричанин“. То је крај са дивним природним положајем, пресечен реком Бистрицом и планином Шаром на њеним ивицима. Зато, примећује даље аутор, овде истовремено постоје сва четири годишња доба. Аутор локалне сељаке слика као честите и побожне људе. Као крупан проблем потенцира миграцију становништва ка јачим срединама. Жалосна појава захватила је, чак, и децу од 12 година. Она је овде била толико наглашена да готово није ни било породице без печалбара на раду широм Европе (посебно Влашка) или по Северној Америци, где се радило и у најтежим условима. Печалбари су тако хранили своје породице, а понеки од њих нису заборавили да учине и понеко родољубиво дело за свој крај. Остављене без мушкараца, жене су преузимале највећи део кућних послова до њиховог повратка. Најчешће сама, без мужа у печалби и одгајајући више деце, Српкиња из Средске жупе представљала је стуб локалног друштва, носећи некада и терет задруге са, чак, 60 чланова (Цi, бр. 20 од 1. јуна 1895; Цi, бр. 18 од 27. априла 1900; Цi, бр. 27 од 28. јуна 1901; Цi, бр. 13 од 31. марта 1906; Цi, бр. 8 од 22. фебруара 1908). О поштовању традиције илустративно говори чињеница о скупљању крстоноша приликом Ускрса, праћеном сабором и народним весељем (Цi, бр. 23 од 3. јуна 1899). Посебан ритуал постојао је и приликом прославе Лазарева суботе, када се посебно ангажовала омладина оба пола (Цi, бр. 36 од 31. августа 1900).

Описи Сиринићке жупе и Призренског поља дају уопштене податке, али је тешко претпоставити да је било неких разлика у поређењу са Средском жупом по питању патријархалности, традиционалности и колективне свести о припадности српском народу и православној вероисповести. Из Сиринића јавио се дописом извесни свршени богослов Стојановић поруком да је реч о дивној и плодној малој жупи сачињеној од 18 села (Цi, бр. 27 од 18. јула 1896). Ништа мање плодно није ни чувено Призренско поље, које се простире од Призрена даље ка равницама са селима Љубижда, Кориша (храм Св. Богородице у околини) и Љутоглав (Цi, бр. 39 од 30. октобра 1897).

Положај Срба и анархија

Период након Берлинског конгреса до ослобођења Старе Србије 1912. претио је физичким уништењем Срба на Косову и Метохији. Безвлашће је, по свему судећи, било главно обележје ове

епохе (Самарџић и др., 1989, стр. 249). Положај српског народа врло добро скицира Димитрије Богдановић у волуминозном делу *Књиџа о Косову*:

Последњих двадесет година XIX века и прве године нашег столећа – до ослобођења 1912, за Србе на Косову и Метохији значе време најтежих прогона, физичког уништавања и расејавања, у коме се огледа не само стање безвлашћа него и план за стварање „етнички чистог“ Косова као „албанске земље“ у духу програма Призренске лиге (Богдановић, 1986, стр. 148).

Савременици су били свесни проблема српског народа на Косову и Метохији. Једно место у преписци председника српске владе Михаила Вујића и посланика у Цариграду Саве Грујића 1902. године даје следеће тумачење:

Остали су неизмењиви одношаји, до којих је довела политика, заснована на повлађивању Арбанаса, а у њима је управо корен зла које не допушта да се у Старој Србији успоставе једном ред и мир бар онакви какви су у другим странама европске Турске. Најгора им је последица, што углед власти пада све ниже, а необузданост Арбанаса расте све више, те се дошло до стања које претставља анархију у најопаснијем смислу речи. Потпуно сигурни да им власт не може ништа, Арнаути не презају ни од каквога зулума, који су сваким даном све ужаснији и разноврснији, те је због њих стање у Старој Србији постало за Србе несносно до неиздржљивости. Нису им више заштићени ни имање ни част ни живот: имања се грабе и пљачкају; част се каља силовањима жена и девојака, а живот се губи сад не више само за то да се задовољи прохтев каквог осинога зулумћара арбанашкога, него по плану који као да није без утицаја представника власти, што се види и по смеру који је јасан до очигледности. Па и некада хваљена толеранција турска према цркви сасвим се изгубила, јер су у последње време готово обичне појаве пљачкања цркава и манастира, а свештеници по варошима чак и на очима власти нису поштеђени од напада турске дечурлије (Слијепчевић, 1974, стр. 226–227).

Раније смо навели да је Србија нарочито од Берлинског кон-

греса 1878. покушавала да заштити српски народ дипломатским путем. Да би заштитила Србе призренског краја, овде је планирала оснивање сопственог конзулата. Именовани конзул био је Јован Михаиловић, али је његова посета Призрену 1900. толико иритирала локалне Арнауте да од успостављања конзулата није било ништа (Imami, 2016, str. 214). О оваквим стварима није се писало у листу јер османска држава није познавала слободу медија карактеристичну за демократије Западне Европе или, чак, суседну Србију. Тешко је уопште пронаћи у листу неку јасну критику на рачун османске власти до 1908. Све до Младотурске револуције 1908, налазимо једва пар места о анархији и тешком положају Срба. Године 1903. забележено је да је у Љуми ухваћено 39 разбојника, а у околини Призрена њих 43 (ЦГ, бр. 31 од 1. августа 1903). Још сугестивнији је допис из 1905, где стоји да се појавила опасна болест „оловац“ која „све већи заузима мах у последње време“, а од ње се „разболе“ и „одмах умре“ извесни Стеван крећући се из манастира Св. Марка за село Коришу. За њим је „у кући“ тешко оболео и извесни Петко Дедић из Ораховца (ЦГ, бр. 12 од 18. марта 1905). Револуција 1908. донела је, бар за кратко време, већу слободу штампе. Еуфорија листа и, уопште, већег броја османских Срба да ће се стање српског народа поправити била је очигледна. Цитираћемо једно такво место у листу:

Сви се поздрављају радосно. Уверавају наше, да од сада неће више бити раје, да су сви равноправни (ЦГ, бр. 30 од 25. јула 1908).

Такве илузије гајила је делом и српска црква. Рашко-призренски митрополит Нићифор (1901–1911) позван је од васељенског патријарха Јоакима да „подесним објашњавањем код побожне им пастве о значају извршене им промене, упуте исту на смишљено владање, законит, потребан и користан рад за своје и опште добро, како би тим осведочила да је достојна да има удела и учешћа у равноправности, која јој је дата“. Православни верници позвани су, такође, да узму активног учешћа у слободном политичком животу (ЦГ, бр. 32 од 9. августа 1908). Нићифор је позвао паству да поздрави ново уставно стање уз поруку Цариграду да стане на пут притисцима на Србе. Сем тога, позвао је Србе да успоставе политичку сарадњу са локалним муслиманима као могућу корисну ствар (ЦГ, бр. 32 од 9. августа 1908). Из Призрена су се у политички живот активно укљу-

чили Петар Костић и Милан Чемерикић (*Цг*, бр. 35 од 29. августа 1908; опширније о овоме: Маликовић, 2000, стр. 100–117).

Међутим, наде османских Срба, у овом случају Призренаца, да ће се наћи заједнички језик са муслиманима нису се обистиниле. О томе је писао дописник листа потписан као „Призренац“. Оштрица његове критике усмерена је на локалне муслимане који су гласали искључиво за кандидате муслимане, док су локални Срби гласали и за муслиманске кандидате. По аутору, нова младотурска власт није испунила ни део обећања према Србима и тако, суштински, нови режим није био битно другачији од старог. У прилог томе наводи и економски притисак муслимана над својим српским суграђанима. То се видело приликом дојкота српских трговина од стране муслиманки које, привидно из верских разлога, нису више трговале код Срба. „Призренац“ текст завршава енергичним апелом на српске политичке представнике у Цариграду да се боре против оваквог стања њихових сународника (*Цг*, бр. 49 од 5. децембра 1908).

Врло критичан био је и аутор дописа потписан као „нови грађанин“. Он констатује да је режим нов заправо само на речима јер су локалну власт приграбили арнаутски главари са Шаре и Качаника, а који су раније били верни свргнутом режиму. Призренски мутесариф, примећује он, може и бити одан младотурцима, али он и нема никакве реалне моћи да стане на пут арнаутској самовољи. И поред смене режима, Србе и даље, подсећа „нови грађанин“, прате тешке невоље – убиства, узурпација имовине, притисци на исељавање, економски притисци и слично (*Цг*, бр. 13 од 27. марта 1909). Коначно, призренски крај је закључно са крајем 1909. важио за легло немира предвођених љумским арнаутским првацима. Овде су тим поводом стигли и батаљони регуларне војске, а било је и оштрих сукоба са Арнаутима праћених паљењем њихових села (*Цг*, бр. 37 од 4. септембра 1909; опширније: Маликовић, 2000, стр. 142).

Школске прилике

Лист је оставио драгоцене податке о српској просвети у Османском царству. У том контексту, доста је писано и о школским приликама код Срба призренског краја. Званична Србија спроводила је систематску просветну политику на Косову и Метохији од 1820. до 1912, о чему сведочи обимна грађа Министарства иностраних послова (Вучетић, 2014, стр. 263–272). Другу половину XIX века

обележили су њени покушаји модернизације српског школства на Косову и Метохији, уз отварање нових градских и сеоских школа (Крестић–Лекић, 1995, стр. 252).

Велики проблем Срба призренског краја била је неписменост. На суздијању ове тешке појаве нарочито је инсистирало „Омладинско друштво Света Недеља“, основано 1906. и друге патриотске организације. Наставници Богословије и учитељи узели су живо учешће на овом послу, а школа за одрасле у Призрену основана је после Младотурске револуције (Ђилас, 2000, стр. 228). Необавезност основног школовања, недостатак и неуједначеност уџбеника, неусклађеност плана и програма са реалним потребама неки су од проблема српске просвете у Царству (ЦГ, бр. 90 од 9. децембра 1899). Само српско школство у призренском крају било је генерално на ниском нивоу у поређењу са оним у суседној Србији, али, ипак, примећујемо јасну тенденцију развоја. У овај период, према званичној османској статистици за 1893. и 1894, Призренски санџак улази са 24 српске школе (ЦГ, бр. 28 од 25. јула 1896). Навикнути на трпљење, Срби-Призренци су, писало се у листу, имали бити захвални султану Абдул Хамиду II, који је допустио школовање Срба „на нашем милом језику српскоме“. У знак захвалности, иако врло скромног имовног стања, скупили су 1897. 63,5 златне османске лире као поклон на име војничке потребе „Ијане“ (ЦГ, бр. 29 од 21. августа 1897).

Дан школства код Срба – Савиндан – имао је велику симболичну вредност код Срба призренског краја, а његовим празновањем следила се и школска политика у суседној Србији, где је овај дан узет за званичан школски празник. То је био и један од ретких тренутака када су османски Срби, уопште, изражавали своја национална осећања. Иако ограничених материјалних могућности, тај дан морао је бити обележен код Срба „на торжанствен начин“, као 1895. у Призрену. Програм за Савиндан био је готово идентичан из године у годину. Као по правилу, држана је служба након које би најпозванији беседили о светитељу, историји, књижевности, моралу и другим поучним темама. Зато је ова прослава, сем несумњивог духовног значаја, носила и једну еманципаторску улогу. Понекад би била приређена и каква скромнија игранка („село с игранком“) као 1895. у стану ректора Богословије Илариона Весића. Наравно, Србима ни тако јединствен дан није могао протећи без султанове сенке јер је по свим школама истицана његова „величанствена заслуга“ за српско школство и народ

уопште (*Цг*, бр. 5 од 11. фебруара 1895). Срби-Призренци били су некако тог дана слободнији пред Арнаутима и Турцима па су се, примера ради као 1896, после службе у препуној цркви Св. Ђорђа упутили кроз варош за Богословију украшену дршљеновим венцима. Колоном су редом ишли богослов са житом, три грађанина са црквеним знамењима, ђаци, свештенство, трговци и занатлије, који би тог дана затварали радње, и маса другог грађанства (*Цг*, бр. 4 од 25. јануара 1896; *Цг*, бр. 8 од 15. фебруара 1901). Слично је било и код Срба на селу, али је тамо, ипак, било далеко скромније него у граду (*Цг*, бр. 8 од 17. фебруара 1900). Цркве су и тамо бивале пуне побожних сељака, као у селу Зрзе 1901. Постојала је и пракса сакупљања прилога за османске Србе и, уз то, редовно мењање домаћина празника сваке наредне године. Ова обавеза сматрала се великом чашћу (*Цг*, бр. 9 од 24. фебруара 1900; *Цг*, бр. 8 од 15. фебруара 1901).

На једној од светосавских прослава у Призрену, говорио је о приликама у српском школству у призренском крају ректор Богословије Иларион Васић. За основни проблем српске просвете он узима мањак основних школа и лоше физичко стање постојећих (*Цг*, бр. 5 од 11. фебруара 1895). Слично је подсећао из Призрена учитељ Филип Томић, помињући нередовно похађање ђака и неодговорне родитеље који децу шаљу у школу без већег интересовања за њихов даљи рад (*Цг*, бр. 32 од 29. августа 1896). Да би се овакво стање српског школства у Косовском вилајету изменило, од времена митрополита Дионисија постављани су специјални ревизори који би током лета обилазили српске школе широм вилајета. Идеја је потекла у кругу Богословије, а њен узор ваљало би тражити у ондашњим педагошким трендовима у Европи. Ко ће где бити ревизор, зависило је од одлуке митрополита. Из призренског краја ангажовани су наставници Богословије и други учитељи (*Цг*, 27. јул 1895, бр. 28). Ова педагошка новина имала је лоше и добре стране – најпре, ревизор је морао да закаже контролу, па су учитељи темељно спремали школу, ђаке и себе, те је слика коју би ревизор стекао била далеко лепша него реална (*Цг*, бр. 18 од 29. априла 1899). Зато су просветни радници у листу покренули широку расправу о начину да се исправе очигледни недостаци ревизије (*Цг*, бр. 49 од 30. новембра 1900). Без обзира на лоше стране ревизије, описи ревизора важни су јер дају податке о броју ученика и школа, квалитету зграда, учила и наставе, ђачком успеху, расположењу народа за школство и слично (*Цг*, бр. 27 од 20. јула

1895). Наставници призренске Богословије на месту ревизора били су 1895. Милан Гајић (пљеваљски крај) и Апостол Филиповић (Приштински санџак), године 1896. Трифун Димитријевић, Сава Х. Јакић и Милан Гајић (*Цг*, бр. 31 од 19. августа 1895; *Цг*, бр. 22 од 13. јуна 1896), године 1899. извесни Павић (*Цг*, бр. 23 од 3. јула 1899). Ревизори из овог краја били су и управитељ основних школа призренског протопрезвитерата Јевтан Ј. Мрав (*Цг*, бр. 25 од 17. јуна 1899) и учитељ Т. Комарчић (*Цг*, бр. 28 од 8. јул 1899). Наравно, то не значи да није било више ревизора из овог краја, јер лист физички није могао да донесе податке о свим вилајетским школама.

У Призрену је српска школа постојала од 1836. године (*Цг*, бр. 20 од 14. маја 1904). По подацима у листу, овде су постојале засебно мушка и женска основна школа. Школске 1895/1896, мушку је похађало 250 ученика, а женску 75. Следеће године, у мушкој је било приближно исто ученика (244): у првом разреду и првом одељењу ђаконa Ђорђа Чемериџића 28 ђака, у првом разреду и другом одељењу под учитељем Васом Поповићем 40, у другом разреду под учитељем Васом Гроздановићем 50, у трећем разреду под учитељем Јорданом Милетићем 67 и у четвртном разреду под учитељем Танасијем Комарчићем 49. У женској школи било је истовремено 83 ученице и то: у првом разреду под учитељицом Анком Комарчић 38 и у другом разреду 20 ученица, у трећем разреду под учитељицом Магдаленом Комарчић девет ученица и у четвртном разреду 16 (*Цг*, бр. 40 од 6. новембра 1897; Ђилас, 2000, стр. 273). Дакле, видимо да је проблем представљала и слаба пролазност ђака по разредима или, што је можда и логичније, учестало прекидање школовања, па је понекад било и година без целог разреда, чиме се губио потребан континуитет у раду и наставника и ђака.

Призренски Срби суочавали су се и са проблемом изградње нове основне школе. Акцију су покренули родољубиви грађани руковођени жељом да се ђаци „спасу једном влаге“ (*Цг*, бр. 19 од 6. марта 1897). О важности подизања школе говорило се и 1899, када су позивани српски призренски еснафи, грађанство и свештенство да помогну (*Цг*, бр. 9 од 25. фебруара 1899). Писало се и султану Абдул Хамиду II 1900, да дозволи подизање школе Србима о њиховом трошку (*Цг*, бр. 36 од 31. августа 1900), али до 25. септембра исте године дозвола није пристигла (*Цг*, бр. 42 од 12. октобра 1900). Касније нисмо приметили евентуално неки нови податак о овој теми у листу.

Највише је пак писано о Богословско-учитељској школи у Призрену, која је представљала педагошки завод за образовање свештеничког и учитељског кадра (ЦГ, бр. 34 од 19. августа 1900). У листу се ова школа први пут оглашава 1. априла 1895, поруком да нема довољно стипендија за заинтересоване ђаке и молбом да се нови захтеви такве врсте више не шаљу. Даље се, конкретно, дају упутства за упис у школу. Школа је те године примала одличне и врло добре ђаке са добрим владањем од 12 до 16 година и гаранцијом родитеља да деца неће захтевати од школе евентуалну помоћ. Богословија је поседовала сопствени смештај за десет заинтересованих ђака ван Призрена, по одређеној цени (пола се плаћало одмах, пола касније). Остали примљени ђаци били су дужни да сами пронађу смештај („квартир“), али је школа задржала право да одобри подобност таквог стана за смештај ђака (ЦГ, бр. 15 од 1. априла 1895).

Проблеми Богословије поменути у овом чланку само су се пролонгирани и увећавали. Богословија је била приморана да се огласи јула 1897. поруком ђацима да не потражују новац за путне трошкове из њене касе већ од родитеља. Школа је оскудевала у основним стварима за ђака, па се у истом огласу тражи од њих да у Призрен понесу покривке, простирке, рубље, чарапе, пешкире и остало (ЦГ, бр. 24 од 17. јула 1897). Слично се тражило и 1906, када им је поручено да понесу пар здравог одела и обуће за месец дана, довољан број „преодука“, убруса, цепних марама и кишобран (ЦГ, бр. 25 од 23. јуна 1906). Поједини ђаци посезали су и за посебним кредитима Богословије по разним основама (пут, смештај, храна и слично), а касније често избегавали да врате новац. Зато је Богословија 1904. запретила избацивањем из школе и суђењем таквим ђацима, а као правну аргументацију наводила је оригиналне пријезнице (ЦГ, бр. 49 од 3. децембра 1904).

Један од проблема Богословије биле су и честе промене ректора, јер се свака таква промена могла одразити на даљи ток развоја школе. Први ректор у овом периоду био је Иларион Весић, на чије место је 1896. митрополит Дионисије поставио архимандрита и наставника школе Данила за заступника (ЦГ, бр. 29 од 1. августа 1896). Марта 1897, ректор је постао Живко Бранковић (ЦГ, бр. 15 од 9. априла 1898), који је ту остао до лета 1899, када му се призренска црквено-школска општина јавно захвалила на доприносу у развоју школе (ЦГ, бр. 36 од 26. августа 1899). Наследио га је предузимљиви Стеван Димитријевић (ЦГ, бр. 52 од 25. децембра 1899). Он је због

својих заслуга за школу и, уопште, османске Србе постао почасни грађанин Призрена, а када је отишао са места ректора, призренска црквено-школска општина захвалила је на великом доприносу у развоју Богословије коју је „из основа реформисао и тиме је подигао на степен праве Богословије“, раду на финансијској обнови Високих Дечана и оснивању једног удеоничког фонда при призренској цркви Св. Ђорђа, који је спречавао материјално пропадање призренских Срба (ЦГ, бр. 51 од 19. децембра 1903; опширније о фондовима на Косову и Метохији у то време: Бецић, 2016, стр. 129). На његово место 1903. долази свршени филозоф и кандидат духовне академије Валеријан Придићевић (ЦГ, бр. 44 од 31. октобра 1901). Године 1904. на место ректора поново је постављен Иларион Весић, чије је раније искуство било од користи (ЦГ, бр. 43 од 22. октобра 1904; ЦГ, бр. 44 од 29. октобра 1904). Он је на том месту остао до напрасне смрти 1906. године (ЦГ, бр. 32 од 11. августа 1906). Постоји једна празнина у листу када је период до 1908. у питању. Из листа сазнајемо да је суплент Богословије од 1908. био београдски дипломац Јанићије Денић (ЦГ, бр. 4 од 25. јануара 1908), а да је те године заступник ректора био наставник школе Војислав Катић (ЦГ, бр. 8 од 22. фебруара 1908). Нови ректор 1908. постао је протојереј и наставник Добросав Ковачевић, о којем је лист писао да „располаже врло солидном спремом, темељним знањем и пун је воље и љубави према просвети, цркви и народу“ (ЦГ, бр. 11 од 14. марта 1908).

Дуго се Богословија борила да уреди и своју библиотеку покренуто по оснивању 1871. или 1872. Она је снабдевана, пре свега, поклонима хуманих људи и интитуција (османски Срби, интелектуалци из Србије, руски конзулат у Призрену, из Загреба). У годинама пред Први светски рат, представљала је најјачу библиотечку српску установу у Царству (Бојовић Манић, 2015, стр. 600–601). Подаци из листа говоре да је она постепено, нарочито од 1900. године, уређивана. Располагала је са најмање 2.910 наслова и 37 карата. Књиге су распоређене по предметима, а специјални каталог омогућавао је лако трагање за жељеним насловом. За једну годину, библиотеку је користило 20 лица и 50 питомаца. Књиге су даване на реверс или без њега, а било је случајева да појединци и без питања библиотекара узимају књиге. Несавесних читалаца било је и тада, па је Богословија претила казнама онима који до 1. септембра не регулишу дугове и врате књиге. Питомцима је стајала на располагању и посебна књижница њиховог ђачког

удружења „Растко“, са 273 разна наслова. Богословија је имала на располагању и посебан кабинет за природне науке, а трудила се да уреди и школску архиву. Школа је, такође, имала своју економију и виноград који је 1900. претворен у угледну башту (Цг, бр. 35 од 24. августа 1900; Цг, бр. 26 од 30. јуна 1906).

Оскудевало се и у кадру, премда га је било и из ондашње две независне државе – Србије и Црне Горе. Године 1900. било је једва седам наставника са богословском вишом и нижом спремом, а оскудевало се у наставницима за филологију, педагогију и црквено певање. Стручни кругови упозоравали су да план и програм често не одговарају „природној потпуности на коју треба строго пазити“. Тако су 1900. хемија и минералологија предаване у трећем, а ботаника са зоологијом у четвртој разреду, док се педагогија са методиком и практичним предавањима изучавала само током једне године (Цг, бр. 34 од 19. августа 1900, Ђилас, 2000, стр. 237, 261).

Богословија је редовно пред почетак нове школске године у листу расписивала конкурс за упис у први разред. Услови за упис нису знатније мењани у овом периоду и зависили су, пре свега, од финансијске моћи и потреба саме школе. Године 1896. у објави у листу као основни услов за упис стоји захтев да ђак буде османски поданик, укључујући и Босну и Херцеговину и османске Србе на школовању у Србији и Црној Гори (Цг, бр. 12 од 21. марта 1896). Године 1900, за упис у први разред била је неопходна диплома грађанске школе, потврда о завршетку једног разреда гимназије и препорука надлежне више духовне и просветне власти (Цг, бр. 35 од 24. августа 1900). Конкурс из 1905. расписан је за 25 места, а даје предност ђацима из Царства и то искључиво православним Србима, а њиховим сународницима из других држава оставља онолико места колико не буде било попуњено. За упис је била неопходна завршена гимназија са добрим успехом и примереним владањем, а гимназија би пак дала мишљење да ли се дотични ђак прима о свом трошку или на „благодјејање“. О свом трошку примани су ђаци из иностранства, уз обавезу да измире школарину у износу од 15 наполеона годишње у две рате (Цг, бр. 28 од 8. јула 1905). Услови и број слободних места мењани су, мада не озбиљније, и наредних година. Тако је 1906. било неопходно да је ђак апсолутно психофизички здрав и, уз то, добро развијеног слуха за певање (Цг, бр. 25 од 23. јуна 1906). Нови конкурс објављен 1908. не доноси ништа ново у погледу услова, али број уписних места ограничава на 15 (Цг, бр. 29 од 18. јула 1908). Практично исти услови важили су и за

школску 1909/1910. годину, али је број слободних места повећан на 20 (Цi, бр. 30 од 17. јула 1909).

Почетак школске године био је сличан данашњем, мада се у појединим случајевима од тога одступало, као приликом градње нове смештајне зграде 1895. Тада је почетак одлаган најмање до 15. септембра, а школа је отворена искључиво за ђаке на поправним испитима и прваке уз предлог да се сами постарају о исхрани (Цi, бр. 30 од 10. августа 1895). Како се школа реновирала и 1900, и онда се каснило са уписом и предавањима, па је ђацима препоручено време када ће тачно доћи (Цi, бр. 35 од 24. августа 1900). Године 1901, упис у Богословију био је 15–16. септембра, почетак рада мензе 15. септембра, а предавања кроз два дана (Цi, бр. 36 од 30. августа 1901). Године 1902–1903, школа је требало да почне са предавањима 1. октобра (Цi, бр. 39 од 26. септембра 1902; Цi, бр. 36 од 5. септембра 1903). Године 1909. знамо да су предавања имала започети 15. септембра, пријем нових ученика планиран је за период од 20–31. августа, а осталих 8–14. септембра, када би се одржали и поправни испити и учинило призивање Светог Духа (Цi, бр. 30 од 17. јула 1909).

Ученици школе могли су бити редовни или ванредни ђаци. Према подацима Мирјане Базић (2008, стр. 261), из клупа Богословије изашло је до рата 1912. око 440 свештеника и учитеља. По подацима за 1897, завод је завршило 25 редовних и два ванредна ђака од 253 ученика (Цi, бр. 23 од 10. јула 1897). Године 1906, успешно је окончало школовање 33 ђака (Цi, бр. 24 од 16. јуна 1906). Статистика говори да је убедљиво највише ђака долазило из самог Призрена и околине. Ђака је било у упадљиво великом броју и из других крајева Царства насељених Србима, а врло мали број долазио је из иностранства. Тако је 1897. из Призрена и околине било највише ђака – 91, а број оних из Приштине и околине био је 15, Ђиљана 11, Пећи шест, Вучитрна три, Митровице два, Ђаковице један, Прешева један; из Новог Пазара било је седам ђака, Сјенице шест, Пријепоља три, Нове Вароши два, Пљеваља осам, Берана и околине десет и Колашина два; из македонских крајева Старе Србије било је: из Скопља и околине 26 ђака, Дебарске нахије девет, Куманова шест, Тетова и Битоља по пет, Велеса четири, Гостивара три, Крушева два и Кратова, Берова, Охрида и Штипа по један. Османских ђака било је још једино из Скадра (4), а из иностранства укупно 17: из Босне два ђака, Херцеговине један, Србије осам, Црне Горе пет и Бугарске један. Ђака је те године било понајвише из

трговачких и сељачких породица (91/80), а затим из свештеничких (50) и учитељских (32). Број ученика по разредима био је следећи: први 58, други 31, трећи 37, четврти 53, пети 43, шести 27 и уз то четири ванредна ђака на предметима из четвртог, петог и шестог разреда (Цi, бр. 40 од 6. новембра 1897).

Статистички подаци о школи објављени су у листу и за 1900. годину, а понешто и за 1906. Број ђака био је 1900. мањи него раније – укупно 136 – од којих 108 у интернату и остатак у „вароши“. Стипендије („благоејанци“) је уживало 103 ђака, а помиње се и категорија „полублагоејанаца“ (седам) и остатак (три) који пак прима некакву помоћ. О каквим стипендијама је реч не знамо, али је познато да је 1903. део ђака школован из Фонда Симе Игуманова. Сем тога, из земљорадничких породица било је 55 ђака, занатлијских и трговачких 46, свештеничких 27, учитељских и служитељских по три. Из Рашко-призренске митрополије и даље је било највише ђака (84), затим из скопског (22), дебарско-велешког (десет), струмничког и дорјанског по три и костурског краја један. Из Босне и Херцеговине са Црног Гором било је тада укупно осам ђака (Цi, бр. 34 од 19. августа 1900; Цi, бр. 36 од 5. септембра 1903). За годину 1906. знамо да је укупно 11 ђака из Рашко-призренске митрополије завршило овај завод. То су Рајко Вучић, Витко Аксић и Крста Трајковић (Доња Гуштерица), Лазар Васић и Ђорђе Катић (Њилане), Димитрије Николић (Призрен), Сава Вукојчић, Митар Обрадовић, Драгомир Обрадовић, Ристан Павловић и Филимон Пурић (Пљевља), али немамо податке о другим крајевима (Цi, бр. 30 од 28. јула 1906).

Слично основним школама, и овде се школска година завршавала финалним испитима који су, по свему судећи, могли трајати и дуже време. Време испита било је променљиво. Године 1906. требало је да се одрже од 1. до 28. маја (Цi, бр. 19 од 12. маја 1906), а одржани су од 28. априла до 28. маја (Цi, бр. 24 од 16. јуна 1906). Било је и година када су одржавани касније – године 1895. отпочели су 19. маја са планом да се окончају 7. јуна (Цi, бр. 20 од 1. јула 1895), а слично је било и 1897. године, када су отпочели 14. маја и окончани 14. јуна (Цi, бр. 23 од 10. јула 1897). Присуство ревизора се подразумевало, али су често били присутни и локални османски органи власти (нарочито на испитима из турског језика). Успех ђака, примећујемо, није био онолико убедљив као у основним школама. Наиме, године 1900. 23 ђака положило је одлично, 80 врло добро, 33 добро, а један ученик имао је слаб успех. У старији разред

прешло је њих 113, понављало је два ђака, није положило из једног предмета 12 и из два шест ђака, а један ученик изгубио је право на школовање. За разне „грешке и неуредности“ кажњено је 47 ђака (Цi, бр. 34 од 19. августа 1900), што само потврђује познату тезу да се захтевала чврста дисциплина у школи и ван ње.

Изузев школовања свештеничког и учитељског кадра, чему је и намењена, Богословија је активно учествовала у животу српске заједнице у призренском крају. Настојала је да успостави добре односе са странцима, јачајући тако позицију овдашњих Срба. По нама доступним подацима, овде су долазили руски конзули у Призрену, чију је благонаклоност и уживала (Цi, бр. 34 од 19. августа 1900; Цi, бр. 24 од 16. јуна 1906), али и амерички конзул у Србији Ц. Ридл (1906), дочекан од колектива на челу са ректором Иларионом Весићем (Цi, бр. 21 од 26. маја 1906) и црногорски бригадир Јанко Вукотић (1908) на путу за Скадар (Цi, бр. 51 од 19. новембра 1908). Њена мисија била је, дакле, и дипломатске природе. Такође, она је имала и родољубиву улогу. Одавде су позивани османски Срби да следе примере хуманих сународника попут Симе Игуманова (1804–1882) и стотина других (Цi, бр. 17 од 10. маја 1895). Свест о припадности српском народу јачана је међу богословима. Наиме, управа је инсистирала да они упознају разне крајеве насељене Србима у Царству, па су током летњих „ферија“ појединци и слати у бројне манастире (Цi, бр. 29 од 1. августа 1896). Сем тога, млади богослови радо су узимали учешће при сахранама призренских Срба, прослави празника и разним дешавањима која су сама по себи подразумевала окупљање већег броја људи (Цi, бр. 4 од 25. јануара 1896; Цi, бр. 8 од 24. фебруара 1906). Важан контакт са средином оствариван је преко школских друштава. При Богословији је постојало и дилетантско друштво које је уживало велике симпатије српског грађанства (Цi, бр. 9 од 27. фебруара 1904). Већу улогу имало је удружење ђака „Братство“ из 1889. Друштво је имало чисто културно-родољубиву мисију. Радило је са променљивим успехом до доласка за ректора Богословије Стевана Димитријевића, који га је битно уздигао дарујући му и ново име – „Растко“. Ректор се нашао и на месту почасног председника удружења. О циљу овог друштва сведочи аутор дописа, извесни богослов С. Башић:

Ова установа указује на моћ знања, важност удружења и важност времена; само треба радити – не би ли се – достојно спремљени за свети позив свој – могли одужити милој отац-

бини у којој живимо, а што је најглавније, да се што више упознамо са дужностима које као поданици, имамо према нашем узвишеном Господару Њ. Ц. Вел. Султан Абдул-Хамиду Хану II (*Ци*, бр. 3 од 17. јануара 1902; Станковић, 2001, стр. 110–120).

Мрежу српских школа у Призрену сачињавале су и женска занатска (отворена 1898. и радила до ратова 1912) и трговачка. Обе су настале јер су занати и трговина у промењеним економским односима у Османском царству захтевали стручније људе. Укључивање жена будило је пак бројне предрасуде у патријархалној призренској средини, па су се школовале углавном девојке из најбољих српских кућа (Ђилас, 2000, стр. 224–226).

Разграната мрежа српских школа постојала је и у призренској околини. *Цариградски вјесник* је сачувао важне податке о сеоском школству. Корени школства у Средској везују се за 1865. годину (*Ци*, бр. 20 од 14. маја 1904). По допису свршеног богослова Стојановића, у Сиринићкој жупи постојала је 1896. једна четворогодишња српска основна школа у „лепом селу“ Штрпцу (*Ци*, бр. 7 од 18. јула 1896). Имала је пространу учионицу, башту и учитељски стан, а овде су махом предавали учитељи из призренског краја (Антоније Никшић из Средске, Манојло Лазаревић и Манојло Чемерићи из Призрена, Владимир Поповић из Сиринићке жупе и остали). Основни проблем школе у Штрпцу, по извесном учитељу Мири, био је у недовољном броју ђака („а томе је највећи узрок немаштина“). На основу података из листа, не знамо да ли је у селу Готовуша Сиринићке жупе у овом периоду постојала школа, али нам је познато да су сељани још 1896. чекали дозволу за њено подизање (*Ци*, бр. 7 од 18. јула 1896; *Ци*, бр. 1 од 1. јануара 1900).

Више података о школству Срба из призренске околине имамо у допису митрополије листу о школама у Призренском протопрезвитерату. Подаци за школску 1897/1898. су следећи:

- школа у Великој Хочи (постојала од 1896. без престанка до 1912) – у првом разреду 23, другом седам и трећем један ученик – укупно 31 ученик и учитељ Глигорије Поповић (*Ци*, бр. 20 од 14. маја 1904);
- школа у Ораховцу (постојала 1866–1889, а касније опет отворена) – у првом разреду 13 ученика и једна ученица, другом шест ученика и једна ученица, трећем девет ученика,

четвртом шест ученика – укупно 36 ђака и учитељ Благоје Кујунџић;

- школа у Зочишту (постојала 1873–1894, а касније опет отворена) – у првом разреду пет ученика и три ученице, четвртом један ученик – укупно девет ђака и учитељ Манојло Лазаревић;
- школа у Љубижди – у првом разреду пет ученика и четири ученице, другом један ученик, трећем три ученика, четвртом два ученика – укупно 15 ђака и учитељ Богољуб Пајантић;
- школа у Средској – у првом разреду 13 ученика и три ученице, другом 16 ученика и две ученице, трећем 14 ученика, четвртом десет ученика – укупно 58 ђака и учитељ Миладин Симић;
- школа у Драјчићу – у првом разреду 13 ученика, другом 12 ученика и три ученице, трећем осам ученика, четвртом један ученик – укупно 37 ђака и учитељ Душан Поповић;
- школа у Мушникову – у првом разреду десет ученика и једна ученица, другом пет ученика и једна ученица, трећем десет ученика и две ученице, четвртом три ученика и једна ученица – укупно 33 ђака и учитељ Павле Чемерикић;
- школа у Горњем селу – у првом разреду 13 ученика, другом шест ученика, трећем девет ученика, четвртом пет ученика и једна ученица – укупно 34 ђака и учитељ Саво Никшић;
- школа у Муштушту – у првом разреду 12 ученика, другом један ученик – укупно 13 ђака и учитељ Милутин Вукићевић;
- школа у Севцу – у првом разреду 25 ученика и две ученице, другом један ученик – укупно 28 ђака и учитељ Јанко Ђорђевић (*ЦГ*, бр. 41 од 13. новембра 1897; *ЦГ*, бр. 37 од 9. септембра 1899; *ЦГ*, бр. 20 од 14. маја 1904).

Видимо, дакле, да је обухваћеност деце женског пола на селу била битно мања, да се, такође, број ђака по разредима знатно разликовао и да појединих разреда у понеким селима није ни било. Настава у овим школама одвијала се све до маја или јуна месеца, када су одржавани испити. Судаћи по дописима листу, стекао би се утисак да су „испити били тако сјајни“, мада бисмо такве оцене узели условно (*ЦГ*, бр. 28 од 14. августа 1897).

Међу Србима у призренском крају било је и оних који се нису задовољавали школовањем у својој средини. Лист је у два наврата писао о таквим случајевима. Подаци говоре да се 1903. у цариградској апотекарској школи школовао један ђак из Призрена (*ЦГ*, бр.

43 од 24. октобра 1903). Други чланак доноси име извесног Милана Ј. Чемериџића, ученика Лицеја Султаније, након чијег је успешног завршетка стекао могућност школовања на војној академији на Панкалди (Цї, бр. 32 од 29. августа 1896). Завршени лицеј подразумевао је наставак школовања на универзитету (Цї, бр. 33 од 5. септембра 1896).

Црквене прилике

Српска црква надживела је пад средњовековних српских држава и до ослобођења 1912. континуирано радила на заштити права сопственог народа. На просторима Косовског вилајета, притисци су били великог интензитета. Они су у крајњој линији резултирали драстичним физичким и економским уништавањем Срба, њиховом албанизацијом и исламизацијом. Код овдашњих Срба, формиран је присилни рајетински менталитет који је, чак, надживео и ослобођење 1912. Зато не треба чудити што су призренски богослови поред школског одеа редовно носили и фес на глави (Цї, бр. 25 од 18. јуна 1904). Таква једна мимикрија давала је и минималне шансе да се очува српски народ на чему је, опет, посебно предано инсистирала црква.

Призрен је имао важан значај за српску цркву на просторима Царства. Овде је било средиште Рашко-призренске митрополије којом су закључно са 1895. управљали Грци (фанариоти). Митрополита Мелетија (1854–1895) наследио је Србин Дионисије (1896–1900), архимандрит са дипломом Богословије на Халки (Цї, бр. 2 од 11. јануара 1896). Долазак Србина на митрополитски трон био је плод иницијативе Срба у Царству и дипломатске акције (Цї, бр. 47 од 7. децембра 1895). Тиме се желело стати на пут ранијој „ненародној“ и „наметнутој“ грчкој црквеној струји и „фратрима“ (Цї, бр. 20 од 14. маја 1898). Из Цариграда и Патријаршије упућен је телеграм српској призренској црквено-школској општини и порука да се избор Дионисија разгласи народу у овој и другим општинама митрополије (Цї, бр. 4 од 25. јануара 1896).

Један дописник из Призрена записао је да је митрополит изгледао као „пријатна појава у свакоме погледу“. Зато је, наставља овај аутор, он изазивао симпатије призренских Срба, које је и радо примао на разговор (Цї, бр. 13 од 4. априла 1896; Цї, бр. 15 од 18. априла 1896). Популарност у народу стекао је нарочито преданим радом. Сви његови покушаји инспирисани су циљем да митропо-

лија (црква) и школа као стожери српске заједнице у Призрену и околини ојачају након тешког периода грчке управе (*Цї*, бр. 15 од 18. априла 1896; *Цї*, бр. 18 од 9. маја 1896; *Цї*, бр. 4 од 22. јануара 1898). У тим напорима и акцијама није се одрицао ни чврстих и радикалних мера (*Цї*, бр. 22 од 13. јуна 1896; *Цї*, бр. 1 од 2. јануара 1897). Према османским властима, нарочито локалним, водио је из сасвим разумљивих разлога пријатељску политику. У бројним јавним наступима или пак прославама попут Царског дана (рођендан султана Абдул Хамида II 19. августа) или годишњице султановог доласка на престо, позивао је Србе на послушност властима. Таква, наизглед понизна али са националног аспекта врло прагматична политика, препоручила га је и за Орден Османлије III степена (*Цї*, бр. 20 од 19. јуна 1897; *Цї*, бр. 34 од 25. септембра 1897; *Цї*, бр. 36 од 31. августа 1900). Међу призренским Арнаутима изазивао је бес својим националним радом, а 1896. осујећен је, чак, и један покушај атентата на њега, када су трагично страдала два брата Чичкаревића (Перуничих, 1985, стр. 210–213).

Призрен је, поред Приштине, био једно од два његова средишта, тзв. резиденције (*Цї*, бр. 30 од 20. јула 1900). Митрополит Дионисије остаће упамћен по својим канонским визитацијама. За њега се писало:

Наш народ добро је умотрио и правилно оценио сав онај велики труд, који г. Митрополит Дионисије непрестано указује свима народним пословима, желећи да их унапреди и добро сврши, јер се и овом приликом видело, да ни зимња непогода, ни летња жега, ни остале непријатности путовања нису могле спречити овога оданог слугу Божијег, да не дође својој пастви и у најзабаченији кут, и да их са очинском љубављу не упути на добар и правилан пут, да похвали њихову ревност према цркви и према школи, да их подстакне на вршење и чување народних обичаја, и да се заједно с њима помоли свемогућем Творцу (*Цї*, бр. 30 од 20. јула 1900).

Дионисије је посетио 1896. Скопље, Приштину, Вучитрн, Митровицу, Нови Пазар, Пријепоље и Пљевља (*Цї*, бр. 13 од 4. априла 1896; *Цї*, бр. 28 од 25. јула 1896; *Цї*, бр. 34 од 12. септембра 1896; *Цї*, бр. 1 од 2. јануара 1897). Маја 1897. вратио се у Призрен након читаве године визитације по митрополији (*Цї*, бр. 16 од 22. маја 1897; *Цї*, бр. 19 од 12. јуна 1897). Године 1898. био је у Ђако-

вици, Високим Дечанима, Пећи, Митровици, Урошевцу, Њилану, Пасјану, Грачаници, Липљану, Љубижди и Коришу (Цї, бр. 18 од 30. априла 1898; Цї, бр. 19 од 7. маја 1898; Цї, бр. 20 од 14. маја 1898; Цї, бр. 21 од 21. маја 1898; Цї, бр. 26 од 25. јуна 1898; Цї, бр. 27 од 2. јула 1898; Цї, бр. 39 од 24. септембра 1898). Његова честа одсуства у овом периоду доводе се у везу и са сукобом са српским националним радником из Призрена Петром Костићем (1852–1934), због међусобног неслагања (Марковић Новаков, 2017, стр. 578). Наредне 1899. био је, такође, истрајан у својим канонским визитацијама обишавши Грачаницу, Неродимље, Митровицу са Ибарским Колашином, Вучитрн, Сјеницу, Нови Пазар, Нову Варош, Беране, Бијело Поље и Њилане (Цї, бр. 17 од 22. априла 1899; Цї, бр. 24 од 10. јуна 1899; Цї, бр. 31 од 29. јула 1899; Цї, бр. 37 од 9. септембра 1899; Цї, бр. 43 од 21. октобра 1899; Цї, бр. 44 од 28. октобра 1899; Цї, бр. 1 од 1. јануара 1900). Наредне године посетио је гњилански крај (Цї, бр. 16 од 13. априла 1900; Цї, бр. 19 од 4. маја 1900), а преминуо у Скопљу у пуној стваралачкој снази са 42 године (Цї, бр. 51 од 14. децембра 1900). Сахрањен је по сопственој жељи у Грачаници (Цї, бр. 52 од 25. децембра 1900).

Одлуком Васељенске патријаршије, наследио га је, такође Србин – Нићифор. Он је био и пријатељ преминулог митрополита, а на овај духовни позив дошао је са места архијерејског предстојника ферикејске парохије у Цариграду. Вест о његовом избору послата је телеграмом српској црквено-школској општини у Призрену са циљем да се разгласи широм митрополије (Цї, бр. 4 од 18. јануара 1901). Нови митрополит Нићифор послао је овој општини следећу депешу:

Данас сам рукоположен. Изјавите мој благослов целој епархији. Препоручујем да досадашњи архијерејски представник продужи вршити дужност до мога доласка тамо (Цї, бр. 5 од 25. јануара 1901).

Митрополиту је пристигло доста срдачних поздрава из разних крајева, а посебно од Призренаца који су му приредили леп дочек у свом граду (Цї, бр. 8 од 8. фебруара 1901; Цї, бр. 15 од 5. априла 1901).

Митрополит Нићифор показао се достојним наследником преминулог Дионисија као предузимљив човек (Цї, бр. 44 од 3. новембра 1906). Он је уредио рад црквено-школских општина запаљих у

неред у ранијем периоду (ЦГ, бр. 51 од 17. децембра 1904), реформисао српску просвету у Царству у неколико махова (ЦГ, бр. 24 од 7. јуна 1901; ЦГ, бр. 25 од 14. јуна 1901; ЦГ, бр. 24 од 13. јуна 1902; ЦГ, бр. 33 од 18. августа 1906), председавао Духовним судом (ЦГ, бр. 18 од 26. априла 1901; Костић, 1928, стр. 24), вршио ревизију црквених рачуна по епархији (ЦГ, бр. 49 од 29. новембра 1901)

Као и његов претходник, и он се дао у обилазак пастве. Посетио је 1901. Приштину (ЦГ, бр. 31 од 26. јула 1901), године 1902. Високе Дечане, Пећ (ЦГ, бр. 20 од 16. маја 1902), Пљевља (ЦГ, бр. 39 од 26. септембра 1902), Нови Пазар, Митровицу, Девич (ЦГ, бр. 44 од 31. октобра 1902), Вучитрн, Приштину (ЦГ, бр. 46 од 21. новембра 1902). Крајем 1902, митрополит је тражио од Св. Синода дозволу да из здравствених разлога проведе зиму у Солуну, што му је и одобрено (ЦГ, бр. 50 од 19. децембра 1902). Године 1904. посетио је Сјеницу, манастир Милешеву и Пљевља (ЦГ, бр. 31 од 30. јула 1904), а наредне Велику Хочу (ЦГ, бр. 23 од 3. јуна 1905), Доњу Гуштерицу (ЦГ, бр. 38 од 16. септембра 1905). Лист још једино даје податке за 1906. годину, када је митрополит посетио Митровицу, Пазар, Милешеву (ЦГ, бр. 38 од 22. септембра 1906), Пљевља (ЦГ, бр. 44 од 3. новембра 1906), Рожаје (ЦГ, бр. 1 од 5. јануара 1907), Пећ (ЦГ, бр. 51 од 22. децембра 1906) и Високе Дечане (ЦГ, бр. 2 од 12. јануара 1907).

Иако у листу о томе није било говора, доба митрополита Нићифора, са друге стране, испуњено је оштрим сукобима са конзулатом у Приштини који су, по свему судећи, знатно нашкодили општој српској ствари у Царству и Косовском вилајету (Ђилас, 2000, стр. 228–233). Без обзира на то, мишљења смо да је Рашко-призренска митрополија значајно помогла очувању српског националног бића у призренском крају и Косовском вилајету.

Прилог познавању историје српског грађанства и сеоског становништва у призренском крају

Раније смо напоменули да је лист радо популарисао теме о српским добротворима међу османским Србима или Србима уопште, апелујући на читаоце да следе такве примере (ЦГ, бр. 8 од 17. фебруара 1900). Призренци су се тако 1901. парастосом одужили знаменитој родољубивој Српкињи из Београда Драгињи Петровић (1831–1901), а пригодну беседу држао је сам митрополит Нићифор (ЦГ, бр. 49 од 29. новембра 1901). Српско грађанство поседно је

имало разлога да се 1903. подсети на Симу Андрејевића Игуманова. Стогодишњица његовог рођења била је посебан мотив да се прикупи новац за надгробни споменик посвећен знаменитом Србину и установи посебан добротворни фонд. Свршени богослов и учитељ у Пријепољу Ђ. Јакић апеловао је да се не прави никакав скупочени споменик већ скроман, како је и сам Игуманов живео, а да се прикупљени новац употреби на добро српском народу у Царству, што је била и покојникова мисија. Главно учешће у обележавању стогодишњице имали су призренски богослови, што је и очекивано с обзиром на улогу Игуманова у подизању ове школе (Ці, бр. 51 од 19. децембра 1903; Ці, бр. 14 од 2. априла 1904). Богословија је формирала и посебан одбор за прославу стогодишњице рођења Игуманова, у који су ушли искључиво Призренци, без обзира на то што је покојник помагао Србе широм Царства. Чувени Петар Костић (опширније: Ракочевић, 2017, 572–574; Марковић Новаков, 2017, стр. 575–589; Шешум, 2017, стр. 580–582) постављен је за председника одбора, а чланови су били наставници Богословије Трифун Димитријевић и Милан Чемерићић, трговци Крста Патрногић, Цветко Благојевић и Младен Тасић, наставници Ђорђе Радивојевић и Богољуб Пајантић. Одбор је врло брзо припремио програм прославе, пославши га свим српским црквено-школским општинама у Царству. Централна прослава била је у овом метохијском граду када све „што је српско у Призрену, било се слегло да у овом свечаном походу ода заслужну пошту „господин Сими“, како га народ овде обично зове“. Догађај је обележен и у местима широм Царства, а *Цариградски иласник* је максимално медијски подржао ову акцију (Ці, бр. 4 од 23. јануара 1904; Ці, бр. 5 од 30. јануара 1904; Ці, бр. 8 од 20. фебруара 1904; Ці, бр. 9 од 27. фебруара 1904). Богословија је након прославе предвидела штампање посебне *Споменице* која би објединила биографију Игуманова, програм прославе и списак приложника (Ці, бр. 14 од 2. априла 1904).

Срби из Призрена показали су се достојним настављачима родољубиве мисије Сима Игуманова када је реч о помагању српске ствари у Царству. Њихова помоћ није се односила само на призренски крај обухватајући, чак, и најзабитије крајеве у Царству насељене Србима. Међу родољубивим Србима предњачили су трговци и занатлије, свесни своје улоге у очувању српског националног бића.¹ Упадљив

¹ Међу трговцима наводе се следећа лица: Крста Патрногић, Станко Јанићевић, Славко Л. Славковић, Анта Х. Томић, Стеван К. Анић, Ђорђе М. Ђићарић, Димитрије Забиновић, Спаса Д. Гаролејић, Риста Ст. Мандић, Матеја Патрногић,

је и број лица из круга просвете и цркве.² Хуманост је красила

Анђелко Стојановић, Стеван Дрваревић, Гаврил Антић, Тодор Рогача, Лука Мурић, Алекса Ст. Чемерикић, Григорије Љаљевић, Јован Симић (ЦГ, бр. 28 од 27. јула 1895), Која Вукић, Василије Поповић, Крста Патрновић, Цветко Благојевић (ЦГ, бр. 2 од 7. јануара 1899), Димитрије Патрновић, Јован Ђорђевић, Илија Ђићарић, Димитрије Стојковић, Јован Томић, Ђорђе Костић, Риста Јовановић, Спира Антић, Василије Станимировић („Призренац“ у Сувој Реци), Тона „Ђаковац“ (ЦГ, бр. 23 од 20. јуна 1896; ЦГ, бр. 2 од 7. јануара 1899; ЦГ, бр. 27 од 1. јула 1905; ЦГ, бр. 2 од 13. јануара 1906; ЦГ, бр. 5 од 1. фебруара 1908). Код занатлија јављају се следећа лица: механције Дена Живковић, Сима Максимовић, Јован и Ђека Чемерикић, Милан Шутакловић, бравар С. Пецић, мутавције Јован Трифуновић, Ђорђе С. Чемерикић, Ф. Петковић, Андрија Николић, Никола Димитријевић, Стојан Цветковић, Риста Савић, Димитрије Пужих и мутавцијски еснаф, бојације Риста Х. Васиљевић, Стеван Јовановић, опанчари Лазар Јевтић, Ђорђе Лекић, обућари Јован Маца, Јевта Закић, Риста поп Стојаковић, Стеван Ђорђевић, Илија Димитријевић, Василије Поповић, Замфир Стојановић, Тодор Симић, Сава Недељковић, Марко Николић, Младен Наумовић, Јован Ђекић, Стеван Ристић, лебари Ђорђе Илић, Ђока Младеновић, мухтар Спира Стојановић, бакалин Стојан Десић („Призренац“ у Муштушту), калајџија Лазар Мисић, самарџије Тома Спирић, Јован Ђорђевић, аџија Риста Башић, лончар Станимир Шијаковић, ашџија Станко Тасић, ћурџија Младен Тасић, дунђерини Анта Исаиловић, Васа Стојановић, Крста Ђорђевић, калдрмџија Крста Тасић, лимар Илија Димитријевић, столар Михаило Барџић, трговачки калфа Димитрије Гроздановић (ЦГ, бр. 23 од 20. јуна 1896; ЦГ, бр. 27 од 1. јула 1905; ЦГ, бр. 2 од 13. јануара 1906; ЦГ, бр. 5 од 1. фебруара 1908). Српско грађанство у Призрену било је, дакле, сасвим свесно своје националне улоге у Царству на пољу очувања сопственог народа. Посебно се, видели смо и по честим помињањима по разним основама у листу, истицала породица Чемерикић. Она је, свакако, међу родоначелницима српске пословне, интелектуалне и црквене елите у призренском крају, а такви послови водили су је и широм Царства. Сем раније наведених чланова ове породице, знамо да је у Призрену постојала „српска књижара“ браће Чемерикић, која се у листу рекламирала великим бројем књига „за школу и за народ“ и канцеларијским прибором уз „утврђене и солидне“ цене (ЦГ, бр. 33 од 13. августа 1904). Марљиве Чемерикиће пут је водио и ван свог краја, а у овом случају Скопље и Солун. Тако је извесни Марко Чемерикић заједно са Младеном Поповићем држао гостионицу „Призрен“ у Скопљу, оглашавајући се путем листа (ЦГ, бр. 13 од 4. априла 1896). Године 1897. оглашавала су из Скопља „браћа Чемерикићи“ гостионицу „Јевропа“ (ЦГ, бр. 4 од 23. јануара 1897). Из Солуна се оглашавао Призренац Благоје С. Чемерикић са неким Шабаном Ђаковцем. У питању је гостиона са смештајем „Призрен“ (ЦГ, бр. 21 од 6. јуна 1896). Ширење ван призренског краја као да упућује на претпоставку да су поједини Призренци предузимљивошћу превазилазили уске оквире средине из које су потекли.

² Међу њима су предавач Стеван Стевановић, учитељ Манојло Лазаревић, наставници Богословије Трифун Димитријевић, Светозар Павић, Василије Стојановић, Милан Гајић, Коста Лозанић, духовник Богословије архимандрит Јанићије, ђак Богословије Цветко Станимировић, друштво „Растко“, рашко-призренски митрополити Дионисије и Нићифор, свештеник Трифа Радивојевић

и Српкиње из Призрена, чији прилози јесу били мањи („женска милостиња из Призрена“). У сваком случају, имена ових родољубивих Српкиња битна су за употпуњавање представе о призренском грађанству.³ О српском грађанству у Призрену податке налазимо и у читуљама публикованим у листу.⁴

Цариградски гласник забележио је и имена приложника по селима призренског краја, што проширује наше још скромније познавање овдашњег српског сеоског становништва. Прилози су давани у новцу или неретко нечем материјалном (вино, ракија, пшеница, јечам, кукуруз, платно, чарапе, кошуље, доњи веш, свећњак, ленџер, вунени јастуци, пешкири, бошча или прегача, фењер са лампом, бисаге, разни столови и остало (*ЦГ*, бр. 23 од

и остали (*ЦГ*, бр. 28 од 27. јула 1895; *ЦГ*, бр. 1 од 4. јануара 1896; *ЦГ*, бр. 23 од 20. јуна 1896; *ЦГ*, бр. 10 од 6. марта 1897; *ЦГ*, бр. 2 од 7. јануара 1899; *ЦГ*, бр. 23 од 6. јуна 1902; *ЦГ*, бр. 51 од 22. децембра 1904; *ЦГ*, бр. 27 од 1. јула 1905; *ЦГ*, бр. 2 од 13. јануара 1906; *ЦГ*, бр. 5 од 1. фебруара 1908).

³ Забележена су следећа имена: Стојанка Гаралејић („Гаралејићка“), Наста Д. Перић, Кага Николић, Мара Стојковић, Санда Марина, Јелена Тодорова, Наста Илић, Лена Танаскова, Мага поп Симица, Мара Ристић, Јелена Жекић, Софка Станковић, Сута Јевтић, Мага Савина, Ана Томић, Мага Денина, Мара Стојанова, Мара Ђорђева, Митра Крстић, Султана Васиљева, Стака Антић, Јелена Ђорђева, Ленка Колина, Ванка Лекина, Мага Димић, Цава Чемерић, Јелена Маџић, Ванка Патрногић, Синђа Милосављевић, Доста Ђурђевић, Мага Недељковић, Наста Чичкаровић, Стана Спирић, Мара поп Павлова, Султана Ристић, Султана Јаћина, Јелисавета Ђурђева, Мага Ставрић, Цвета Савић, Јефа Михајловић, Ђурђана Ђурђевић, Санда Јовановић, Мага Димица, Тана Крстић, Сандра Стевановић (*ЦГ*, бр. 23 од 20. јуна 1896; *ЦГ*, бр. 27 од 1. јула 1905; *ЦГ*, бр. 2 од 13. јануара 1906; *ЦГ*, бр. 5 од 1. фебруара 1908; *ЦГ*, бр. 7 од 15. фебруара 1908).

⁴ Прва у низу била је читуља за протојереја Косту Илића чији зет је био Петар Костић (*ЦГ*, бр. 29 од 3. августа 1895). Међу преминулима налазе се и следећи Призренци: Душан Чемерић (*ЦГ*, бр. 44 од 4. децембра 1897), Петар Чемерић (*ЦГ*, бр. 31 од 30. јула 1898), Мага Лазић (*ЦГ*, бр. 3 од 14. јануара 1899), Стана Јанићевић (*ЦГ*, бр. 36 од 31. августа 1900), Спасоје Благојевић (*ЦГ*, бр. 52 од 25. децембра 1900), мутавџија Сима Чемерић (*ЦГ*, бр. 18 од 26. априла 1901), Наста Костић (*ЦГ*, бр. 19 од 3. маја 1901), трговац Станко Мурић (*ЦГ*, бр. 19 од 3. маја 1901), Ђорђе Јанићијевић (*ЦГ*, бр. 10 од 7. марта 1902), Симо Н. Гроздановић (*ЦГ*, бр. 38 од 19. септембра 1902), дуванџија Милош Ђор-Некић (*ЦГ*, бр. 40 од 3. октобра 1902), трговац Тома Ђ. Дрваревић (*ЦГ*, бр. 2 од 10. јануара 1903), ћерка Петра Костића Милка Ганић (*ЦГ*, бр. 17 од 25. априла 1903), воскар Младен З. Скакаљевић (*ЦГ*, бр. 33 од 12. августа 1905), бојаџија Димитрије Ј. Перић (*ЦГ*, бр. 52 од 23. децембра 1905), Тодор А. Рогачић (*ЦГ*, бр. 1 од 3. јануара 1906), трговац Сава Дрваревић (*ЦГ*, бр. 7 од 17. фебруара 1906), Младен Милетић (*ЦГ*, бр. 9 од 3. марта 1906), Јован Патрногић (*ЦГ*, бр. 12 од 24. марта 1906), Катарина З. Хаџијакић (*ЦГ*, бр. 10 од 7. марта 1908).

20. јуна 1896).⁵ Судићи по сеоским прилозима, да се закључити да је градски слој Срба био у могућности да обимније помогне сопствени народ, што је већ последица његовог материјалног развоја на овом прелому векова, који је далеко превазилазио опште стање на српском селу. Заједничко је пак да су оба слоја овдашњих Срба – градски и сеоски – дали важан допринос општој српској ствари у Царству, а на тај начин директно сачували сопствени народ од пропасти и нестанка.

ЗАКЉУЧАК

Цариградски власник, лист османских Срба, писао је, између осталог, и о својим сународницима призренског краја. Кључни недостатак листа је мањак информација о тешким приликама овда-

5 По селима је, такође, већи број људи дао какав прилог. У листу је дат овај списак: Ораховац – земљоделци Лаза Николић, Недељко Стојановић, Јанко Кика, Ђорђе Ковач, Јанче Симић, Стојан Кика; Дејан Студић; Велика Хоча – земљоделци Сава Стојановић, Илија Марковић; Зочиште – поп Ђура Стојановић, земљоделци Ђура Стевановић, Риста Спасић, Трифа Јовановић, Крста Стојановић; Ретимље – земљоделац Ноја Костић; Муштуште – земљоделци Кузман Палин, Мита Андрејић, Таса Синадиновић, Ђорђе Јаковљевић, Риста Трифуновић, Милутин Милошевић, Деса Перић; Љубижда – земљоделци Дима Јаковљевић, Михајло Недељковић, Јанко Петковић, Андреја Ђорђевић, Анђелко Стојковић, Дима Стојановић, Јанко Петковић, Моса Стојановић, Тома Недељковић; Лаза Стошић, Благоје Илић, Стојко Анђелковић, Недељко Богдановић, Крста Станковић; Дојнице – земљоделци Јован Стојковић, Стеван Стојковић, Ђока Стојковић, Сава Јовановић, Крста Николић, Станоје Радивојевић; Мала Круша – земљоделци Спаса Станковић, Риста Петковић, Лазар Крстић, Никола Стевановић; Деловце – земљоделци Риста Стевановић, Иван Станојевић, Ђорђе Кинчетовић, Младен Вуксановић; Угрин Анђелковић; Смаћ – земљоделац Благоје Стојковић; Вележа – земљоделац Милосав Нелић; Љутоглав – земљоделци Петар Лазић, Ђура Стојковић, Јевта Танасковић; Поповљане – земљоделци Стојан Живковић, Благоје Декић; Милосав Исин; Мовљане – земљоделци Урош Петковић, Станко Исаиловић; Дуље – земљоделац Јанко Савић; Врбца – земљоделци Андреја Младеновић, Филип Јоргић; Дворане – земљоделци Риста Савић, Мира Ђурђевић, Дима Сталетовић, Ноје Сталетовић, Пера Мијатовић, Јевта Михаиловић, Младен Илић; Пиране – земљоделац Танаско Антић; Ретимље – земљоделци Петар Младеновић, Никола Декић, Никола Спасић (*Цг*, бр. 23 од 20. јуна 1896); Штрпце – учитељи Сима Бабарогић, Душан Поповић, Сава Никшић, Александар Вулић, Манојло Чемерицић, Душан Ф. Поповић, свештеници Данило Илић, Никола Никшић, Владимир Поповић, Данило Илић, трговац Младен Ж. Радивојевић, кмет Богдан Милосављевић; Јанићије Рецић, Стале Младеновић, Станоје Кецић, Сибан Младеновић, Алекса Димитријевић, Миленко Давидовић, Вељко Бошковић, Дима Ивковић (*Цг*, бр. 30 од 25. јула 1902).

шњих Срба, а све услед наметнуте цензуре османских власти. О овоме је лист слободније писао тек након Младотурске револуције 1908. Знатно су квалитативно садржајнији извештаји о школским и црквеним приликама, као и о српском грађанству у Призрену и сеоском становништву. Лист је важан извор о српском школству у Призрену и околини, а анализа даје довољно основа за закључак да се оно побољшавало у овом периоду, и поред наслеђених проблема. Највише је писано, разуме се, о Богословији, која је представљала стожер просветног, културног и, уопште, друштвеног живота овдашњих Срба. О црквеним приликама знамо онолико колико пружају извештаји са путовања митрополита Дионисија и Нићифора. Чињеница је да су се на митрополитском трону у Призрену у овом периоду налазила два предузимљива човека и реформатора српске заједнице овог краја и митрополије. Лист је популарисао и теме о родољубљу међу османским Србима, што проширује наша скромна знања о овдашњем српском грађанству и сеоском становништву. Коначно, закључка смо да је цариградски лист вредан извор за проучавање микроисторије призренског краја 1895–1909. и, уопште, историје османских Срба.

ЛИТЕРАТУРА

Списак литературе:

- Базић, М. (2008): Значај оснивања Богословске школе у Призрену у периоду од 1871. до 1912. године. *Башџина : гласник*. бр. 25/2008. Институт за српску културу. Приштина–Лепосавић.
- Бецић, И. М. (2016): Митровачка Косовска банка између два светска рата. *Башџина*. Бр. 37/2014. Институт за српску културу. Приштина–Лепосавић. стр. 129–144.
- Богдановић, Д. (1986): *Књига о Косову*. САНУ. Београд.
- Вучетић, Б. (2014): Просветни рад Србије у Турској од 1820. до 1912. године. *Мешовића траја (Miscellanea)*. Бр. 35/2014. Историјски институт. Београд. стр. 167–204.
- Imami, P. (2016): *Srbi i Albanci kroz vekove*. Tom 1. Samizdat. Beograd.
- Јагодић, М. (2009): *Српско-албански односи у Косовском вилајету*

- : (1878–1912). Завод за уџбенике. Београд.
- Костић, П. (1928): *Црквени живој ѝ православних Срба у Призрену и њејовој околини у XIX веку*. Међуопштински историјски архив. Призрен.
- Крестић, В. – Лекић, Ђ. (1995). *Косово и Метхохија током векова – Зубља*. НИЈП „Панорама“ издавачка делатност „Григорије Божовић“. Приштина.
- Маликовић, Д. (2000): *Косово и Метхохија : 1908–1912*. Институт за српску културу. Приштина.
- Марковић Новаков, А. (2017): Биографски приказ Петра Костића. *Зборник Матице српске за друштвене науке*. Бр. 163/2017. Матица српска. Нови Сад. стр. 575–580.
- Микетић, У. – Булатовић, Ч. (2019): Прилике у Пећи и околини према Цариградском гласнику (1895–1909). *Научно-стѝручна конференција Стѝуденѝи у сусретѝ науци*. Бр. 12/2019. Хуманистичке науке. Хуманистичке науке и дигитално доба : зборник радова. Универзитет у Бањој Луци – Студентски парламент Универзитета у Бањој Луци. Бања Лука. стр. 75–95.
- Микић, Ђ. (1988): *Друштвене и економске ѝрилике косовских Срба у XIX и ѝочетѝком XX века : од чифчијстѝва до банкарстѝва*. САНУ. Београд.
- Недељковић, С. (2019): *Дахијска времена на Косову и Метхохији : (1878–1899)*. Прометеј – Матица српска. Нови Сад.
- Николић, Серафим С. (1999): Урбана архитектура Призрена, Пећи и Приштине и њени традиционални и национални елементи. *Башићина : ѝласник*. Бр. 9/10/1999. Институт за проучавање културе Срба, Црногораца, Хрвата и Муслимана. Приштина. стр. 255–267.
- Перуничић, Б. (1989). *Зулуми аѝа и дејова над српским народом у Косовском Вилајетѝу : [1878–1913]*. Нова књига. Београд.
- Перуничић, Б. (1985): *Писма српских конзула из Пришѝтине : (1890–1900)*. Народна књига. Београд.
- Ракочевић, Ж. (2017): Спасавање од коначне прошлости. *Зборник Матице српске за друштвене науке*. Бр. 163/2017. Матица

српска. Нови Сад. стр. 582–584.

Самарџић, Р. и др. (1989): *Косово и Метихија у српској историји*. Српска књижевна задруга. Београд.

Слијепчевић, Ђ. (1974): *Српско-арбанашки односи кроз векове са њиховим освјетом на новије време*. Без издавача. Минхен.

Станковић, Векослав А. (2001): *Српске школе у Призрену : 1810–1950*. Књ. 1. Институт за српску културу – Учитељски факултет. Приштина–Призрен.

Терзић, С. (2012): *Сџара Србија : (XIX–XX век) : драма једне цивилизације : Рашка, Косово и Метихија, Скопско-џејковска област*. Православна реч – Историјски институт. Нови Сад – Београд.

Шешум, У. (2017): Дело Петра Костића. *Зборник Мајице српске за друштвене науке*. Бр. 163/2017. Матица српска. Нови Сад. стр. 580–582.

Штампа:

Цариградски гласник [Цариград], 1895–1909.

PICTURE OF PRIZREN AND SURROUNDINGS ACCORDING TO CARIGRADSKI GLASNIK (1895–1909)

Author: UROŠ MIKETIĆ

e-mail: urosmiketic@gmail.com

Mentor: Full Prof. Vladan Virijević

Faculty of Philosophy, University of Pristina

Abstract: *Carigradski glasnik* reported on the situation of the Ottoman Serbs in the period 1895–1909. By analyzing this newspaper we will point out the situation in Prizren and its surroundings (Podrimlje, Sredska and Sirinička župa, Prizrensko polje) at the turn of the century. Most of the space is dedicated to the church and school circumstances of local Serbs. The analysis of the material provides, above all, qualitatively important data on Serbian urban population in Prizren. The limitation is that in the conditions of censorship, the newspaper rarely wrote or only hinted about anarchic circumstances and a range of pressures on Serbs in this area. It was written more openly about that only after the Young Turk Revolution in 1908. Nevertheless, *Carigradski glasnik* is an unusually important source for studying the microhistory of local Serbs.

Keywords: *Carigradski glasnik*; 1895–1909; Kosovo Vilayet; Prizren and surroundings; position of Serbs

ПРВИ ПОСЕДИ МОНАСТИРА ХИЛАНДАР У СРБИЈИ*

Аутор: Вукашин Вукмировић

e-mail: vukasinukmirovic@gmail.com

Ментор: Ванредни професор др Снежана Божанић

Одсек за историју

Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

Увод: Манастир Хиландар је најзначајнија задужбина Немањића. Од свог оснивања па до последњих одјека српске државности у Угарској, био је предмет даривања владара.

Циљ: Приказати где је настало и када властелинство манастира Хиландара.

Материјал и методе: Метода која ће се користити је аналитичка метода.

Резултати: У овом раду биће анализирано, на основу доступних извора, када је основано манастирско властелинство у Србији, где се оно налазило, колико га је села чинило. Такође, осврнућемо се и на положај зависног становништва, али и ситног племства које је припало манастиру, које су биле њихове дужности и обавезе.

Закључак: Овим радом се жели утврдити где је био зачетак формирања властелинства српске светогорске лавре.

Кључне речи: Хиландар; Стефан Немања; Свети Сава; Стефан Првовенчани.

Рад је настао у оквиру пројекта *Војвођански њросџор у конџексџу европске исџиорије* (147002), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

Тема овог рада су први поседи манастира Хиландара, односно, где је био приметак његовог властелинства, које се стално проширивало од првих владара из династије Немањић до пада под турску власт. Срећом, постоје преписи или оригинали повеља које су издали Стефан Немања и Стефан Првовенчани, а које су и значиле зачетак оснивања манастирског властелинства и његово стално ширење у каснијим вековима.

За израду овог рада коришћене су повеље које нам говоре о успостављању хиландарског имања, а подаци које нам дају су анализирани и компарирани са чињеницама других аутора, и тек онда су извођени закључци. Покушали смо на свим местима, која су то дозвољавала, да одређену тврдњу поткрепимо адекватним цитатима а потом је узимана у обзир пробрана литература.

Основни зборник извора који је коришћен при изради овог рада је *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, чији је аутор Франц Миклошић (у даљем тексту *Monumenta Serbica*), штампан 1858. године, а фототипско издање је из 2006. године. У њој су представљени бројни извори (повеље, записи) српских владара, како Немањића тако и потоњих. Овај зборник је основни извор за истраживање бројних тема из српског средњег века. Поред њега, коришћена су критичка издања дела која су написали Стефан Првовенчани, Доментијан и Теодосије а које је приредила Љуљана Јухас Георгиевска, штампано 2012, као и критичко издање дела Светог Саве од стране Т. Јовановића, издато 2010. године.

Битне податке за ову тему пружа синтеза *Историја српског народа*, као и два чланка Мирјане Живојиновић. За ову тему важно је и дело Божицара Зарковића *Хоџачка мейхоџија*, у којој аутор прегледно даје хронологију настанка и развијања посуда манастира Хиландар. Такође, битни подаци се могу наћи и у зборнику о Светом Сави који је приредила Српска академија наука и уметности 1979. године.

Оснивање сваког манастира прати и оснивање његовог имања од ког ће се монаси издржавати. Што је ктитор имућнијег материјалног стања, то су дарови којима је даривао своју задужбину били богатији, а када је задужбинар био владар, поклони су били не само у богослужбеним предметима и околним имањем, већ су се заснивала читава манастирска властелинства. Најзначајније манастирско властелинство у време Стефана Немање је било студеничко властелинство, а касније уз њега настаје и хиландарско.

Владавина Стефана Немање је била дуга и плодна. Извојевао

је многе победе, уредио државу. Поред тога, бавио се и духовним развитком свог народа и подигао је бројне задужбине по Србији. Године 1196. Стефан Немања предаје власт средњем сину Стефану и повлачи се у своју задужбину Студеницу, где се замонашио и добио име Симеон. Али ту није остао дуго. Како Свети Сава у његовом житију каже, 8. октобра 1197. године Симеон креће пут Свете горе (Т. Јовановић, 2010, 88). У манастир Ватопед, пребивалиште његовог најмлађег сина, стигао је 2. новембра (Т. Јовановић, 2010, 88). Ту је рођена идеја за оснивање самосталног српског манастира на Светој гори. Прво је Сава ишао византијском цару да стари грчки манастир Хиландар добије као метох за манастир Ватопед, о чему нам говоре и Доментијан и Теодосије (Lj. Juhas Georgievskа, 2012, 93, 217). Али када су затражили дозволу од ватопедског игумана, он је био против, бојећи се да ће изгубити велике дародавце. Затим, отац и син одлучују да се јаве вишој инстанци – светогорском проту у Кареји. Прот им даје дозволу за подизање манастира „пошто је дело у Богу, а ви сте могући, ваша мисао је добра. Који год срушени манастир у Светој гори хоћеш, тај подигните вашем отачаству, било Хиландар, јер вам је први од цара дан, било други, где год хоћете“, како пише Теодосије (Lj. Juhas Georgievskа, 2012, 219). И ватопедско братство је попустило и предало је манастир Симеону и Сави (Lj. Juhas Georgievskа, 2012, 95, 219). Тиме је заснован самосталан српски манастир на Светој Гори, и ударен је темељ српској средњовековној култури. Византијски цар Алексије III¹ дао је српском манастиру широку самоуправу и изузео је из власти светогорског прота. Уз то, потврдио је и Немањин дар који се налазио у околини манастира (В. Zarković, 2002, 42). Поред поседа које је даровао манастиру на византијској територији, властелинство је засновано и у Србији.

Властелинство манастира Хиландар засновано је повељом Стефана Немање, која је издата у другој половини 1198. године. Божићар Зарковић сматра да „она представља смерницу даљег развоја српске средњовековне државе“ (В. Zarković, 2002, 47). Писана је на пергаменту дужине 65 цм и ширине 30 цм, а на њу је био закачен и златан печат који је временом скинут да би се заштитио од крађе (В. Zarković, 2002, 48). Вековима је чувана у манастирској ризници, али приликом посете Александра Обреновића, братство је поклања српском краљу. Нажалост, оригинал је изгубљен у време

¹ Алексије III, византијски цар 1195–1203. године, на власт дошао збацивши брата Исака II, таст Стефана Првовенчаног.

Првог светског рата (В. Zarković, 2002, 49). Многи истраживачи су се бавили њеном анализом и више пута је издавана. У њој се може јасно видети владарска философија Симеонова, где он каже да је Бог створио Грке царевима, Угаре краљевима, а Србима је дао велике жупане (Т. Јovanović, 2010, 21). Тако он поставља своју државу у хијерархију на чијем је челу Византија. Затим набраја дела која је учинио за време своје владавине, посебно се осврнувши на очување својих дедовина и у Рашкој и у Зети, као и освајање нових области (Т. Јovanović, 2010, 21). Многи сматрају да је ово заједничко дело Симеона и Саве, због неких елемената који се налазе у Савиним списима, а такође, њом се и Стефан Првовенчани служио када је даривао своје дарове манастиру.

„И пошто испросих парике од цара у Призрену, дадох од њих манастиру у Светој Гори Светој Богородици у Милејама села Непробишта, Момушу, Славодрави, Ретивљу, Трње, Ретивштицу, Трновац, Хочу, и другу Хочу и трг ту. И два винограда ту насадих и четири пчелињака, један у Трпезама, други у Дабшору, трећи у Голишеву, четврти у Парицима, а за сваким пчелињаком по два човека; и планину Богачу, а од влаха Радово Судство и Ђурђево, а свега влаха 170. И дадох од добитка што могох, и у Зети кобиле и соли 30 мерица“ (Т. Јovanović, 2010, 22).

Сви потоњи Немањићи су проширивали манастирско имање, тако да је Хиландар своје поседе имао широм Србије, али овај дар је његов први посед у отаџбини ктитора. Од ових дариваних села, нека и данас постоје, од неких су само остали топоними, а нека су сасвим ишчезла.

Питање које се поставља је да ли су се ова села налазила на територији коју је контролисао српски велики жупан или Византија. Зна се да је у то време Призрен био византијски после пораза на Морави 1190. године. Божидар Зарковић сматра да пораз није проузроковао територијалне промене, сам град је остао грчки, а околина српска, док га Стефан Првовенчани није коначно освојио. Он каже да након битке на Морави „Призрен као локални центар после овога није се налазио под Немањином влашћу, он га јесте разорио, у свом ранијем походу, али га је после овога изгубио. Византијска власт, међутим, свела се на сам град Призрен и његов „метох“, који није обухватао села хотачке метохије“ (В. Zarković, 2002, 70). Забуну око овог питања прави глагол „испросити“ којим Симеон говори како је затражио села од византијског цара. То даје

могућност двоструког тумачења, да ли је територија метохије припадала Србији или Византији. По једном тумачењу сматра се да је она припадала Византији и да је Стефан Немања уз саму границу засновао властелинство јер се надао скором освајању од стране његових наследника. Друга претпоставка је да је ова територија већ део српске државе и да он не би заснивао властелинство ван територије коју контролише његов син и наследник Стефан. Божићар Зарковић сматра да је друга претпоставка вероватнија. Немања је водио рачуна о светској хијерархији и зато „је, као духовник са великосхимничким чином и те како водио рачуна о овоме, што се види и из његове повеље, па је, руковођен овиме, затражио формално признање од стране Алексеја“ (Т. Јовановић, 2002, 71). На тај начин су осигурана гранична села, јер су се у близини хиландарских налазила и студеничка села. Сада су оба дара била легализована јер су се налазила на територији на коју су претендовали и Срби и Ромеји, али је овај спор решен у српску корист (В. Зарковић, 2002, 71–72).

Занимљиво је осврнути се на ове поседе хотачке метохије за време наследника Стефана Немање. Обим хиландарског поседа ове метохије се мењао, нека села су прешла у руке других манастира, а нека су потпала под власт светогорске обитељи. Интересантна је епизода из историје ових поседа а која се датује у 1327. годину. Те године је краљ Стефан Урош III Дечански даривао манастир Хиландар и издао је три повеље. У првој повељи од 8. фебруара 1327. године, он дарује лаври другу половину села Добродољани, цркву Богородице Заградске и села Плави, Избишта и Команово (S. Mišić, 2006, 69). Проблем је настао у томе што су село Добродољане делили Хиландар и Студеница, а кад је краљ даровао цело село светогорском манастиру, Студеници није надокнадио њен губитак. То је био узрок зашто је краљ поново 9. јула исте године издао нову повељу поводом тог питања и Студеници је у замену дато село Јариње, а Хиландар је добио још нека села: „приложи краљевство ми Пречистој Студеничкој село Јариње на Идру, а Пречистој Хиландарској половину Добродољана, а друга половина је и била одраније Богородице Хиландарске. И та села краљевство ми утврди хрисовуљом златопечатним: село Сламодража и село Добродољани и село Непробишта и село Момуша и Бела Црква“ (S. Mišić, 2003, 34). Тиме су оба манастира била задовољна. Трећа повеља дата Хиландару 6. септембра исте године настала је због спора манастира са локалном властелом Хардомилићима, због различитог

гумачења међа. У овој повељи су наређене три правне радње, како истиче Сениша Мишић у својој анализи ове повеље. Прво је краљ наредио „да поведу 12 старинаца – жупљана, поузданих људи, да се закуну страшном заклетвом, а када дођу на међу – да покажу где је међа Косорићима, а где је хиландарско (имање)“ (S. Mišić, 2004, 6), затим, предавање дела манастирске земље браћи Хардомилићима на управу док је таква воља манастира: „дођоше игуман са приставом, и Дмитар и Борислав пред краљевство ми, и својом вољом игуман и старци оставише Дмитру са братом комад од своје земље, Ческово, да је чувају докле буде воља збору хиландарском, а кад је поиште манастир да опет има своје, да није ни суда ни расправе, нико да не заборави све мало и велико, како је записана међа“ (S. Mišić, 2004, 6). И трећа правна радња која је обављена је обнављање међе за део хиландарског поседа: „и посла краљевство ми челника Градислава који поведе старце жупљане и утесаше међу“ (S. Mišić, 2004, 6). Трећа повеља је по свим карактеристикама пресудна. На основу ових повеља се може закључити колико су српски владари бринули за наслеђе које им је остало од светих прародитеља.

Као и сваки феудални господар, манастир је имао своје зависне људе који су обрађивали земљу и чували стоку за њега. У оснивачкој повељи, сам Немања каже да је испросио парике од византијског цара, а на другом месту наводи колико је Влаха дао да чувају манастирску стоку. У самој повељи једина правна санкција је да манастирски људи не смеју да беже на поседе који држи велики жупан и да они морају бити враћени када се ухвате, а такође ни да жупанови људи не смеју да беже на манастирску територију и да ће бити враћени ако буду ухваћени (Т. Јовановић, 2010, 22). Друге обавезе се не спомињу. Али свакако да су и оне биле прописане. Претпоставља се да су оне биле прописане у оснивачкој повељи манастира Студенице, која нам је нажалост изгубљена. На основу познијих повеља, где се владари позивају да зависно становништво треба да ради по закону Светог Симеона, Милош Благојевић је покушао да реконструише које су биле обавезе зависног становништва.

По његовим закључцима, црквене људе – зависне пољопривреднике – чинили су меропси, сокалници, попови, дијаци, а уз њих и отроци, ратаји и сеоске занатлије (М. Благојевић, 1979, 137). Свака од ових категорија је имала различите обавезе према манастирском властелинству. Оне су разрезиване на основу главног занимања одређене категорије, односно ако су имали још неке обавезе

поред обраде земље, њихова деоница коју су требали да обраде је била мања. Обавезе црквених људи су биле следеће: 1) меропси су морали да обраде деоницу земље од 7,5 до 9 мати, као и све пољске радове око житарица; 2) сокалници су имали деоницу за трећину мању од меропаха; 3) занатлије су обрађивали исту површину као и сокалници; 4) отроци су обрађивали површину као и меропси; 5) меропси дужни да проведу још три дана у жетви и пљевљењу; 6) сви они су били дужни да учествују у припремању манастирског сена три дана годишње; 7) сви они као и попови и дијаци су морали да обраде по мат винограда; 8) исти су морали да учествују у прављењу манастирског пива; 9) давали су позод и оброк као и пчелињи десетак; 10) свако домаћинство по 2 јагњећа крзна; 11) давање дрва за огрев и лучи за осветљење; 12) а постојале су и друге мање работе и данци (М. Благојевић, 1979, 134–144).

Власи су категорија зависног становништва која се бавила сточарством. Сваки манастир је имао неколико катуна где се чувало манастирско благо. Делили су се на поклонике, ћелаторе и убоге, у зависности од имовинског стања. Из домаћих извора нисмо били у стању да потпуно реконструишемо влашки закон, али уз помоћ првих турских дефтера, може бар мало да се расветли које су обавезе имали. Њихове обавезе су биле да дају велики или мали десетак, учествовали су у неким радовима на пољу, али су и они спремали сено за манастир, учествовали су у транспортној служби, преради манастирске вуне за сиромашније, чувању манастирских оваца, као и стрижењу и другим пословима у вези са тим, у несигурним временима бринули о заштити оваца (М. Благојевић, 1979, 144–157).

Војници су били посебна категорија која је спадала под манастирско становништво. Они су били лично слободни и имали су своју баштину или пронију, сматрани су нижим племством – властелинчићима, а заузврат, имали су обавезу да рабатају у војнички закон. По том закону, који је био прописан од Светог Симеона и Саве, имали су обавезу да штите манастир од пљачкаша, да прате игумана на путу, и да се брину о целокупној манастирској безбедности (М. Благојевић, 1979, 157–164).

Одлазак младог Растка на Свету гору, а касније за њим и његовог оца Стефана Немање, битно је утицао како на развој културе у српској средњовековној држави, тако и на развијање правних норми. Сагледавши византијску правно-црквену праксу, они су преузели оно што им је одговарало и пренели га у Србију. Осни-

вање манастира Хиландара, иако не без негодовања, од изузетног је значаја за даљи развој Рашке. Први пут је основан један српски манастир ван територија које је обухватала српска држава. Његов настанак су пратиле и оснивачке повеље како византијског цара, тако и монаха Симеона, који му дарује девет села са пратећим виноградима, пчелињацима и другим потребним стварима. Властелинство тада настаје на граници, а касније се налазило у срцу државе Немањића. Имало је своје зависне људе који су радили по прописима који су постојали и у другим Немањиним задужбинама.

Извори:

- Јовановић, Т. (2010). *Свети Сава*. Нови Сад: Матица Српска.
- Јухас Георгиевска, Љ. (2012). *Стефан Првовенчани, Доментијан и Теодосије*. Нови Сад: Матица Српска.
- Miklosich, F. (1858, 2006²). *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*. Vienne: APUD Guilelmum Braumüller.
- Мишић, С. (2003). Стари српски архив 2. *Хрисовуља краља Стефана Уроша III Хиландару*, 29–40.
- Мишић, С. (2004). Стари српски архив 3. *Хрисовуља краља Стефана Уроша III Хиландару о сиору око међа крушевске мейохије*, 3–17.
- Мишић, С. (2006). Стари српски архив 5. *Повеља краља Стефана Уроша III манасџиру Хиландару*, 65–81.

Литература:

- Живојиновић, М. (1998). *Историја Хиландара. 1, Од оснивања манасџира 1198. до 1335. год.* Београд.
- Живојиновић, М. (1999). Часопис савеза историчара Југославије 9. *Хиландар између Срдије и Византије (1198–1371)*, 48–58.
- Зарковић, Б. (2002). *Хоџачка мейохија*. Приштина: Институт за српску културу; Лепосавић / Косовска Митровица: Филозофски факултет.

Зборник Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање. (1979).
Београд: САНУ.

Историја српског народа I (1981). Београд: Српска књижевна
задруга.

Мошин, В. – Пурковић, М. (1999). *Хиландарски ијумани средњег
века*. Београд.

FIRST FIEF OF MONASTERY OF HILANDAR IN SERBIA

Author: VUKAŠIN VUKMIROVIĆ
e-mail: vukasinvukmirovic@gmail.com
Mentor: Assoc. Prof. Snežana Božanić
History Department
Faculty of Philosophy, University of Novi Sad

Introduction: The Hilandar Monastery is the most important foundation of the Nemanjić dynasty. From its foundation until the last echoes of the Serbian statehood in Hungary, it was an object of rulers' donations.

Aim: To show where and when the fief of the Hilandar monastery was founded.

Material and Methods: The method which will be used here is the analytical method.

Results: In this paper it will be analyzed, based on the available sources, when the monastery seignory in Serbia was established, where it was, and how many villages it consisted of. We will analyze the position of the dependent population, as well as the petty nobility that belonged to the monastery, the duties and obligations they had.

Conclusion: This paper wants to establish where the foundation of seignory of the Serbian Holy Mount Athos monastery started.

Keywords: Hilandar; Stefan Nemanja; Saint Sava; Stefan The First-Crowned

RECEPCIJA EGIPTA U SAVREMENOM SRPSKOM PUTOPISU

Autor: Miloš Todorović

e-mail: milostodorovic97@gmail.com

Mentor: Prof. dr Vera Vasiljević

Fakultet za medije i komunikacije Univerziteta Singidunum

Apstrakt: Putopisi su važan izvor kako za discipline koje se bave istraživanjem prošlosti, poput istorije, arheologije i istorije umetnosti, tako i za discipline koje se bave istraživanjem sadašnjosti, poput antropologije, kulturologije i postkolonijalnih studija. Oni ogledaju autorovo viđenje mesta koje posećuje, ljudi koji tu žive i utiču na to kako čitalac doživljava taj predeo. Budući da Egipat već vekovima privlači pažnju Evropljana, putopisi iz ove države su mnogobrojni i popularni. Čak i danas, kada klasična forma putopisa nije popularna kao pre nekoliko vekova, i dalje se mogu pronaći putopisi iz ove zemlje. Ovaj rad istražuje kakav odnos autori dva savremena putopisa iz Egipta imaju prema ovoj državi i njenoj istoriji, odnosno kakvo viđenje drevnog i savremenog Egipta stvaraju kod čitalaca.

Ključne reči: Recepcija Egipta; putopis; egiptomanija; orijetalizam; pseudoarheologija.

UVOD

Putopis je specifična i široka književna vrsta. Njegova glavna karakteristika je da autor iznosi opis svog putovanja, a za to može koristiti više formata: esej, dnevnik putovanja, turistički vodič ili čak roman. Može sadržati samo opise mesta, u kom slučaju je više „naučno“ delo etnografa ili prirodnjaka, ali može sadržati i lične utiske autora. Putopisi koji se više fokusiraju na opise mesta, prirode i ljudi se susreću još u antici. Takva dela su imala za cilj da informišu čitaoce o dalekim predelima, a tek će kasnije putopis početi da se doživljava kao delo namenjeno zabavljanju čitaoca; kao prvo takvo delo se često navodi *Milion*, odnosno

Putovanja Marka Pola (Popović 2013, 371).

Putopisi su interesantni različitim istraživačima, a ne samo onima koji se bave književnošću. Ovakva dela su ostavljali mnogi kroz istoriju, od hodočasnika i viteza u srednjem veku, preko istraživača, konkvistadora i gusara početkom novog veka, sve do diplomata i prirodnjaka u skorijim vremenima (Sherman 2002, 21–30). Njihovi autori su opisali različite delove sveta i zato su danas ovakva dela vredan izvor za različite discipline koje se bave istraživanjem prošlosti, poput istorije, arheologije i istorije umetnosti, ali i za one koje se bave savremenim svetom, poput antropologije, kulturologije i postkolonijalnih studija, baš zato što ogleđaju kakvo viđenje ljudi imaju o drugim delovima sveta i ljudima koji tamo žive (Campbell 2002, 265).

PUTOPISI IZ EGIPTA

Iako Egipat fascinira Evropljane vekovima, evropski putnici su postali česti tek u 19. veku. Putnika gotovo da nije bilo u Mamelučkom sultanatu i Egipatskom pašaluku (Osmanskom carstvu), osim retkih hodočasnika i trgovaca, ali sve se to promenilo početkom 19. veka. Vivant Denon 1802. godine objavljuje svoj putopis *Putovanje Donjim i Gornjim Egiptom*, koji je bio izuzetno popularan i preveden na sve evropske jezike. Kao rezultat rada naučnika koji su učestvovali u Napoleonovoj invaziji Egipta, publikovano je višetomno delo *Opis Egipta*, koje je sadržalo brojne ilustracije antičkih spomenika. Pritom, Egipat je postao i strateški bitan od 1869. godine, kada je prokopan Suecki kanal, a evropski turisti su postali sve učestaliji nakon Britanske okupacije 1882. godine. Čak je i turistička agencija Tomasa Kuka, oca modernog turizma, kako se često naziva, organizovala putovanja gornjim Nilom (Fahim 2001, 8).

Samo interesovanje za Egipat je bilo dvojako. Tokom 19. veka se na Zapadu javlja egiptomanija; povećano interesovanje za drevni Egipat. Postoji potražnja za starinama, egipatski motivi postaju učestali na modernim zgradama i služe kao inspiracija za nameštaj i nakit, brojni slikari obrađuju ovaj istorijski period, radnje romana su vezane za njega, a i prvi filmovi prikazuju drevni Egipat (Vasiljević 2016, 78–85). Ali Evropljane Egipat privlači i zbog svoje drugosti; on uveliko spada u egzotični „Orijent“. Orijeentalizam je uticao na sve grane umetnosti, tako i na književnost i putopise. Izrazito velika fascinacija Orijentom je prisutna u Britaniji tokom 19. veka i zato putnici odlaze na Bliski istok kako bi posmatrali njima egzotičnu muslimansku kulturu (Melman

2002, 106–107).

Putopisci su dalje promovisali takvo viđenje Egipta, i u većini putopisa iz tog perioda se javlja ova dualna slika egipatske kulture – nešto što je izrazito staro i čemu se treba diviti, ali i kultura koja je drugačija od evropske (Fahim 2001, 8). Upravo takvi putopisi iz kolonijalnog perioda su čitaocima formirali sliku drugosti neevropskih kultura i verovatno su najodgovorniji za formiranje različitih stereotipa i pogleda na imaginarni Orijent kao na nešto egzotično, strano i manje vredno (Anjum 2014, 201).

Baš kao i evropski putnici, srpski putnici su bili retki u Egiptu. Od srednjeg veka pa sve do 19. veka, jedini ljudi koji su odlazili su bili hodočasnici. Tek u 19. veku imućniji ljudi putuju u Egipat, a sa sobom vraćaju vredne starine koje poklanjaju muzejima u Srbiji (Vasiljević 2016, 175–181, 205–207). Sami putopisi srpskih autora počinju da se javljaju krajem 19. veka, ali postaju učestali početkom 20. veka, kada se publikuju neka od najznačajnijih dela poput *Pisma iz Misira* Jelene Dimitrijević (1929), *Zabeleške s puta kroz Palestinu, Siriju u Egipat u leto 1931*. Desanke Dese Dugalić (1931), *Pisma iz Egipta* Jovana Dučića (1940), i drugih (Vasiljević 2016, 219). Zbog jedinstvenog uvida koji nude, neka od ovih dela se ponovo izdaju danas, poput putopisa iz Egipta Jelene Dimitrijević, objavljenog u okviru knjige *Sedam mora i tri okeana: putem oko sveta*, koju je 2016. godine objavila *Laguna* (Dimitrijević 2016, 75–270) i samostalno u skromnom tiražu kao *Pisma iz Misira* (Dimitrijević 2019).

No, Egipat je česta destinacija današnjih putnika takođe, i zato se javlja i u savremenim putopisima. Iako takva dela nisu popularna kao ranije, ona ipak i dalje ogledaju kako autor vidi državu koju posećuje i utiču na to kako je čitalac doživljava, zbog čega вреди osvrnuti se na način na koji su drevni i moderni Egipat predstavljeni u njima.

Bantustan

Bantustan: atlas jednog putovanja je opis putovanja Lazara Paščanovića, Uroša Krčadinca i Marka Đedovića po Africi tokom zime 2009/10. godine. Sama činjenica da delo ima tri autora koja zajedno idu na isto putovanje znači da nije u pitanju klasičan putopis, budući da ima tri protagonista. Multilinearan pristup putopisu je sam po sebi inovativan, ali *Bantustan* je i delo eksperimentalne književnosti, budući da se može čitati na tri načina. Kako navode autori u predgovoru, ta tri načina su: linearno, kako se obično čitaju knjige; kartografski, gledanjem mape

koje prate svako poglavlje i biranjem priča autora (slovima L, U i M se može prepoznati ko je autor tog dela poglavlja); i pomoću interneta preko linkova, geografskih koordinata i QR kodova (Peščanović, Krčadinac & Đedović 2015, 9).

Ni radnja knjige nije tipična za jedan putopis. Opisi predela su retki jer se autori fokusiraju na ljude koje susreću tokom svog putovanja. Knjiga više liči na roman nego na putopis, a kroz razgovore sa tim ljudima, autori *Bantustana* čitaocima iznose priče tih ljudi umesto pukih opisa kako koje mesto izgleda i koja je istorija predela.

Prva država koju su posetili na svom velikom putovanju od severa do juga Afrike je Egipat. Međutim, zbog specifične forme knjige, u njoj se ne nalaze tipični opisi karakteristični za jedan putopis iz ove zemlje; nema naglašavanja drugosti Egipta niti fascinacije drevnim nasleđem ove države. Umesto toga, autori čitaoca upoznaju sa Muhamedom, svojim domaćinom u Kairu. Na osnovu razgovora, čitalac saznaje da je Muhamed programer koji je nekada živio u Aleksandriji dok nije kupio stan u Kairu i tu se preselio, da je sin egipatskog generala, da je pisac... Čitaoca upoznaju i sa drugim ljudima koje su sreli tokom putovanja, ali ne iznose nikakve opise mesta koje obilaze. Spominju da su u Kairu posetili tvrđavu El Kala i Grad mrtvih, ali to je samo usputno pominjanje tokom razgovora koji vode (Peščanović, Krčadinac & Đedović 2015, 27–43). Jedina mistifikacija Egipta i nimalo detaljan opis se susreće u Paščanovićem delu, kada navodi „Kupola Egipatskog muzeja presijava se u noći. Mračne sobe, posmrtno maske, srca u činijama, duge police sa poslaganim mumijama“ (Peščanović, Krčadinac & Đedović 2015, 39).

Međutim, kada je reč o recepciji Egipta, *Bantustan* je zanimljivo posmatrati zbog njegovog multimedijuskog karaktera. Ilustracije i karte pružaju drugu dimenziju knjizi i one su prožete zanimljivim predstavama kako autor doživljava Egipat. Karte su delo Uroša Krčadinca i njegove predstave Egipta i Sudana i značajne su prilikom proučavanja recepcije Egipta.

Prva karta u putopisu se odnosi na putovanje od Srbije do Egipta (Sl. 1). U pitanju je karta koja „prekriva“ širok geografski prostor u poređenju sa kasnijima i zato je autor predstavio samo stvari po kojima su ti predeli specifični za njega. Tako možemo videti na tlu Srbije ilustraciju bebe koja još nije rođena, što simboliše rodno mesto autora, Turska je prepoznatljiva po Aja Sofiji, a odmah do nje se vidi most koji simboliše prelazak sa jednog kontinenta na drugi, dok se u Egiptu mogu prepoznati četiri stvari. Na teritoriji Egipta su prikazani vojnici sa petokrakom zvezdom, što ukazuje na vezu Egipta i socijalističke Jugoslavije;

arhitekturu Kaira gde se mogu prepoznati kupola, minaret, tvrđava i piramida; zapadno od Kaira se nalaze ilustracije pešćanih dina i kamila, što simboliše pustinju po kojoj je Egipat poznat; a ispod toga se nalazi hijeroglifski natpis. Autor je na toj karti predstavio celokupnu istoriju Egipta u kojoj su svi istorijski periodi podjednako bitni, što će se primetiti i na kasnijim kartama.

Nešto eksplicitnije antičke motive uočavamo na sledećoj karti na kojoj je prikazan Kairo (Sl. 2). Mapa je prožeta različitim antičkim simbolima. Jedna od prvih stvari koje se primećuju na njoj je način na koji je autor oslikao naslov. Velikim latiničnim slovima ispisano „Kairo“, a ispod je naziv grada na arapskom, ali taj celokupan natpis se nalazi na antičkoj steli; autor ponovo predstavlja sve delove egipatske istorije kao jednu celinu. Na toj steli se nalazi i nekoliko hijeroglifa, uključujući i dve kartuše¹. Levo od stele se može primetiti Anubis, dok se sa desne strane nalazi žena čije lice prekriva marama i oni zajedno oslikavaju stelu sa natpisom. Obe figure su iste veličine, što bi u egipatskoj ikonografiji značilo da su podjednako moćni, i predstavljene su na način tipičan za egipatsku ikonografiju – torzo je prikazan frontalno dok su lice i razdvojene noge prikazane iz profila. Kraj Anubisovih nogu se nalazi šakal koji se dovodi u vezu sa ovim božanstvom, ali postoje određena odstupanja od egipatske ikonografije. Anubis je predstavljen kako puši cigaretu, dok njegov šakal puši lulu, što se može dovesti u vezu sa navikama modernih Egipćana. Osim toga, Anubis ispred sebe drži masku Gaja Foksa, koja se danas dovodi u vezu sa hakerskim-aktivističkim pokretom *Anonimus*. Taj motiv se ne može dovesti u vezu sa antičkim Egiptom, ali nam ukazuje na ideološka uverenja autora karte ili Muhameda, njihovog domaćina, oko koga se odvija radnja u tom poglavlju.

Antički motivi nisu toliko učestali na samoj karti Kaira. Pojavljuju se jedino u predstavi Grada mrtvih, gde se vidi jedna niska piramida, a jedan od kostura nosi nemes. Grad mrtvih je srednjovekovna nekropola podignuta tokom Fatimidskog halifata u drugoj polovini 10. veka (El Kadi & Bonnamy 2007, 29) i samim tim nema nikakve direktne veze sa antičkim Egiptom. Jedini način na koji se mogu dovesti u vezu i, verovatno, razlog zašto ih autor dovodi u vezu je to što je smrt jako bitan motiv prisutan u evropskom viđenju drevnog Egipta. Naravno, tu je i činjenica da autor namerno predstavlja sve istorijske periode, čime stavlja do znanja da je potrebno upoznati se sa svima, kako bi mogao da se razume savremeni Egipat.

Okvir karte je podjednako zanimljiv za posmatranje jer su kraj

¹ Mesta u kojima su ispisivana imena faraona.

razmernika „ispisani“ hijeroglifi. Tačnije, hijegoglifi su prikazani kraj različitih piktograma preuzetih iz popularne kulture i kasnijih istorijskih perioda. Osim hijeroglifa, u okviru se nalazi polumesec sa zvezdom (simbol islama), mobilni telefon, devojka u bikiniju, devojka koja nosi burku, pakmen, nasmejani emodži, lobanja, maska Dart Vejdera iz Ratova zvezda, dvogrbi orao, Davidova zvezda, slon, laptop, kompjuterska strelica, znak dolara, simbol Betmena, srp i čekić, razlomak $\frac{1}{2}$, logo *Kluba putnika*² i antena. Takav postupak ima dvojak karakter: dovođenje u vezu antičkog Egipta i modernog doba, i dovođenje hijeroglifa u vezu sa današnjom digitalnom komunikacijom u kojoj se za izražavanje koriste piktogrami poznati kao emodži.

Na karti Nila i Naserovog jezera gotovo da nema simbola vezanih za antički Egipat (Sl. 3). Osim hijeroglifskog natpisa kraj Asuanske brane, jedina stvar vezana za antički Egipat je simbol skarabeja iznad kog se nalazi Sunce. Ovaj simbol koji se nalazi iznad naziva mape je jedan od najpoznatijih simbola iz egipatske ikonografije u kojoj predstavlja boga Khepria koji kotrlja Sunce preko neba baš kao što *scarabaeus sacer* kotrlja loptu balege (Remler 2010, 169). Na mapi susrećemo i prikaz jednog balegara, ali on kotrlja Zemlju, a ne Sunce, kako to čini u egipatskoj mitologiji.

Sa antičkim Egiptom se poslednji put susrećemo u poglavlju o Sudanu (Sl. 4). Na mapi ovog regiona su prikazane nubijske piramide kraj kojih se nalaze hijeroglifi. Budući da se nalaze na mapi, jasno je da su ostavile snažan uticaj na autora [Uroša Krčadinca u ovom slučaju], koji ih hijeroglifima dovodi u direktnu vezu sa Egiptom, ali to se vidi i u tekstu:

„Piramide? Udarim o staklo i viknem vozaču da stane. Pripeka žeže i muti, kombi nestaje u dimu, vezujemo majice oko glave i gazimo kroz pesak. Trepere kameni vrhovi. Fatamorgana? Kao u pričama iz detinjstva: pljačkaši mumija, tuneli, skrivene podzemne tamnice, kodovi i nečitljive poruke. Piramide!“ (Pešćanović, Krčadinac & Đedović 2015, 77).

Kasnije čitaocu stavlja do znanja da se Lazar kao dete interesovao za drevni Egipat i svojim saputnicima objašnjava kako hijeroglifi funkcionišu:

„– Stvarno? – osmehnem se. – Znam da su prva pisma bila slikovna, da su nastala od crteža. Je l' svaki crtež jedan pojam?

² U pitanju je zajednica koja okuplja ljude koji vole da putuju, a Klub putnika je izdavač Bantustana i svi autori su njegovi članovi.

– Ne, mešavina fonetskog pisma i piktograma. Na primer – Lazar prstom iscrta znak u pesku – ovako se pisalo *a*.



– To je obično *a*? – Marko zine. – Ludaci. Zašto si to učio?

– Ne znam. – Lazar slegne ramenima. – Zanimalo me. U muzeju u Budimpešti sam video mali sarkofag. Na njemu je bilo urezano ovo...



– Tuga! – kažem. – Suza koja curi iz oka.

– To sam i ja pomislio... – kaže Lazar.

– Eto – obradujem se. – Toliko vekova, a ipak razumemo“ (Pešćanović, Krčadinac i Đedović 2015, 77–78).

Pašćanovića je drevni Egipat fascinirao toliko da je uzeo da laički prouči hijeroglif. Naravno, kasnije tumačenje funerarnog simbola Horusovog oka kao znaka oplakivanja pokojnika je autorovo viđenje zbog asocijacije. U egipatskoj mitologiji Horusovo oko se koristi kao amajlija koja osigurava zdravlje osobi koja ga nosi, premda se koristi i u funerarnoj praksi (Remler 2010, 58). Međutim, sama istorijska osnova nije bitna autorima. *Bantustan* treba da ispriča njihovu priču i, pre svega, priče svih ljudi koje su susreli tokom putovanja, a ne da bude izvor informacija o antičkom Egiptu i drugim delovima Afrike.³ Ovakve pogrešne interpretacije nisu toliko problematične baš zbog autorovog pristupa – oni se ne pretvaraju da su eksperti i cilj *Bantustana* nije da informiše čitaoca o istoriji Egipta već da razbije ideju o drugosti ove države i mistifikaciju drevnog Egipta, što se možda najbolje ogleda u Krčadinčevim rečima „toliko vekova, a ipak razumemo“.

Bukirano

Bukirano: priča duga 40.000 kilometara – od egipatskih piramida do ostrva ljudoždera je putopis Nebojše Jojića u kom čitaoca upoznaje sa nekim od država koje je posetio tokom svoje duge karijere turističkog vodiča. Sam putopis nije nastao na osnovu jednog putovanja, već mnogo, i zato nema linearnu radnju. Autor i ne pominje kada je bio

gde, koliko je putovao, šta je video, već umesto toga knjiga ima edukativan karakter. Jojić čitaoca upoznaje sa antičkim Egiptom, savremenim Egiptom, ali dodaje i neke šaljive priče, anegdote i savete zbog kojih se knjiga doživljava kao turističko vođenje.

U putopisu, Egipat zauzima centralni motiv, budući da se na korinama nalazi fotografija jedne od piramida u Gizi i da je podnaslov knjige „od egipatskih piramida do ostrva ljudoždera“. On i počinje poglavljima iz Egipta i gotovo na samom početku rada je prisutna mistifikacija tipična za egiptomaniju. „Velika piramida i njene mlađe sestre na visoravni Giza, dve Snofruove piramide u Dahšuru, nedaleko od današnjeg Kaira, ostalih devedesetak otkrivenih do sada – kakva je to moć uspela da uzdigne kamene blokove težine dve i po tone na takve visine i postavi ih na precizno uračunata mesta?“ (Jojić 2018, 14–15). Ovo pitanje je poslužilo autoru kao uvod u odeljak u kom objašnjava kako su piramide podignute, ali i da uporedi antički Egipat sa modernim. „Ni modernom Egiptu nisu nepoznata epohalna postignuća“, navodeći Asuansku branu i Hurgadu kao primere. Nakon ovog, autor nastavlja da opisuje moderan Egipat, ali su i tu prisutne analogije sa drevnim Egiptom; „na svakih stotinak metara raste piramida đubreta“ (Jojić 2018, 15–16).

Jojić se ne bavi samo antičkim i morednim periodom. Recimo, spominje Grad mrtvih, koji je prepoznatljiva turistička destinacija Kaira (Jojić 2018, 21) ali ipak opisi antičkog i modernog Egipta dominiraju. Autor dosta pažnje posvećuje istoriji i zato čitaoca upoznaje sa otkrićem Tutankamonove grobnice, mitom o prokletstvu mumije i iznenađnom smrću lorda Karnarvona usled sepse, Velikom Sfingom u Gizi, Narmerovom paletom, egipatskim bogovima Ozirisom, Izidom i Horusom, Abidosom, Abu Simbelom i brojnim drugim stvarima (Jojić 2018, 22–39). Međutim, problem u Jojićevom pristupu je to što meša naučne podatke sa pseudonaučnim teorijama vezanim za drevni Egipat i senzacionalizmom.

Navodi brojne istorijski potkovanе tvrdnje – „narod se delio po zanimanjima, na ratare, zanatlije, vojnike i malobrojne pisare i sveštenike“ (Jojić 2018, 15). Tačno je da je egipatsko društvo bilo stratifikovano i da je ovakva podela postojala (Wilkinson 2001, 302–303). Međutim, uz takve tvrdnje se mogu naći problematične, poput toga da „prema današnjoj statistici stanovnici zemlje su 70% arapskog, 20% turskog i 10% staroegipatskog porekla“ (Jojić 2018, 20). Autor ne navodi odakle je preuzeo ovaj podatak, ali on sam po sebi ukazuje na jednu čestu i pogrešnu tendenciju da se odgovori na pitanje etničkog porekla naroda

traže u genetici, što je nemoguće uraditi (vidi Milosavljević & Palavestra 2017, 840–842). Još opasnije su pseudonaučne tvrdnje autora poput hipoteze o vodenoj eroziji na Sfingi u Gizi koja se nadovezuje na hipotezu o izgubljenim naprednim civilizacijama:

„Džon Entoni Vest i geolog Robert Šoh, tumačeći oštećenja na telu Sfinge, tvrde da su ona nastala žestokim i dugotrajnim dejstvom vode na krečnjačke stene. Nikada niko nije pobio njihovu teoriju. To zapravo znači da je Sfinga morala postojati na ovom mestu mnogo pre svega drugog, jer osim mitskog potopa koji datira u period između 10.000 i 7.000 godina pre nove ere (...)“ (Jojić 2018, 28).

Podjednako je problematična izjava o „dokazima“ napredne tehnologije pronađenim u hipostilnoj dvorani Setijevog hrama u Abidosu:

„Otkriveni 1848. godine, pažnju su privukli u kamen urezani misteriozni hijeroglifi koji neverovatno podsećaju na teretni helikopter, podmornicu i cepelin ili avion. Odmah uz njih, na istom kamenom bloku, uklesani su hijeroglifski znaci koji liče na debela latinična slova I, a koji znače mnogo. Mnogo helikoptera, cepelina i plovećih objekata (...) Otkuda ovi simboli u Setijevom hramu, ostaje još jedna od mnogih egipatskih misterija“ (Jojić 2018, 33).

Brojni pseudoarheolozi navode ove primere. Grejem Henkok u svojoj knjizi *Povratak bogova* iznosi hipotezu da je Sfinga mnogo starija, odnosno da je podignuta pre više od 12.000 godina od strane pripadnika napredne civilizacije (Henkok 2018, 239–259). Henkok zastupa pseudoarheološku hipotezu da je nekada davno postojala napredna ljudska civilizacija koja je nestala, ali drugi pseudoarheolozi iznose da je ta civilizacija bila vanzemaljska. Najpoznatiji zastupnik ove hipoteze je Erih fon Deniken, koji i sam navodi brojne primere iz drevnog Egipta, gde je prikazana napredna vanzemaljska tehnologija, uključujući i hram Setija I (Deniken 2013, 125–138).

Ovakve Jojićeve tvrdnje nisu tačne. Nije tačno da nikada niko nije pobio pretpostavku da je Sfinga mnogo starija. Brojni egiptolozi i arheolozi se sa pravom suprotstavljaju toj teoriji zato što Sfinga odgovara stilu sredine III milenijuma p. n. e. i zato što je sastavni deo Hafreovog funerarnog kompleksa. Mađa, uveliko najveći problem sa hipotezom da je Sfinga mnogo starija je taj što arheolozi i egiptolozi nisu pronašli nikakav trag te starije napredne civilizacije koja bi mogla da podigne ovaj spomenik pre više od 7.500 godina (Feder 2010, 129–130). Osim arheologa, Šohovoj teoriji o vodenoj eroziji se protive i geolozi, koji

potvrđuju uspostavljenu hronologiju da je Sfinga podignuta tokom Starog carstva (vidi Guari, Sinai & Bandyopadhyay 1995).

Ni „helikopter hijeroglif“ nije jedna od „mnogih egipatskih misterija“, budući da egiptolozi znaju da u hramu Setija I nije prikazan helikopter već da je na prethodni natpis dodat novi, a vremenom je sa njega ispao plaster koji je korišćen i tako su nastale ove slike koje liče na moderna prevozna sredstva (El-Gamili *et al.* 1999, 226). U prilog tome da nije predstava helikoptera, već slučajnost, ide i činjenica da nigde drugde nema takve slike.

Podjednako problematične su i hipoteze koje autor iznosi na osnovu svojih zapažanja poput toga da su Egipćani bili patuljci:

„Razmislimo malo o tome bez zazora. Hodnici u piramidama su veoma niski. Jedno od objašnjenja je da bi primorali čoveka da se ulazeći pokloni kraljevim senima. Ali piramide, koliko znamo, nisu bile podizane da bi se u njih ulazilo. Postavlja se pitanje da li je narodu koji je uspeo da reši način kako podići kameni blok od tri tone na visinu četrdesetospratnice bio veliki problem da kroz piramidu izdubi hodnike dvadesetak centimetara više od postojećih. Jedino racionalno objašnjenje je da im viši hodnici nisu bili potrebni – ovakvi su im bili taman. Jeste li ikada videli kako se dete spretno, bez ikakvih problema kreće kroz hodnike piramida? Ja sam imao to zadovoljstvo da gledam svoju kćer kako sa uživanjem trčkara njihovim hodnicima (...) Svaka od odaja ima temu i u svakoj su najvažnije scene uklesane u donjem delu friza: priča koje nam pričaju teče odozdo nagore. Kada dete ili čovek patuljastog rasta poseti grobnicu, najvažnija scena će mu se nalaziti u liniji pogleda, a priča će teći naviše, putem kojim se uspinje duša. Konačno, Nermerova paleta pokazuje osvajača kako, duplo viši od svojih novih podanika, u svečanoj koloni proslavlja pobedu“ (Jojić 2018: 45–46).

Kasnije navodi da naučnici smatraju da je Narmer duplo viši od drugih ljudi zato što to simboliše njegovu nadmoć, ali dodaje da je moguće da je novi kralj koji je došao sa juga bio viši od Egipćana i da se po tome elita razlikovala od podanika. Autor čak pominje i dve rase koje su se sukobile u dolini Nila, kao i da su se faraoni venčavali sa sestrama kako bi sačuvali nadmoć svoje rase (Jojić 2018, 46). Ova izjava o doslovno „višoj rasi“ koja vlada Egiptom nema nikakvu naučnu osnovu.

Poglavlje nosi ime „Patuljci, mumije i sunčev disk“, međutim, to što se Jojiću čini logičnim da su Egipćani bili patuljci jer bi tako mogli da trčkaražu hodnicima piramide poput njegove ćerke, ne znači da su bili

patuljci. Egipćani jesu znali za „patuljke“, odnosno ljude niskog rasta, i ovu fizičku anomaliju su posmatrali kao božanski znak i imali su specifičan odnos prema takvim ljudima (Dasen 2013, 156–157). Postoji dosta svedočanstva o ljudima patuljastog rasta u Egiptu, ali nisu svi Egipćani bili patuljastog rasta, kako Jojić navodi, niti je postojala nekakva podređena „patuljasta rasa“.

Zbog navođenja pseudonaučnih hipoteza i ovakvih autorovih zapažanja o drevnom Egiptu, *Bukirano* je jedna vrlo problematična publikacija. Čitaocu se i ne stavlja do znanja šta je zvanično tumačenje, a šta je alternativno viđenje pseudonaučnika. Naprotiv, oba se navode kao istinita. Među njima nema nikakve razlike i zbog toga se ovakav putopis može svrstati i kao pseudoarheološko delo.

U *Bantustanu* autor iznosi svoje tumačenja Horusovog oka, međutim postoji očigledna razlika u pristupu Krčadinca i Jojića. Krčadinac nije bila namera da čitaoca upozna sa istorijom i arheologijom Egipta već da ispriča priču za koju svrhu je koristio sličnost Horusovog oka i oka koje plače. Jojićeva namera je bila da ponudi čitaocu informacije o drevnom Egiptu. Njegova prevashodna namera je bila da upozna čitaoca sa drevnim Egiptom, zbog čega je pravljenje poređenja sa sadašnjim vremenom problematično, a mešanje pseudoarheologije i arheologije nedopustivo.

ZAKLJUČAK

I *Bantustan* i *Bukirano* su uticajne publikacije koje je dosta ljudi pročitao. *Bantustan* je imao više izdanja sa tiražom od po 1.000 primeraka, dok je *Bukirano* bio bestseller štampan u 2.500 primeraka. Obe publikacije su dobro prolazile kod čitalaca i promovisane su na različitim dešavanjima. Međutim, slika o Egiptu prisutna u njima se drastično razlikuje.

Bantustan je prevashodno putopis o ljudima. On čitaocu predočava da svi ljudi imaju svoju priču, a da smo svi, uprkos ponekad velikim kulturološkim razlikama, dosta slični. Tako na kraju poglavlja o Kairu autori čitaoca upoznaju sa Muhamedovim tegobama; njega muče košmari, usamljen je i piše kako bi popustio pritisak (Peščanović, Krčadinac & Đedović 2015, 43). Nema priča o drugačijim ljudima koji pripadaju drugačijoj kulturi, već o ljudskim problemima koji su razumljivi svima bez obzira na kulturu.

Na svojim brojnim kartama, Krčadinac jasno predočava povezanost drevnog i modernog Egipta. Antička prošlost je sastavni deo duge isto-

rije ove zemlje, odnosno nije izdvojena od ostatka istorije već je jedan od perioda u dugoj istoriji Egipta koji su uticali na to da on postane ono što je danas. Drevni Egipat nije neko „čudo“ istorije kome se treba diviti i izdvajati ga, već samo početak višemilenijumske istorije Egipta.

Potpuno suprotna slika se dobija kada se pogledaju opisi iz Jojićevog rada. Ovde je drevni Egipat izdvojen i mistifikovan kao što se to obično radi u dugoj tradiciji egiptomanije. On je neponovljivo istorijsko čudo koje i danas ne razumemo u potpunosti. Pritom, samo viđenje drevnog Egipta nije naučno, budući da autor čitaocu govori da je postojala doslovno viša rasa koja je gospodarila Egiptom, da su postojali helikopteri, da su neki spomenici mnogo stariji nego što se mislilo... Ne ulazeći u pseudoarheologiju putopisa, glavna razlika u odnosu na *Bantustan* je u tome kako autor pristupa Egiptu i Egipćanima.

Dok *Bantustan* drevni Egipat prikazuje kao jednu od karika u dugoj istoriji Egipta i Egipćane kao ljude slične nama, mistifikacija drevnog Egipta i drugost savremenog Egipta su upadljivi prilikom čitanja Jojićevog putopisa *Bukirano*. Iako je ton drugosti i mistifikacije dosta blaži nego u putopisima iz 19. veka, kada su egiptomanija i orijentalizam cvetali, ipak su i te kako uočljivi – Egipat je nešto strano i izuzetno staro. Kako autor navodi:

„Siromašne ljude, što većina stanovnika Egipta odvajkada jeste, odlikuje što žive u sadašnjem času. Za njih se budućnost ne podrazumeva, nije izvesna, svaki sledeći dan je božiji dar. U Egiptu vreme stoji, ali se mora zadobiti. Istovremeno, civilizacije koje dugo postoje nose u sebi osećaj večnosti i jasnu spoznaju da ovaj život nije toliko važan, već samo treptaj oka u okeanu vremena, kratki čin u procesu beskonačnog ponavljanja, kao izlazak i zalazak sunca ili godišnje poplave Nila“ (Jojić 2018, 39).

Literatura

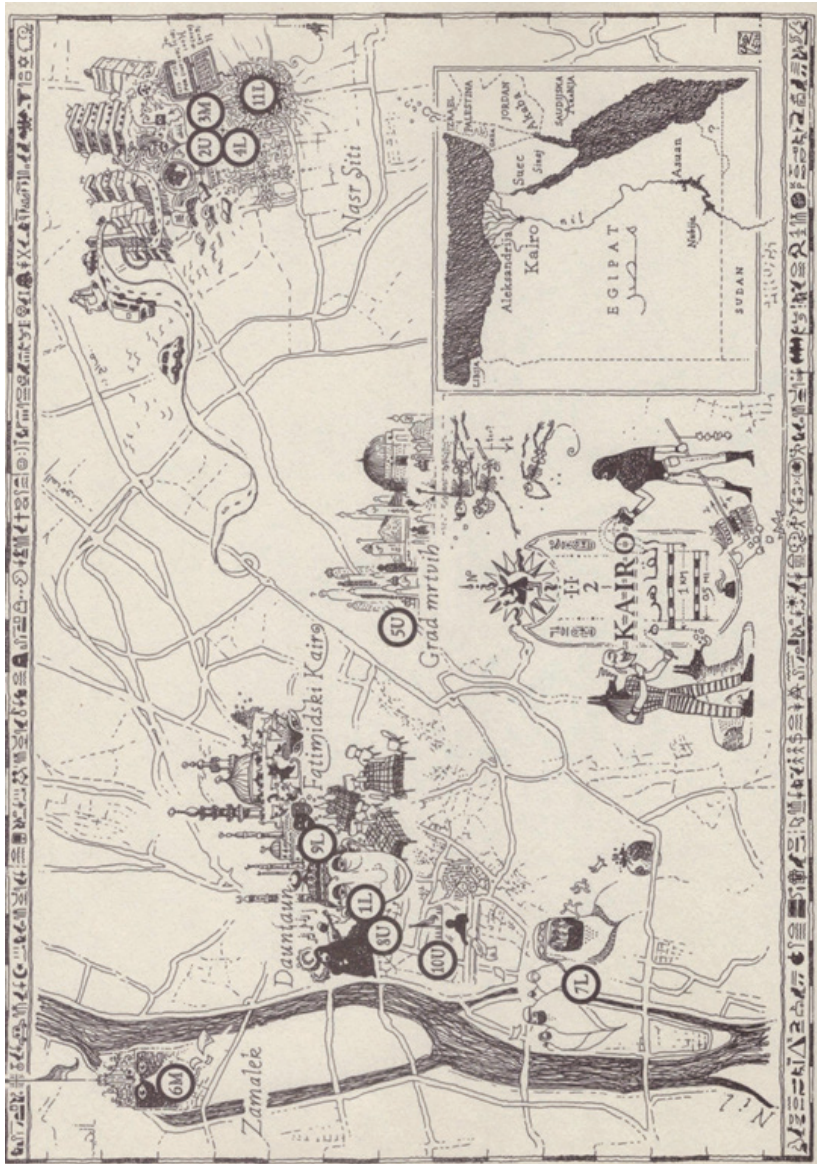
- Anjum, Faraz 2014. "Travel Writing, History and Colonialism: An Analytical Study". *Journal of the Research Society of Pakistan* 51/1: 191–205.
- Campbell, Mary Bain 2002. "Travel writing and its theory". *The Cambridge Companion to Travel Writing*, eds. Peter Hulme & Tim Young, 261–278. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dasen, Véronique 2013. *Dwarfs in Ancient Egypt and Greece*. Oxford: Oxford University Press.
- Deniken, Erih 2013. *Sumrak bogova*. Beograd: Vulkan.
- Dimitrijević, Jelena 2016. *Sedam mora i tri okeana: putem oko sveta*. Beograd: Laguna.
- Dimitrijević, Jelena 2019. *Pisma iz Misira*. Beograd: Udruženje za promociju kulturne raznolikosti „Alia Mundi“.
- El-Gamili, M. M. *et al.* 1999, "Geoelectric resistance scanning on parts of Abydos Cemetery Region, Sohag Governorate, Upper Egypt". *Archaeological Prospection* 6: 225–239.
- El Kadi, Galia & Bonnamy, Alain 2007. *Architecture for the Dead: Cairo's Medieval Necropolis*. Cairo: The American University in Cairo Press.
- Fahim, Hussein 2001. "European Travelers in Egypt: The Representatation of the Host Culture". *Travelers in Egypt*, eds. Paul Starkey & Janet Starkey, 7–12. London: Tauris Parker Paperbacks.
- Feder, Kenneth 2010. *Encyclopedia of Dubious Archaeology*. Santa Barbra: Greenwood.
- Guari K. Lal, Sinai, John J. & Bandyopadhyay, Jayanta K. 1995. "Geologic Weathering and its Implications on the Age of the Sphinx". *Geoarchaeology: An International Journal* 10/2: 119-133.
- Henkok, Graham 2018. *Povratak bogova: zaboravljena mudrost izgubljene zemaljske civilizacije*. Beograd: Laguna.
- Jojić, Nebojša 2018. *Bukirano: priča duga 40.000 kilometara*. Beograd: Laguna.
- Melman, Billie 2002. "The Middle East / Arabia: 'the cradle of Islam'".

- The Cambridge Companion to Travel Writing*. Eds. Peter Hulme & Tim Young, 105–121. Cambridge: Cambridge University Press.
- Milosavljević, Monika & Palavestra, Aleksandar 2017. „Zloupotreba prirodnih nauka u (pseudo)arheologiji“. *Etnoantropološki problemi* 12/3: 825–851.
- Pašćanović, Lazar, Krčadinac, Uroš & Đedović, Marko 2013. *Bantustan: atlas jednog putovanja*. Beograd: Klub putnika.
- Popović, Olivera 2013. “Diachronic Profile of The Evolution of Travel Writing Genre”. *Anglisticum Journal* 2/4: 371–378.
- Remler, Pat 2010. *Egyptian Mythology A to Z*. New York: Chelsea House.
- Sherman, William H. 2002. “Stirrings and searchings (1500–1720)”. *The Cambridge Companion to Travel Writing*, eds. Peter Hulme & Tim Young, 17–36. Cambridge: Cambridge University Press.
- Vasiljević, Vera 2016. *Senka Egipta*. Beograd: Dosije studio.
- Wilkinson, Toby, A. H. 2001. “Social Stratification”. *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt 1*. Ed. Donald Redford, 301–305. Oxford: Oxford University Press.

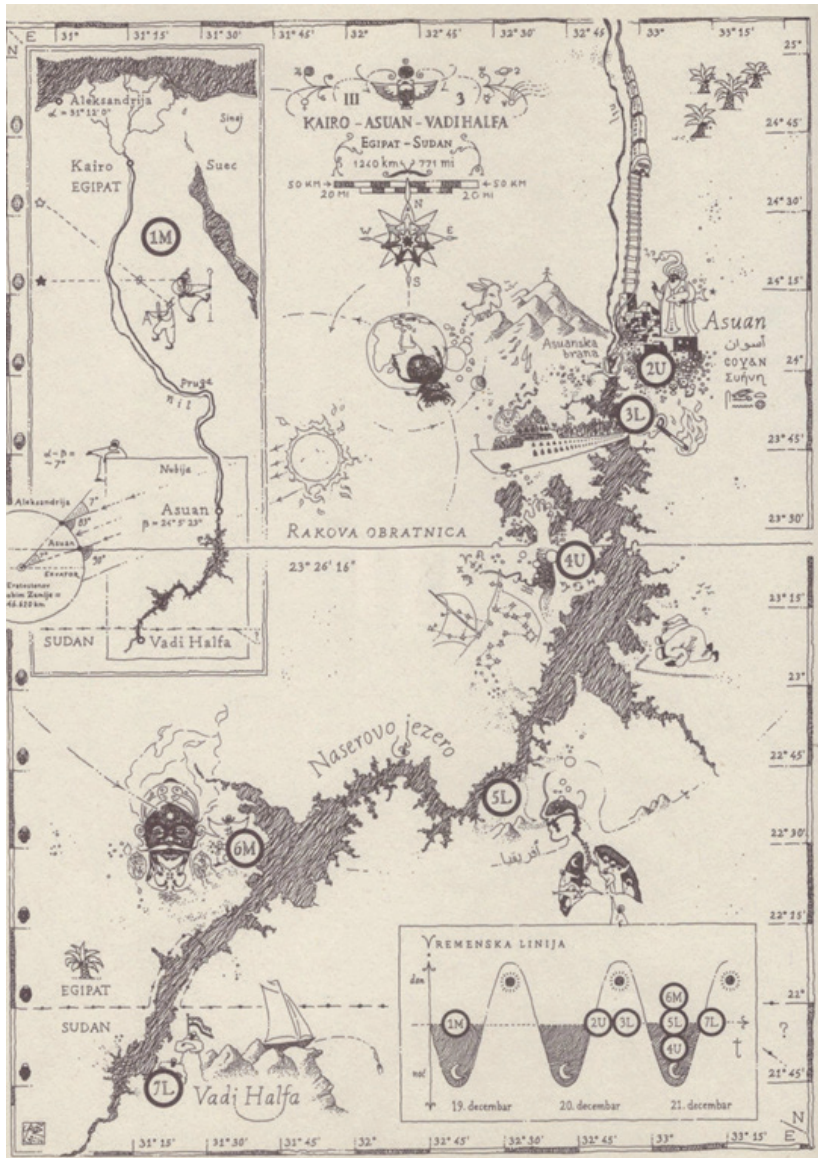
Prilog



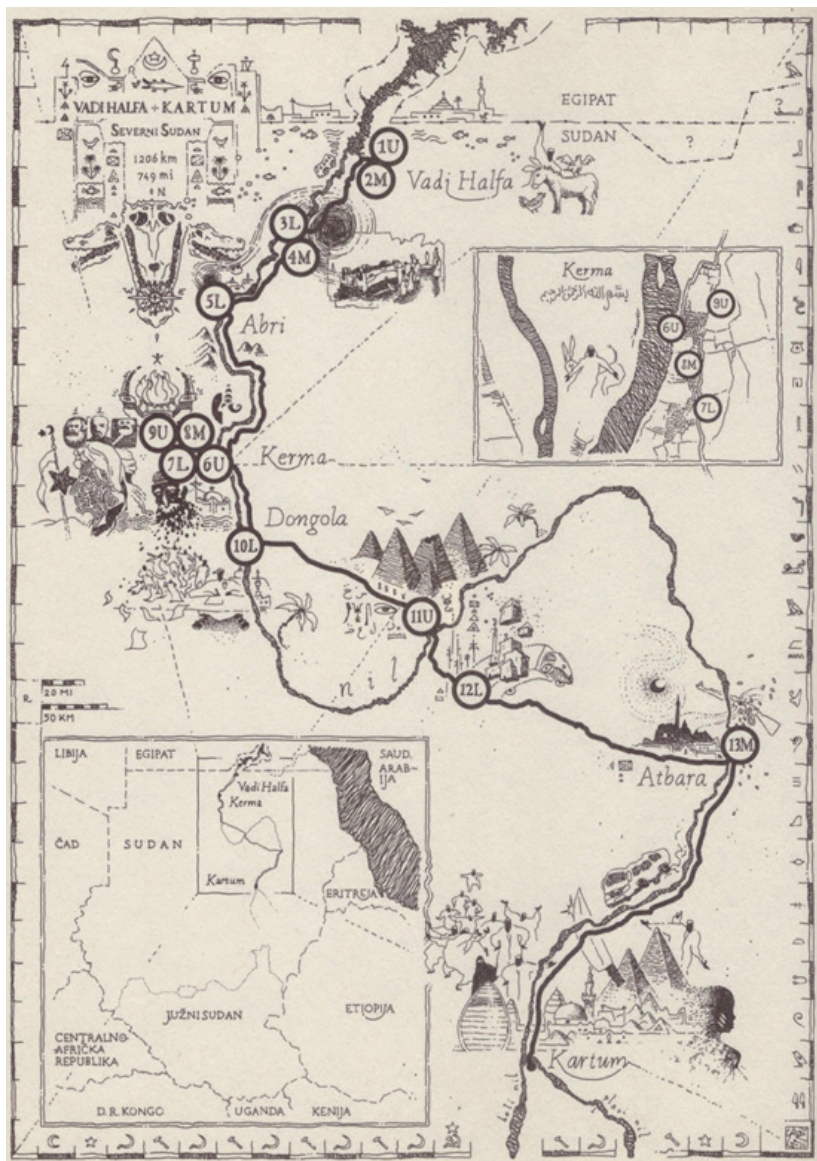
Slika 1 – Mapa Bliskog istoka
(Pešćanović, Krčanidac & Đedović 2015, 12).



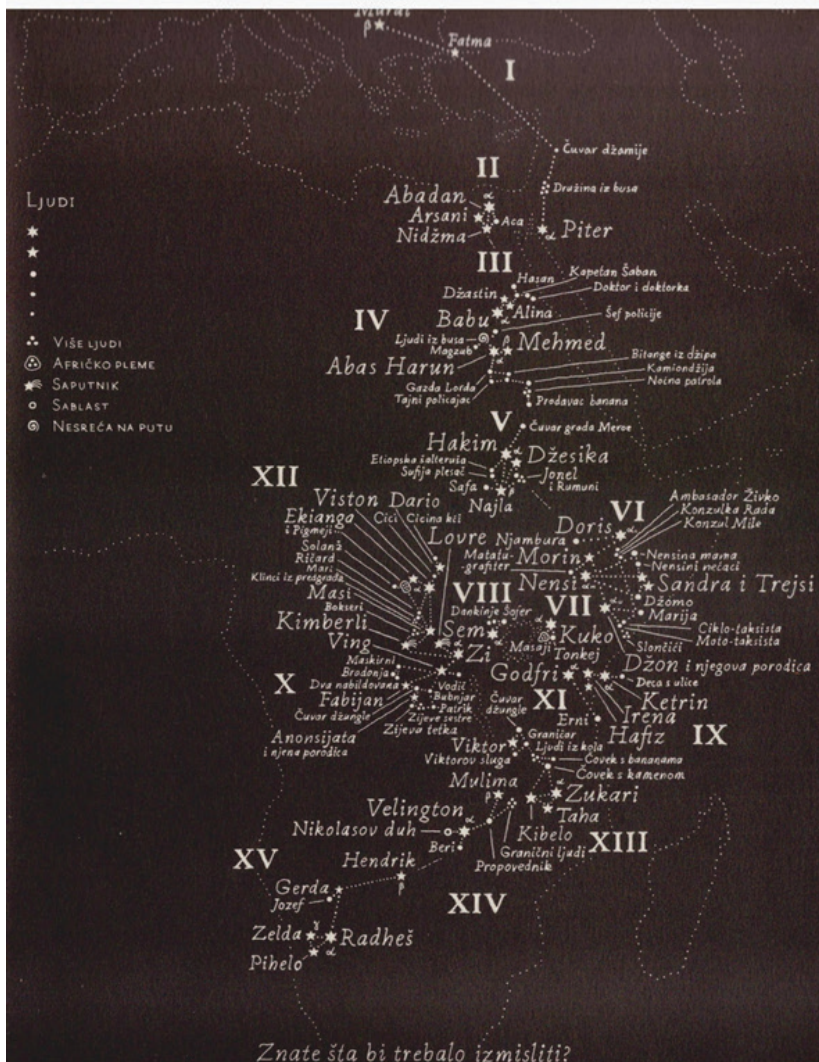
Slika 2 – Mapa Kaira
 (Pešćanović, Krčanidac & Đedović 2015, 26).



Slika 3 – Mapa Asuana
(Peščanović, Krčanidac & Đedović 2015, 46).



Slika 4 – Mapa Sudana
(Peščanović, Krčanidac & Đedović 2015, 62).



Slika 5 – Mapa Afrike
(Pešcanović, Krčanidac & Đedović 2015, 351).

RECEPTION OF EGYPT IN CONTEMPORARY SERBIAN TRAVEL LITERATURE

Author: MILOŠ TODOROVIĆ

e-mail: milostodorovic97@gmail.com

Mentor: Assoc. Prof. dr Vera Vasiljević

Faculty of Media and Communications, Singidunum University

Abstract: Travel literature is an important source of information for disciplines that deal with the past such as history, archaeology and art history, as well as for those that deal with the present such as anthropology, culturology and postcolonial studies. Travelogues show the authors' view of the place they are visiting and the people who live there, but they also influence how the reader sees that place. Since Egypt has been capturing the attention of Europeans for centuries, travelogues from this country are common and popular. Even today when the classical form of the travel book is not as popular as it was a couple of centuries ago, travelogues from Egypt are still being produced. This paper examines what relationship two contemporary Serbian travel writers have with Egypt and the country's history, and what view of ancient and modern Egypt readers get from their books.

Keywords: reception of Egypt; travel literature; Egyptomania; orientalism; pseudoarchaeology

RODITELJ KAO UČESNIK U EDUKACIJI I REHABILITACIJI DETETA

Autor: Jovana Dobrota

e-mail: dobrota_j@yahoo.com

Mentor: Dr sc. Nataša Čabarkapa

Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u
Beogradu

Apstrakt: Nakon rođenja deteta sa smetnjama u razvoju, svakodnevna porodična dinamika se menja, a porodični život prilagođava se funkcionisanju deteta sa smetnjama. Pred roditelje dece sa smetnjama svakodnevno se stavljaju razvojni zadaci i mnogobrojni izazovi. Potrebno je da se oni adaptiraju na samo saznanje, shvate implikacije detetove dijagnoze i da emocionalno ispolje i prihvate osećanja. Rešenje u odnosu na dijagnozu bitan je preduslov za podržavanje razvojnih potreba deteta. Uključivanje deteta u tretman značajno je za razvoj njegovih sposobnosti. Kako bi se tretman adekvatno sproveo, bitna je saradnja roditelja i terapeuta. Cilj rada jeste istražiti učešće roditelja kao koterapeuta u tretmanu deteta. Putem ankete, dobijeni su rezultati koji odgovaraju na postavljena pitanja i ukazuju na to da su roditelji koterapeuti u sprovođenju tretmana. Faktori koji utiču na saradnju su trajanje tretmana, postojanje napretka u detetovom ponašanju, pružanje informacije od strane stručnjaka i dostupnost tretmana.

Ključne reči: Roditelji dece sa smetnjama u razvoju; tretman; saradnja roditelja i terapeuta.

UVOD

Reakcija roditelja na saznanje da ima dete sa razvojnim teškoćama je individualna, a intenzitet odgovora zavisi od ličnosti roditelja, roditeljskih aspiracija u odnosu na dete, prirode bračnih interakcija i socioekonomskog sloja kom roditelji pripadaju. Tuga je univerzalna roditeljska reakcija (opisuju je kao tugu zbog gubitka savršenog deteta – još u trudnoći roditelji gaje očekivanja koja su usmerena na rođenje psihofizički zdravog deteta). Put prihvatanja detetove dijagnoze roditelj prolazi pre ili posle samog susreta sa terapeutom. Put obuhvata više faza (šok, odbijanje istine i bežanje od realnosti, ljutnja, bes, osećaj krivice, pomirljiv stav, prihvatanje i planiranje budućnosti) (Milićević, 2015).

Izazovi podizanja deteta sa teškoćama u razvoju su mnogobrojni i svakodnevnici (Mitić, M. sa sar., 2011):

1. Ometenost (dugoročnost detetovog stanja);
2. Obrazovanje deteta sa teškoćama u razvoju – stvaranje uslova za detetovo uključivanje u obrazovni proces;
3. Organizovati lične potrebe – usled stalne brige o detetu, ne pronalaze vreme za sopstvene potrebe, postoji osećanje krivice ako se udalje od svakodnevnih potreba deteta; kada deca porastu, ne nalaze vreme za svoja interesovanja i aktivnosti, već i dalje brinu o detetu;
4. Odrastanje druge dece u porodici – dete sa smetnjama u razvoju često traži više pažnje i vremena, druga deca se mogu osećati zapostavljeno, uvređeno;
5. Odnos sa bračnim partnerom – saznanje o ometenosti deteta podrazumeva traumatski, neželjeni i neočekivani životni događaj i dovodi roditelje u egzistencijalnu krizu – remeti njihova verovanja o životu i bazični osećaj sigurnosti. Ponekad detetove smetnje mogu dovesti do tenzije između supružnika. Oni mogu tražiti krivca za detetove smetnje međusobno ili okrivljavati dete. Dolazi do nerazumevanja, porodičnih nesuglasica i neretko se dešava da otac po spoznaji o stanju deteta napušta porodicu.
6. Okruženje – često su izolovani od uže i/ili šire društvene zajednice, razlog tome može biti nerazumevanje od okoline uz brojne komentare „Dete se samo sporo razvija”, „Progovoriće, polako”, mogu biti izolovani naročito u početku, kada niko nije upućen u detetovo stanje, jer roditelji nisu spremni da prihvate i nisu se prilagodili na detetove smetnje.

Istraživanja su pokazala da svi ovi izazovi uzrokuju depresivna stanja, stres, probleme u partnerskim odnosima i to češće kod roditelja dece sa smetnjama nego kod roditelja dece tipičnog razvoja (Mihčić, Rajić, Krstić, Divljan, & Lukić, 2016). Imajući u vidu sve navedeno, potreban je sistem podrške ovim porodicama, koji je nažalost nedovoljno razvijen (Milačić Vidojević, 2008). Neki od razloga jesu negativan stav društva prema ovim porodicama, takođe, ne postoji dovoljno kvalitetna saradnja sa ustanovama koje brinu o detetu, što je posledica percipirane ekspertske pozicije stručnog osoblja u odnosu na roditelja, umesto saradničkog odnosa. Posledica loše saradnje između stručnjaka i roditelja može biti i nedovoljna količina informacija koju stručnjaci pružaju roditeljima.

Opšte je poznato da medicinski tretman (u pojedinim stanjima) može znatno prevenirati, umanjiti ili poboljšati funkcionalne sposobnosti deteta sa smetnjama u razvoju, a medicinski stručnjaci su često prve osobe sa kojima dete, zajedno sa porodicom, uspostavlja kontakt i zato je neophodno postojanje saradničkog odnosa roditelj–terapeut, jer jedni drugima predstavljaju značajan izvor bitnih informacija, podrške i nege. Cilj ovog rada jeste ispitati koliko zapravo roditelji učestvuju u tretmanu deteta, da li se njihova mišljenja prihvataju od strane stručnjaka i takođe, ukazati na značaj kvalitetne saradnje između roditelja i terapeuta.

ISTRAŽIVANJE

Cilj ovog istraživanja jeste ispitati učešće roditelja kao koterapeuta u tretmanu deteta. Analizom je cilj raščlanjen na 5 pitanja, u skladu sa instrumentom rada, kako bi se dobijenim odgovorima na postavljena pitanja lakše postigao cilj celokupnog istraživanja. Tih 5 pitanja su:

1. Ko više učestvuje u tretmanu? (majke ili očevi)
2. Kako roditelji otkrivaju problem deteta i kada se javljaju stručnjaku?
3. Koliki je procenat prisustva na tretmanu?
4. Da li terapeut prihvata mišljenja roditelja i da li roditelj ponavlja aktivnosti kod kuće?
5. Kakvo je celokupno mišljenje roditelja o saradnji sa terapeutom (iskazano ocenom 1–5)?

Metodologija rada (uzorak i instrumenti rada)

Istraživanje je sprovedeno na uzorku od 150 roditelja dece sa razvojnim teškoćama koja su uključena u tretman. Ispitivanje je sprovedeno kroz kratku anketu u periodu 7. 2 – 12. 2. 2019. godine. Anketa se sastoji od sledećih 9 pitanja:

1. Pol roditelja
2. Pol deteta
3. Kada ste se prvi put javili stručnjaku (koliko je dete tada imalo godina)?
4. Kako ste primetili da Vaše dete ima problem?
5. Da li prisustvujete tretmanu deteta?
6. Da li terapeut prihvata Vaše sugestije i mišljenja u vezi sa aktivnostima koje sprovodi sa detetom u okviru tretmana?
7. Da li sprovodite aktivnosti (koje Vam terapeut savetuje u skladu sa tretmanom) kod kuće?
8. Na skali od 1 do 5 ocenite Vašu saradnju sa terapeutom i
9. Ukratko obrazložite svoju ocenu.

REZULTATI RADA

Kao što je već navedeno, ispitivano je 150 roditelja, od toga 143 majke i 7 očeva (Tabela 1).

Tabela 1 Struktura roditelja prema polu

Pol	Broj roditelja	U procentima (%)
Muški	7	4,67
Ženski	143	95,33
Ukupno	150	100,00

Na osnovu postavljenih pitanja kada su se roditelji prvi put obratili stručnjaku i kako su primetili da dete ima problem, dobijaju se podaci o prosečnom uzrastu deteta na prvom tretmanu, kao i kako roditelji najčešće otkrivaju problem kod deteta (tabela 2 i 3).

Tabela 2 Prikaz odgovora na postavljeno pitanje: Kada ste se prvi put obratili stručnjaku?

Odgovor	Broj odgovora	U procentima (%)
Pre godinu dana	18	12,00
Godinu dana	13	8,67
2 godine	76	50,67
3 godine	34	22,67
4 godine	7	4,67
5 godina	2	1,33
Posle 5. godine	0	0,00
Ukupno	150	100,00

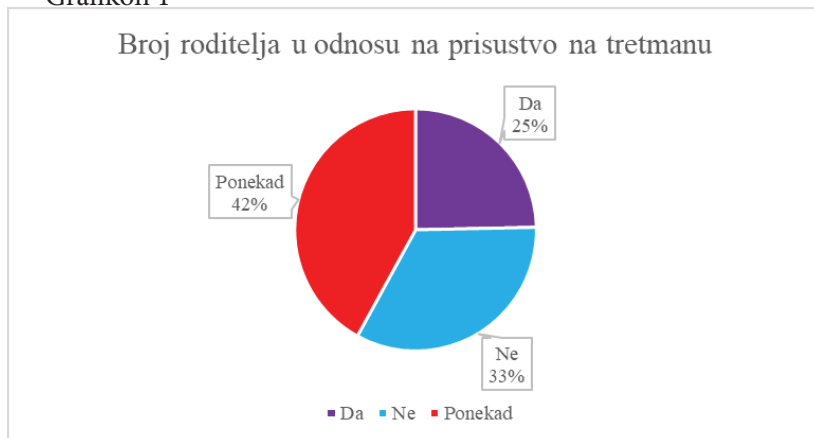
Na osnovu Tabele 2, zaključuje se da je najčešći uzrast deteta pri prvom susretu sa stručnjakom 2 godine, zatim uzrast od 3 godine.

Tabela 3: Prikaz odgovora na pitanje: Kako ste primetili da Vaše dete ima problem? (mogućnost višestrukog izbora odgovora)

Odgovor	Broj odgovora	U procentima (%)
Na osnovu detetovog ponašanja	95	40,08
Na osnovu detetovog ponašanja i putem interneta	30	12,66
Sugestija prijatelja/porodice	18	7,59
Sugestija stručnjaka	20	8,44
Na osnovu poređenja sa ponašanjem druge dece	74	31,22
Ukupno	237	100,00

S obzirom na mogućnost višestrukog izbora odgovora, ukupan broj odgovora je 237, na osnovu toga, može se zaključiti da roditelji najčešće otkrivaju problem kod deteta na osnovu detetovog ponašanja i na osnovu poređenja detetovog ponašanja sa ponašanjem druge dece.

Grafikon 1



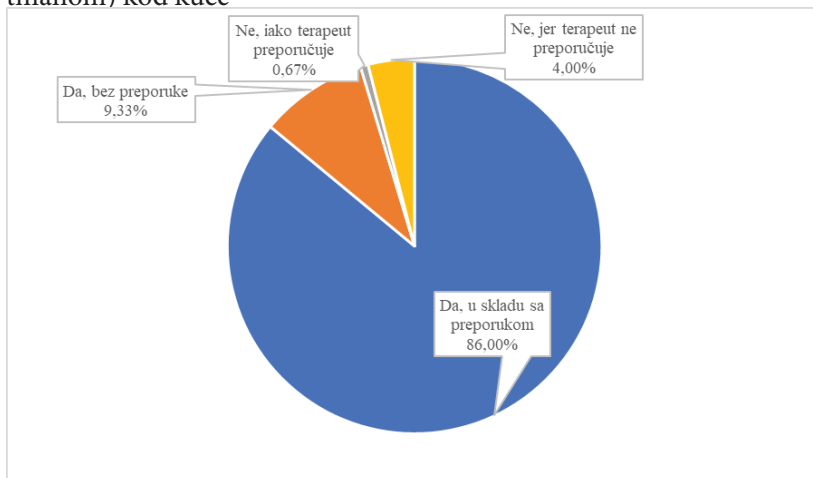
Na osnovu Grafikona 1 zaključuje se da najčešće roditelji ili ponekad prisustvuju ili ne prisustvuju tretmanu.

Tabela 4 Prikaz odgovora da li terapeut prihvata mišljenja roditelja

Odgovor	Broj roditelja	U procentima (%)
Da	101	67,33
Ne	6	4,00
Ponekad	43	28,67
Ukupno	150	100,00

Iz navedene tabele zaključuje se da terapeut najčešće prihvata mišljenja i sugestije roditelja u vezi sa aktivnostima koje se sprovode u skladu sa tretmanom. Više od polovine ispitanika potvrđuje ovaj zaključak.

Grafikon 2 Broj roditelja koji sprovode aktivnosti (u skladu sa tretmanom) kod kuće



Grafikon 2 pokazuje da 95,33% roditelja sprovode aktivnosti sa detetom kod kuće, i to kod 86% roditelja postoji preporuka terapeuta, a ostalih 4,67% ne sprovode aktivnosti, jer uglavnom terapeut ne preporučuje.

Tabela 5: Prikaz ocena saradnje iz ugla roditelja

Ocena	Broj roditelja	U procentima (%)
1	2	1,33
2	8	5,33
3	17	11,33
4	45	30,00
5	78	52,00
Ukupno	150	100,00

Navedena tabela pokazuje kako su roditelji ocenjivali saradnju sa terapeutom (1 – loša saradnja, 2 – nedovoljna saradnja, 3 – dovoljna saradnja, 4 – vrlo dobra saradnja, 5 – odlična saradnja).

Na osnovu dobijenih odgovora, može se zaključiti da više od polovine ukupnog broja ispitanih roditelja ocenjuje saradnju sa terapeutom kao odličnu, pored toga, 30% njih ocenjuje saradnju kao vrlo dobru.

Poslednje pitanje ankete, pomoću koje je sprovedeno istraživanje, dalo je mogućnost roditeljima da putem otvorenog tipa odgovora

ukratko obrazlože svoju ocenu saradnje. Roditelji su uglavnom ocenjivali ocenom 5 ako ima napretka u detetovom ponašanju i ako dobijaju sve potrebne informacije od terapeuta. Ocene 2 i 3 su dodeljivali ako ne dobijaju informacije ili nema napretka duži vremenski period.

DISKUSIJA REZULTATA I ZAKLJUČAK

Postoje brojni faktori koji utiču na saradnju roditelja sa terapeutom. Kvalitetna saradnja podrazumeva pravovremeno informisanje, uvažavanje i edukaciju roditelja od strane stručnjaka.

Dobijenim rezultatima moguće je odgovoriti na postavljena pitanja u okviru cilja istraživanja:

1. Majke su najčešće od rođenja deteta primarni staratelji, pa tako one više vremena provode sa decom, a u našem društvu se i dalje smatra da su žene zadužene za brigu o deci, a prisutno je višegodišnje marginalizovanje očeve uloge kroz naglašavanje materijalnog zbrinjavanja i autoriteta. Očevi svoje roditeljstvo posmatraju kao nešto „što rade”, a majke kao nešto „što jesu”. Takođe, prilikom prikupljanja anamnestičkih podataka, terapeutu je značajniji izvor informacija upravo majka, s obzirom na pitanja u vezi sa trudnoćom i porođajem. Ovo pitanje motivisano je potrebom za novim istraživanjem o procesima i faktorima koji utiču na (ne)uključenost oca u brigu o detetu. (Mihčić, 2010).
2. O značaju ranog započinjanja tretmana pokazuje nam i sam razvoj deteta (primer govorno-jezičkog razvoja: dete na uzrastu od godinu dana ima 1 funkcionalnu reč, sa 2 godine njegov rečnik iznosi oko 200 reči, a sa 3 godine preko 800 reči). Ukoliko roditelj pravovremeno ne uvidi problem i ne javi se stručnjaku, dolazi do većeg kašnjenja u razvoju, jer dete preskače razvojne norme i ostaje na razvojnom nivou koji nije u skladu sa njegovim uzrastom. Posledice ignorisanja problema dovode do ozbiljnih teškoća u daljem razvoju, ponašanju, percepciji, učenju deteta. U zavisnosti od detetovih smetnji (telesne, mentalne, govorno-jezičke, socioemocionalnih funkcija, smetnje u oblasti čula, ili smetnje u oblasti više funkcija istovremeno), roditelj neka stanja može sam primetiti, pri rođenju se mnoge anomalije mogu odmah otkriti, ali nekad je potrebna sugestija pedijatra, pa čak i prijatelja i porodice da bi se uočio problem, a često roditelj

- poređi ponašanje svog deteta u odnosu na drugu decu i tako zaključuje razlike.
3. Prisustvo roditelja na tretmanu ima svoje pozitivne i negativne strane. Bitno je da roditelj pruži sve informacije o detetu, ali i da bude upućen u sve aktivnosti koje se sprovode u okviru tretmana u cilju ponavljanja istih kod kuće, ali isto tako odsustvo roditelja na tretmanu omogućuje terapeutu da se posveti i stvori autoritet nad detetom, ali doprinosi i osamostaljivanju deteta, razdvajanju simbioze roditelj–dete, kako bi dete bilo sposobno da stečene veštine i znanja primeni u svakodnevnom životu, kao i prilagođavanju deteta novoj sredini, što je bitno za stvaranje novih iskustava (razvoj senzorne integracije).
 4. Iako je terapeut ključan faktor u sprovođenju tretmana, veoma je bitno da se iste aktivnosti sprovode kod kuće, jer tretman podrazumeva mnogo kraće vreme u odnosu na ono koje roditelj provede sa detetom. Značajno je da se roditelju preporučuju aktivnosti koje će sprovoditi kod kuće, jer dete tako ima više mogućnosti i vremena za učenje i napredovanje. Terapeut je taj koji mora da uključi roditelja u tretman, pridajući značaj ulozi roditelja u sprovođenju istog, tako mu daje prostor da izrazi svoje mišljenje, da daje sugestije i povratne informacije kako dete napreduje, raspituje se o aktivnostima i pokazuje interesovanja o tretmanu.
 5. Na osnovu dobijenih odgovora otvorenog tipa, roditelji su iznosili uglavnom slična objašnjenja, pa se tako može navesti šta utiče na kvalitetnu saradnju (iz ugla roditelja):
 1. Trajanje tretmana
 2. Postojanje napretka u detetovom ponašanju i razvoju
 3. Pružanje smernica i saveta (za rad sa detetom) od strane stručnjaka
 4. Motivacija od strane stručnjaka
 5. Dostupnost tretmana (u zavisnosti od sistema zdravstvene zaštite, kao i mogućnosti tretmana u privatnim ordinacijama).

Ono što je uočeno jeste svesnost roditelja o važnosti sprovođenja aktivnosti kod kuće, kao i činjenica da konstantno traže savete, smernice od stručnjaka, ali uočena je zabluda roditelja da se tretman može završiti u kratkom vremenskom periodu i da je napredak odmah uočljiv. Nestrpljenje roditelja može biti barijera u saradnji sa terapeutom,

upravo zbog činjenice da roditelji često odustaju od tretmana jer ne uočavaju napredak. Ta barijera se može ukloniti konstantnom motivacijom roditelja od strane stručnjaka, savetovanjem kako da poboljša efekte tretmana i sprovodi aktivnosti kod kuće. Najveći značaj pridaje se dostupnosti informacija od strane stručnjaka. Roditelj mora da ima uvid u detetove aktivnosti, sam tretman i mora da se obaveštava i o minimalnom napretku.

Uključivanjem deteta u tretman, roditelj postaje koterapeut u sprovođenju svih aktivnosti neophodnih za poboljšanje detetovog stanja. Postojanje uzajamne podrške i saradnje između stručnjaka i roditelja je neophodno. Iz sprovedenog istraživanja mogu se zaključiti neki faktori koji utiču na saradnički odnos, ali uključenost roditelja u tretman merena je preko samoprocene roditelja, što je potencijalno uticalo na dobijene rezultate. U daljim istraživanjima u ovoj oblasti trebalo bi ispitati mišljenje stručnjaka, objektivno sagledati odnos stručnjak–roditelj prisustvom na tretmanima, kako bi se dobila celokupna slika o saradnji koja je neizostavan faktor u poboljšanju postojećih i razvijanju drugih sposobnosti deteta.

LITERATURA

- Barnett, D., Clements, M., Kaplan-Estrin, M. & Fialka, J. (2003). Building new dreams: supporting parents' adaptation to their child with special needs. *Infants and young children*, 16 (3), 184-200.
- Case, S. (2000). Refocusing on the parent: what are the social issues of concern for parents of disabled children?. *Disability and society*, 15 (2), 271-292.
- Davies, S. & Hall, D. (2005). „Contact a family“: professionals and parents in partnership. *Arch Dis Child*, 90, 1053-1057.
- Dragojević, N. i Milačić Vidojević, I. (2011). Razlike u vulnerabilnosti majki i očeva dece sa ometenošću. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 10 (4), 573–593.
- Mihić, I. (2010). Uključenost oca u brigu o detetu: efekti očevih iskustava iz porodice porekla i kvaliteta relacija u porodici prokreacije. *Primenjena psihologija*, 2010/3, 197–222.

- Mihić, I., Rajić, M., Krstić, T., Divljan S. i Lukić, N. (2016). Naša priča – program podrške roditeljima dece sa smetnjama u razvoju: primer dobre prakse u predškolskim ustanovama. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 15 (4), 477–498.
- Milačić Vidojević, I. (2008). Stres kod roditelja dece sa autizmom. *Psihijatrija danas*, 40 (1), 37–49.
- Milićević, M. (2015). Kvalitet života porodica sa detetom sa ometenošću. *Beogradska defektološka škola*, 21 (2), 39–60.
- Mitić, M. sa sar. (2011). *Deca sa smetnjama u razvoju*. Beograd: Republički zavod za socijalnu zaštitu.
- Nurullah, A. S. (2013). “It’s really a Roller Coaster”: Experience of Parenting Children with Developmental Disabilities. *Marriage and Family Review*, 49 (5), 412-445.
- Rajić, M., Mihić, I. i Kopunović Torma, D. (2015). Socioemocionalna posvećenost roditelja dece sa smetnjama u razvoju: razlike između majki i očeva. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, XL-2, 137–152.

PARENT AS A PARTICIPANT IN EDUCATION AND REHABILITATION OF THE CHILD

Author: Jovana Dobrota

e-mail: dobrota_j@yahoo.com

Mentor: dr sci Nataša Čabarkapa

Faculty for Special Education and Rehabilitation, University of
Belgrade

Abstract: After the birth of a child with developmental disabilities everyday family dynamics is changing, and the family life is adapting to the child. Numerous challenges and development tasks are in front of the parents. They need to adapt to the cognition itself, to understand the implications of the child's diagnosis, and to express and accept emotions. Understanding the diagnosis is an important prerequisite for supporting the child's needs. The involvement of the child in the treatment is important for the development of his abilities. In order for the treatment to be adequately implemented, the cooperation between parents and therapists is important. The aim of this paper is to explore parental involvement in the treatment of the child. A survey was conducted and the obtained results answer the questions asked and also indicate that the parents are co-therapists in the implementation of treatment. The factors that influence cooperation are the duration of treatment, the existence of progress in the child's behaviour, the provision of information by professionals and the availability of treatment.

Keywords: parents of children with disabilities; treatment; cooperation of parents and therapists

ZNAČAJ RANE INTERVENCIJE

Autor: Ivana Blagojević

e-mail: iblagojevic997@gmail.com

Mentor: Doc. dr Snežana Ilić

Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu

Apstrakt: Cilj ovog rada jeste prikaz naučnog inostranog istraživanja, kao i izvođenje zaključaka o postojećim naučnim saznanjima iz teorijskih sugestija i informacija u oblasti rane intervencije. Metod kojim je prikazan rad jeste deskripcija. Uzorak ispitanika navedenog istraživanja se sastojao od trinaest roditelja dece sa teškoćama u razvoju. Kriterijumi za odabir ispitanika bili su, uz postojanje deteta sa teškoćama u razvoju, i roditeljsko iskustvo u procesu rane intervencije u trajanju od šest meseci i duže. Istraživanje je sprovedeno u Hrvatskom udruženju za ranu intervenciju u Dnevnom centru za rehabilitaciju dece i omladine „Mali dom”. Merni instrument za prikupljanje podataka je bio polustrukturirani intervju. Rezultati istraživanja su pokazali da holistički pristup u ranoj intervenciji omogućava uspešan ishod detetove rehabilitacije i opšteg napretka. U skladu sa opisom ovog istraživanja, u radu su prikazane i jasno definisane preporuke za unapređivanje rane intervencije u Srbiji. Značajan aspekt koji bi trebalo da dokaže svoju delotvornost u godinama koje slede jeste i proces izrade „individualnog plana podrške porodici”, čije komponente se nalaze u okviru rada. Definicija rane intervencije, kao i stanja i izazovi u ovoj oblasti, koreliraju sa tematskim područjem prikazanog istraživanja. Neophodni elementi rane intervencije su implementirani i neophodni za uspešnost rane intervencije, baš kao i segmenti koje su roditelji percipirali važnim za uspešnost rane intervencije. Ipak, kako bi se unapredio program rane intervencije, potrebno je istaći i nedostatke koje može da uoči niko drugi do roditelj čije je dete uključeno u taj program.

Cljučne reči: Rana intervencija; iskustva roditelja dece sa teškoćama u razvoju sa ranom intervencijom; individualni plan podrške porodici.

UVOD

Rana intervencija predstavlja sistematski pristup ranoj i kontinuiranoj podršci koju sprovodi transdisciplinarni tim stručnjaka, a koji je usmeren na potrebe određenog deteta i njegove porodice. Rane intervencije su državni sistem stručnih usluga namenjen deci sa kašnjenjem u razvoju, invaliditetom, atipičnim ponašanjem, socijalnim i emocionalnim teškoćama. Zasnovana je na uverenju da sa podrškom treba početi što ranije i da će detetov razvoj biti unapređen kroz individualni i specijalizovani pristup. Primarni cilj rane intervencije je povećanje funkcionalnosti deteta u svim razvojnim domenima, kao i preveniranje ili minimalizovanje razvojnog kašnjenja i/ili teškoća. Rane intervencije pomažu očuvanju porodice i smanjuju buduće troškove socijalnih službi i posledice, a deci sa smetnjama omogućavaju učešće u životu zajednice i smanjuju stres i izolaciju porodica (Ianković V., 2012).

Ko je sprovodi?

Rana intervencija se realizuje od strane timova, koje čine razni profili stručnjaka koji poseduju adekvatno obrazovanje, kompetencije i iskustvo za takvu delatnost. Dužnosti svakog od njih treba da su dobro definisane i koordinirane. U timovima se nalaze: pedijatar, dečiji neurolog, logoped, defektolog, radni terapeut, fizioterapeut, psiholog, medicinska sestra, i svi ostali stručnjaci koji su uključeni u transdisciplinarni tim (zajedno promišljaju o jednom detetu i porodici iz pozicije svojih kompetencija). Samo jedan od stručnjaka tima je primarni pružalac usluga rane intervencije jednom detetu i porodici. Cilj tima je da deluje holistički na razvoj deteta, da radi na istim ciljevima koji su i roditeljima/negovateljima prioritet. U svakom timu, trebalo bi da budu prepoznate jedinstvene i zajedničke potrebe dece i razrađene strategije za razvoj usklađenog pristupa koji će optimalno odgovarati detetovim potrebama. Kako bi se pomoglo odgovornosti i definisanju uloge svakog člana tima, dobro bi bilo odgovoriti na sledeća pitanja:

1. Koja je naša stručna usluga i odgovornost u radu sa porodicom i detetom u programu ranih intervencija?
2. Koje je naše viđenje situacije kao stručnjaka u timu?
3. Koja stručna znanja i kompetencije stručnjak treba imati da bi mogao kvalitetno raditi sa decom sa smetnjama u razvoju?

4. Koje strategije koristiti da bi integrisali ciljeve rada u svakodnevni život deteta?
5. Kako aktivno doprineti razvoju efikasnog timskog pristupa? (Cvijetić, M., 2016)

Neophodni elementi rane intervencije

- Vreme i trajanje – Što pre počne i duže traje, postižu se bolji rezultati. U što ranijem uzrastu deteta, učenje ostavlja najdublje i najduže tragove, jer je to period intenzivnog razvoja centralnog nervnog sistema. Učenje u kasnijim godinama, kada prođe prirodni period za razvoj određene funkcije ili sposobnosti, zahteva više napora, a efekti su mnogo manji (Ilanković, V., 2014).
- Dovoljan intenzitet – Najbolji efekti se postižu sa većim intenzitetom programa i sa što većim učešćem dece i porodice. Podrška mora biti kompleksna, iz razloga što u ranom razvoju postoji uska povezanost i uslovljenost svih oblasti razvoja: motorike, govora, emocionalnog i saznanog razvoja.
- Pažljivo nadziranje – Svako dete različito reaguje na iste intervencije i usluge. Pristup u radu sa detetom treba da bude individualan, a da se tek kasnije dete uključi u grupni tretman koji ima svoj definisani cilj, svoja pravila i svoju dinamiku.
- Raznoliki tipovi podrške – Programi koji su fleksibilniji i nude širok spektar različitih pristupa daju bolje rezultate od striktnih i rigidnih programa. Iskustva u najranijem periodu pokazuju da se samo uz roditelja kao saradnika mogu očekivati optimalni efekti stimulativnog programa. Jedno od potencijalnih mogućnosti podrške jeste organizovanje roditelja dece koje imaju slične probleme u udruženja u cilju uzajamne pomoći.

Glavne komponente delotvornog sistema ranih intervencija

Programiranje i pružanje usluga ranih intervencija podrazumeva:

- Terenski rad da bi se prepoznala deca i porodice koje će koristiti usluge ranih intervencija
- Realizacija usluge ili intervencije u skladu sa funkcionalnom procenom i definisanim planom intervencija
- Praćenje i evaluaciju postignuća deteta i programskih ishoda u odnosu na kratkoročne i dugoročne ciljeve

Usluge rane intervencije se pružaju u prirodnom okruženju (kod kuće, obrazovnoj ustanovi ili dnevnom boravku, vrtiću, domu kulture, jaslicama, igraonici...), gde su prisutna i deca bez invaliditeta. (<https://www.nedeljnik.rs/uvodenje-upitnika-za-skrining-razvoja-dece-blagovremeno-otkriva-kasnjenja-u-razvoju/>).

Ključni faktori i komponente uspešne infrastrukture koje doprinose uspešnosti ranih intervencija su:

1. Adekvatno usmeravanje podrške – Istraživanja su pokazala da su rane intervencije najkorisnije za siromašnu decu i za decu sa kašnjenjem u razvoju i decu sa smetnjama i teškoćama. To ukazuje na potrebu za adekvatnim usmeravanjem budžetskih sredstava u oblast ranih intervencija.
2. Kvalitet usluga – Intervencije moraju da budu dovoljno kvalitetne da ostvaruju pozitivan efekat. U nekvalitetnim programima se ne ostvaruje korist već se samo troše budžetska sredstva.
3. Učešće porodice – Saradnja sa porodicom omogućava korišćenje njenih snaga, uvažavanje životnih okolnosti i prioriteta. Za to je neophodna infrastruktura koja omogućava porodicama da se angažuju u upravljačkim telima institucija sistema koje pružaju rane intervencije (odbori, komiteti, saveti...).
4. Upravljačka tela i dobra koordinacija – Da bi rane intervencije bile delotvorne, potrebno je da se sprovede od strane više resora ali i da budu koordinisane i ekonomski efikasne.
5. Praćenjem se unapređuje rad – Sistem praćenja obuhvata mere za prevazilaženje nedostataka u prikupljanju podataka, a značajan je i za razmenu prakse i znanja.

Modeli rane intervencije

Pored medicinski zasnovanog modela rane intervencije, čiji je cilj uklanjanje bioloških činilaca koji mogu ometati razvoj deteta, javljaju se i oni koji su zasnovani na socijalnim uslugama, usmereni na unapređivanje resursa porodice ili menjanje odnosa roditelja sa detetom. Treća grupa modela zauzima opštiju razvojnu perspektivu, usmerenu na unapređivanje kognitivnog ili socijalnog razvoja optimizacijom mogućnosti za učenje. Savremeni model razvoja deteta koji naglašava kompleksnu dinamičnu međuzavisnost bioloških faktora i okruženja deteta i porodice je transakcioni model (Glumbić N., Brojčin B., Đorđević M. 2013).

On posmatra razvojne ishode kao rezultat kompleksne interakcije između faktora unutar deteta (npr. geni, razvoj centralnog nervnog sistema, temperament) i sredinskih faktora (stil roditeljstva, količina stimulacije, socioekonomski status).

Programi rane intervencije

Programi rane intervencije, čija je efikasnost potvrđena naučnim istraživanjima, uglavnom pripadaju kategoriji bihevioralnih tretmana, mada se u grupi intervencija zasnovanih na dokazima mogu naći i razvojno orijentisani kao i eklektički pristupi.

Bihevioralni programi se uglavnom dovode u vezu sa „krovnim terminom” rana intenzivna bihevioralna intervencija.¹ Savremeni *EIBI* program koristi brojne bihevioralne procedure poput diferenciranog potkrepljivanja, incidentalnog podučavanja, podsticanje, prekidanje bihevioralnog niza. Navedene procedure se koriste kako za proširivanje bihevioralnog repertoara tako i za minimiziranje socijalno neprihvatljivih oblika ponašanja. Programi intervencije su visokoindividualizovani i usmereni na različite oblasti funkcionisanja; tretman sprovodi terapeut koji je ovladao tehnikama primenjene bihevioralne analize i koji ima bogato iskustvo u oblasti ranog tretmana. Rana intervencija podrazumeva između 20 i 30 časova strukturiranog rada nedeljno u trajanju od najmanje dve godine, uz neformalno podučavanje koje se praktično obezbeđuje tokom čitavog dana. Najveći broj dece se uključuje u neki od *EIBI* programa na uzrastu između treće i četvrte godine života.

Razvojno orijentisani programi usmeravaju intervenciju na podsticanje komunikacije i socijalnih interakcija. Za razliku od bihevioralnih programa, razvojno orijentisani programi su usmereni na incijalno ponašanje deteta koje centrira čitavu intervenciju. Od terapeuta se očekuje da prati detetovo ponašanje i da prikladnim postupcima podstiče i oblikuje određene obrasce reaganja. Najpoznatiji program ovog tipa jeste *Floor time*. Cilj *Floor time* pristupa je jačanje detetovih kapaciteta koji predstavljaju osnovu za razvoj sposobnosti višeg reda. *Floor time* tretman se realizuje kroz aktivnu igru sa detetom, u kojoj se sledi detetovo vođstvo. Praćenje detetovog vođstva ne podrazumeva nužno ispunjavanje detetovih želja. Naprotiv, aktivno učešće terapeuta u igri podrazumeva nadograđivanje prvobitne aktivnosti, čime se otvaraju mogućnosti za proširivanje interakcija. Iskazano detetovo interesovanje

¹ *Early intensive behavioural intervention – EIBI.*

u igri se koristi kao osnova za razvoj socioemocionalne veze između deteta i odrasle osobe. U realizaciji *Floor time* tretmana učešće mogu uzeti stručnjaci i roditelji koji su prethodno prošli obuku.

U istraživačkom smislu, nije možda ni sasvim pravično porediti bihevioralne i razvojne pristupe, budući da je reč o dve različite filozofije tretmana. Kako ističe Ester Hes, bihevioralni pristupi zanemaruju radost deljenja zajedničke pažnje i umesto toga se fokusiraju na uspešno rešavanje zadataka. Osim toga, za razliku od bihevioralnih pristupa, razvojni pristupi mere promene u specifičnim ciljanim ponašanjima.

Eklektički ili hibridni pristupi u ranoj intervenciji objedinjuju različite tehnike i procedure u cilju podsticanja pozitivnih razvojnih ishoda. Neki ih autori radije sagledavaju kao sveobuhvatne tretmane. U svakodnevnoj praksi, eklektički pristupi su najzastupljeniji, čak i kod kliničara sa obukom iz bihevioralne analize.

Jedno od osnovnih pitanja sa kojima se roditelji, ali i mnogi stručnjaci, suočavaju jeste izbor adekvatnog modela rane intervencije za dete. Brojni razvojni pristupi još uvek nemaju punu naučnu potvrdu. Istraživanja sprovedena u protekloj deceniji ukazuju na potencijalnu efikasnost nekih eklektičkih pristupa čija se delotvornost mora dodatno potvrditi u godinama koje slede (Glumbić i dr. 2013).

Procena detetovih razvojnih sposobnosti

Sveobuhvatna procena detetovih sposobnosti obuhvata procenu fizičkih, intelektualnih, komunikativnih, emotivnih i socijalnih razvojnih kapaciteta, na osnovu kojih se nadograđuju programi za podsticanje njihovog razvoja. Procena se odvija uz opservaciju deteta u interakciji sa roditeljem i ispitivačem, pri čemu se evaluacija detetovih reakcija prati kroz sledeća područja:

- Razlog dolaska – Ovaj skup pitanja identifikuje problem zabrinutosti i detektira eventualnu sumnju. Prikuplja se porodična anamneza o toku trudnoće, porođaja i ranog postnatalnog razvoja (eventualne komplikacije, zdravstveni problem, hereditet...)
- U razgovoru sa roditeljima, prikupljaju se podaci o ishrani, navikama i ritmu spavanja, što može ukazati na neke od problema u senzornoj integraciji. Kroz neposrednu opservaciju detetovih reakcija na stimuluse, posmatraju se reakcije i donose zaključci o razvojnim karakteristikama u sledećim razvojnim područjima
- Motorički razvoj, obrasci kretanja u zavisnosti od uzrasta deteta (razvoj fine i grube motorike)

- Socijalne interakcije – ostvarivanje interakcija sa drugim osobama
- Spontani razvoj i igra – detetovo razumevanje sveta oko sebe i način na koji ga prilagođava sebi
- Jezik – komunikacijske veštine

Cilj procene je utvrditi detetove prednosti i slabosti, upoznati se sa stepenom njegove funkcionalnosti. Uspešna i kompletna procena razvoja treba da dovede do nekih zaključaka o razvoju deteta, kao i da predstavlja prvi korak u formiranju programa intervencije.

Nakon završetka procene, stručnjak zajedno sa roditeljima na osnovu opserviranih i dobijenih rezultata, osmišljava preporuke individualnog plana koji se može sprovesti u saradnji sa ostalim stručnjacima tima (<https://pitajtedefektologa.com/>).

MATERIJAL I METODE

U istraživanju koje su sprovele Marina Milić Babić, Iva Franc i Zdravka Leutar 2013. godine, stekle su uvid u iskustva roditelja sa ranom intervencijom dece sa teškoćama u razvoju. U skladu sa opštim ciljem istraživanja, postavljena su sledeća istraživačka pitanja:

1. Šta roditelji smatraju važnim za uspeh rane intervencije?
2. Koje teškoće prati rana intervencija?
3. Kako roditelji opisuju iskustva?

U istraživanju je učestvovalo 13 roditelja dece sa teškoćama u razvoju, koji su učestvovali u procesu rane intervencije 6 meseci i više. Učestvovalo je jedanaest majki i dva oca. Dvanaestoro ih je bilo u braku i jedna majka je bila razvedena. Prosečan uzrast deteta bio je 4,7 godina.

U uzorku istraživanja bile su zastupljene sledeće teškoće kod dece: pervazivni razvojni poremećaj iz spektra autizma (N=5), poteškoće u govoru (N=2), cerebralna paraliza (N=2), oštećenje vida (N=1), teškoće vezane uz prerano rođenje deteta (N=1), kašnjenje u razvoju zbog novorođenačke sepse (N=1), distonija (N=1) i opšte zaostajanje u psihomotornom razvoju (N=1). Petoro dece je ženskog pola, a devetoro muškog.

Za prikupljanje podataka korištena je metoda polustrukturiranog intervjua koja je odabrana zbog fleksibilnosti pri prikupljanju podataka. Sa jedne strane, intervju ima zadanu strukturu pitanja koja će biti postavljena svim učesnicima istraživanja, a sa druge strane, dozvoljava

kreiranje i postavljanje novih pitanja koja nastaju kao rezultat sadržaja koji učesnik iznese. Učesnici su pre početka intervjua bili informisani o svrsi istraživanja, te je zatražena usmena saglasnost za učestvovanje u istraživanju. Učesnicima je ostavljena mogućnost, ukoliko to žele, da ih se obavesti o dobijenim rezultatima (M. Milić Babić, I. Franc, Z. Leutar, 2013).

REZULTATI

DOŽIVLJAJ RODITELJA O SEGMENTIMA VAŽNIM ZA USPEŠNOST RANE INTERVENCIJE

U Tabeli 1. prikazani su rezultati analize koja daje odgovor na prvo istraživačko pitanje: »Šta roditelji smatraju važnim za uspeh rane intervencije?«. Identifikovane su relevantne teme i podteme dobijene analizom roditeljskih izjava.

Tabela 1. Segmenti važni za uspešnost rane intervencije

Tematsko područje: doživljaj roditelja o segmentima važnim za uspešnost rane intervencije	
Teme	Podteme
1. Interdisciplinarni pristup	-saradnja članova stručnog tima
2. Kompetencije stručnjaka uključenih u proces rane intervencije	-opšte i specifično znanje stručnjaka o: <ul style="list-style-type: none"> ✓ Vrstama teškoće ✓ Procesu rane intervencije i modelima rada ✓ Pravima i uslugama iz sistema rane intervencije
3. Motivacija stručnjaka	-spremnost stručnjaka za individualni pristup u radu porodice deteta sa teškoćama u razvoju -spremnost stručnjaka na dodatni angažman u pronalaženju primerenog oblika rane podrške detetu i porodici
4. Uspostavljanje saradnje	<ul style="list-style-type: none"> • Važnost prvog susreta sa stručnjacima uključenim u ranu podršku • Uspostavljanje odnosa poverenja

Važnost interdisciplinarnog pristupa u pružanju rane intervencije detetu s teškoćama u razvoju očitava se kroz doživljaj roditelja o potrebi uključivanja interdisciplinarnog tima stručnjaka koji će svaki nezavisno, a potom zajednički, pružiti najbolji program rane podrške detetovom razvoju. U proces rane intervencije uključeni su različiti stručnjaci, no nužno je uključiti sve: pedijatre, medicinsko osoblje, defektologe, logopede, psihologe, socijalne radnike. Interdisciplinarni pristup odlikuje se saradnjom koju karakteriše dobra timska komunikacija, zajednički sastanci, planiranje intervencija te stalna uključenost roditelja. Razvojem programa rane intervencije interdisciplinarni pristup omogućava dobre temelje za uspješne ishode detetove rehabilitacije i opšteg napretka. Paralelno sa razvojem saradnje stručnjaka uključenih u ranu intervenciju, razvija se i uspeh konačnog ishoda za dete i porodicu. Raznolikost potreba deteta s teškoćama u razvoju i teškoća sa kojima se susreću roditelji mogu se olakšati uključivanjem kompetentnih specijalizovanih stručnjaka.

Motivaciju roditelji doživljavaju kroz dostupnost stručne osobe za razgovor, savetovanje sa roditeljima i rad s detetom, kao i kroz spremnost na individualnu procenu za svako novo dete i porodicu sa željom za uspeh.

Kada je stručnjak otvoren, iskren i spreman pomoći, to se vidi već pri prvom kontaktu i zato je važno razvijati odnos poverenja između stručnjaka i roditelja (M. Milić Babić i dr., 2013).

Iskustva roditelja o ključnim teškoćama koje prati rana intervencija

U Tabeli 2. prikazani su rezultati vezani uz specifične teškoće koje iz perspektive roditelja postoje unutar rane intervencije. Prikazane su četiri ključne teme.

Tabela 2 Teškoće u ranoj intervenciji

Tematsko područje: Iskustva roditelja o ključnim teškoćama koje prati rana intervencija	
Teme	Podteme
1. Izostanak podrške	<ul style="list-style-type: none"> • Izostanak stručne specijalizovane podrške za dete • Izostanak rane podrške članovima porodice u nošenju sa dijagnozom i izazovima • Nedovoljno intenzivni program podrške • Usluge dostupne porodicama koje imaju bolje finansijske mogućnosti • Izostanak podrške u lokalnoj zajednici • Duge liste čekanja
2. Izostanak informisanja	Izostanak jasnih informacija o postojećim uslugama
3. Neprofesionalnost stručnjaka u odnosu sa roditeljima	<ul style="list-style-type: none"> • Nepodržavajući odnos prema porodici • Izostanak saradljivog odnosa • Stigmatizacija
4. Neadekvatna organizacija rada	<ul style="list-style-type: none"> • Izostanak kontinuiteta u provođenju rane intervencije • Opterećenost stručnjaka količinom posla • Spora administracija • Manjak specijalista • Nekoordiniranost usluga

1. Izostanak podrške – roditelji navode nedostupnost psihološke podrške članovima porodice, te instrumentalne podrške, duge liste čekanja, retke termine za ranu stručnu podršku detetu... „Nisam dobila nikakvu tehničku ili psihološku podršku...“ (2); „...znala sam da se na ranu intervenciju jako dugo čeka, a to smo

i doživjeli...“ (4); „...dobili smo termin jednom nedeljno; to nije dovoljno našem detetu...”

2. Izostanak informisanja o postojećim uslugama u okviru rane intervencije može se opisati kroz roditeljske izjave koje su vezane uz izostanak stručnih i adekvatnih informacija, te ograničenost izvora informisanja na internetu. U stranoj i domaćoj literaturi često se spominje mogućnost uvođenja koordinatora usluga (eng. *key-worker*), kao jedan od načina preveniranja iskustva lutanja roditelja u potrazi za informacijama, stručnjacima i uslugama zbog neorganizovanosti unutar programa rane intervencije. Sloper (1998) opisuje ulogu koordinatora usluga kao osobe koja moderira saradnju s timom stručnjaka iz područja rane intervencije, usklađuje i vodi kroz usluge deteta i porodicu i pri tome poseduje sve relevantne informacije o uslugama i pravima. Zapravo, koordinator je osoba kojoj se roditelji obraćaju tokom celokupnog procesa rane intervencije i od koje dobijaju potrebno i pravovremeno stručno informisanje.
3. „Neka budem sretna da mi ide dete u specijalnu školu”. „Svi stručnjaci su nas krivili za nešto, a nama ništa nije bilo jasno”. Iz ovog primera vidljiv je odnos stručne osobe prema roditeljima u kojem izostaje saradnja i prihvatanje, a prisutna je stigmatizacija.
4. Neadekvatna organizacija rada može se opisati kroz: izostanak kontinuiteta u provođenju rane intervencije koja se uočava kroz učestalu promenu stručnjaka koji rade s detetom. „Dete radi sa jednom osobom i vidljiv je napredak; onda ga iznenada preuzima neko drugi i ponovno prilagođavanje koje nije uvek uspešno...“ „Nisam bila sa ranom intervencijom zadovoljna, zbog učestale promene stručnjaka od kojih je svaki imao svoj način rada...” Iz izjava proizlazi roditeljsko nezadovoljstvo stalnim promenama stručnih osoba koje rade s detetom. Roditeljima je navedeno važno posebno u situacijama kada dete razvije pozitivan odnos sa stručnjakom te napreduje u radu s njim, stoga iznenadne i nedobrovoljne promene stručnjaka kod roditelja izazivaju nezadovoljstvo (M. Milić Babić i dr., 2013).

U okviru jedne norveške studije, ispitivana je efikasnost bihevioralne intervencije kod dece sa intelektualnom ometenošću, uzrasta od dve do šest godina na početku istraživanja. Intelektualne sposobnosti dece obuhvaćene uzorkom bile su u nivou lake ili umerene intelektualne ometenosti. U cilju procene efikasnosti ovog tretmana, u odnosu na druge oblike tretmana, celokupan

uzorak podeljen je na eksperimentalnu grupu (jedanestoro dece) i kontrolnu grupu (četnaestoro dece). Deca iz eksperimentalne grupe bila su obuhvaćena tretmanom baziranim prvenstveno na principima primenjene bihevioralne analize, u proseku 10 sati nedeljno, tokom godinu dana. Intervencija je sprovedena timski, svakodnevno, od strane osoblja predškolske ustanove i roditelja, nakon obuke u vidu radionica. Timski sastanci i konsultacije održavali su se na nedeljnom nivou i tom prilikom članovi tima su formulisali ciljeve za naredni period, u odnosu na postignuti napredak deteta tokom prethodne nedelje. Krajnji cilj bio je da se detetu pomogne da ovlada veštinama pomoću kojih će kasnije moći u većoj meri da uči iz prirodnih okruženja. Deca iz kontrolne grupe bila su obuhvaćena intervencijama u koje su bila uključena i pre početka studije, a koje su uglavnom predstavljale kombinaciju više tipova tretmana. Poređenje dva poduzorka nakon godinu dana sprovođenja intervencija pokazalo je da su deca iz eksperimentalne grupe imala značajno viši koeficijent inteligencije i postignuće u oblasti komunikacije i adaptivnog ponašanja u odnosu na kontrolnu grupu. Iako se bihevioralne intervencije najviše primenjuju u populaciji osoba sa autizmom, nalazi ove studije govore u prilog njihove efikasnosti i kod dece sa intelektualnom ometenošću. (Glumbić i dr. 2013).

DISKUSIJA

Stanje i izazovi ranih intervencija u Srbiji

Srbija je potpisala odgovarajuće konvencije UN: Konvenciju o pravima deteta i Konvenciju o pravima osoba sa invaliditetom, u kojoj je deci sa invaliditetom i kašnjenjem u razvoju posvećena posebna pažnja. Na osnovu konvencija UN, države su odgovorne da sva deca, bez obzira na sposobnosti, uživaju svoja prava bez ikakve diskriminacije.

Rano prepoznavanje odstupanja od očekivanog razvoja je izazov a prisutne su i prepreke u upućivanju, među kojima su opterećenje pedijatarata velikim brojem pacijenata i nedovoljno razvijen sistem upućivanja sa propisanim postupcima, dokumentima i kontrolama. Roditelji nisu uvek upoznati sa svojim pravima i načinom njihovog ostvarivanja u sistemu. Nedostaje koordinacija rada na slučajevima između ustanova

na primarnom, sekundarnom i tercijarnom nivou.

U nekim mestima postoje specijalizovane rane intervencije za decu sa kašnjenjem i invaliditetom. Najčešće se realizuju u razvojnim savetovalištim a i službama sekundarne i tercijerne zaštite, koje otkrivaju i procenjuju decu sa razvojnim teškoćama, procenjuju porodice i podržavaju ih u ispunjenju potreba deteta. Ukupno 35 domova zdravlja u Srbiji (od 158) ima razvojno savetovalište kao organizacionu (24) ili kao funkcionalnu jedinicu (1). Veći deo razvojnih skrininga dece zasniva se na kliničkom iskustvu praktičara a ne na standardizovanim instrumentima.

Usluge socijalne zaštite u zajednici i mere za roditelje i decu postoje, ali ih je potrebno unaprediti. Mnoge lokalne usluge u zajednici za decu sa smetnjama u razvoju i invaliditetom i njihove roditelje još nisu razvijene, a one koje postoje nisu široko dostupne. Neophodno je proširiti usluge podrške porodici kao što su savetodavne usluge, usluge intenzivne podrške porodici, ali i unaprediti targetiranje i obuhvat socijalnim davanjima.

Inkluzivno obrazovanje postoji ali predškolske ustanove su i dalje u zaostatku. Vlada Srbije nastoji da poveća pristup kvalitetnom i inkluzivnom obrazovanju. Širom zemlje je realizovano više pilot projekata u saradnji sa nevladnim organizacijama i univerzitetima. Sa druge strane, interesorne komisije su usredsređene na škole i ne posvećuju dovoljno pažnje i podrške uključivanju u obrazovanje na predškolskom uzrastu.

Roditelji i stručni saradnici smatraju da je nedovoljno znanje o dostupnim uslugama za decu uzrasta 0–6 godina često prepreka za korišćenje pojedinih intervencija. Stavovi o deci i odraslima sa invaliditetom su u Srbiji negativni, usled čega se umanjuju mogućnosti koje su im na raspolaganju, a time i šanse za uspešno uključivanje u društvo

(<https://www.unicef.org/serbia/sites/unicef.org.serbia/files/2018-07/Rane-intervencije.pdf>).

Individualni plan podrške porodici

IPPP je pisana saglasnost između porodice i pružaoca usluga kojom se dokumentuje plan usluga koje su neophodne deci između rođenja i uzrasta do 3 godine i njihovoj porodici.

Namena IPPP-a: Kreirati pisani dokument plana usluga rane intervencije koji zapravo predstavlja dinamički proces, obuhvatajući kolaborativno planiranje i partnerstvo između roditelja (i drugih identifikovanih članova porodice ili osoba koje poznaju dete i porodicu) i

stručnjaka koji daju usluge i podršku detetu i porodici. Drugim rečima, IPPP je zamišljen kao tekući proces planiranja i prilagođavanja usluga za promenljive razvojne potrebe deteta i njegove porodice. Treba da bude potpuno jasan porodici i stručnjacima koji su članovi tima.

Partnerstvo u razvoju IPUP-a uključuje aktivno učešće svih članova tima stručnjaka i članova porodice. Roditelji obezbeđuju informacije o snagama i potrebama svog deteta, snagama porodice, resursima, brigama, prioritetima i željama. Porodica odlučuje u kojoj meri i do kog nivoa će se angažovati u aktivnostima razvoja i primene IPPP-a.

Zavisno od potreba deteta, u tim mogu biti uključeni pedijatar, logoped, defektolog, fizioterapeut, neurolog, oftalmolog, ORL, kao i koordinator usluga.

Roditelji su odgovorni za konačnu uslugu. Sadržaj u potpunosti mora biti objašnjen roditeljima. Pisani pristanak roditelja mora biti dobijen pre realizacije usluga. Potpis porodice na IPUP ukazuje na to da je porodica učestvovala u razvoju IPUP-a. Koordinator usluga preuzima odgovornost za razvoj, primenu, pregled i reviziju IPUP-a.

Pružaoци usluga moraju podržati i razvijati dobar odnos deteta i roditelja. Moraju pomoći roditelju da razume i odgovara na potrebe deteta na način tako da podstiče razvoj svih njegovih potencijala. Stručnjak mora videti roditelja kao partnera, biti sa njim u otvorenoj i iskrenoj komunikaciji, mora poštovati prioritete koje roditelj postavlja i biti fleksibilan (https://prezi.com/vudovp9ow4ev/ipup-dani-defekto-loga-2017/?utm_campaign=share&utm_medium=copy).

Svrha početnog IPPP procesa

- Sumira sve informacije u vezi sa snagama i potrebama deteta i brigama, prioritetima, željama i postojećim resursima porodice
- Pregleda identifikovane rutine deteta, aktivnosti i prirodna okruženja
- Razvija i pojašnjava ishode koje je porodica izabrala, uključujući ishode za decu i porodicu
- Razvija strategije za postizanje identifikovanih ishoda
- Određuje odgovarajuće usluge i podršku koje su povezane sa postizanjem željenih ishoda
- Pisani dokument služi kao vodič porodici, koordinatoru usluga i ostalim stručnjacima
- Određuje odgovornost za svakog člana tima

- Određuje kako će se održavati komunikacija između roditelja i drugih članova tima
- Određuje gde, kako i kada usluge treba da budu date detetu i porodici

Pre nego što porodica dobije usluge, dete mora biti procenjeno. Procena mora obuhvatiti korišćenje instrumenata, razgovor sa roditeljima, funkcionalnu procenu u svim razvojnim domenima. Evaluacija se vrši u kontekstu beleženja, postignuća, ishoda.

Prvi IPPP sastanak se održava nakon početne evaluacije i određivanja kvalifikovanosti.

On se mora održati u roku od 45 kalendarskih dana od primanja zahteva za početnu kvalifikaciju. Ako to nije moguće (npr. dete je prehladeno), treba dokumentovati okolnosti zbog kojih se to desilo i u međuvremenu razviti i primeniti IPUP ([udruzenjepedijatara.rs/pdf/NAPREDNI KURS/rane_intervencije_RH.pdf](https://udruzenjepedijatara.rs/pdf/NAPREDNI_KURS/rane_intervencije_RH.pdf)).

Zahtevi za sadržaj IPPP-a

- Informacije o statusu deteta (trenutni nivo funkcionisanja)
- Informacije o porodici (dobijene od porodice), uključujući i informacije o resursima, brigama i prioritetima vezanim za poboljšanje detetovog razvoja
- Merljive rezultate
- Kriterijume, procedure i rokove u vezi sa ishodima
- Specifične usluge rane intervencije
- Određenog koordinatora usluga porodici
- Tranzicione usluge

Preporuke za pisanje opisa trenutnog funkcionisanja deteta

Uravnotežiti pozitivne izjave o funkcionisanju deteta sa jasnim (direktnim) stavovima o detetovim potrebama

Fokusirati se na funkcionalne potrebe u svakodnevnim rutinama, radije nego na postignuće na testu

Koristiti jezik koji laik može da razume
(https://prezi.com/vudovp9ow4ev/ipup-dani-defektologa-2017/?utm_campaign=share&utm_medium=copy)

Preporuke za unapređenje ranih intervencija u Srbiji

Za unapređenje ranih intervencija u Srbiji, treba definisati i institucionalno urediti model ranih intervencija na osnovu savremenih praksi zasnovanih na podacima, koje su individualizovane, okrenute porodici, prate dete a realizuje ih tim za rad sa detetom, i to u njegovom prirodnom okruženju (npr. kod kuće, u vrtiću uz intezivno učešće i obuku roditelja) (UNICEF I OSF UK 2017).

Preporuke za širenje dometa i obuhvata sistema i usluga ranih intervencija u Srbiji:

- Isticanje značaja ranih intervencija – Neophodno je podizati svest o značaju prvih godina života za razvoj mozga deteta, posebno kod dece sa invaliditetom i kašnjenjem u razvoju. Važne su i posebne kampanje usmerene ka onima koji rade sa decom najmlađeg uzrasta
- Prelazak sa medicinskog na socijalni model – Umesto medicinskog, potrebno je usvojiti socijalni model, koji bi objedinio sve resore i promenio shvatanje o razvojnim teškoćama i invaliditetu i način na koji se njima bavimo. Zato je neophodno preći sa medicinskog na socijalni i interdisciplinarni pristup pružanju usluga, koji podrazumeva savremene metode rada sa decom i roditeljima
- Ispitivanje mogućnosti za međuresornu saradnju i usaglašavanje pristupa – Delotvorni nacionalni sistem ranih intervencija se ne može uspostaviti bez transparentnog rada i saradnje između Ministarstva zdravlja, Ministarstva za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja i Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja. Prioriteti su:
 - Određivanje ministarstva koje će predvoditi razvoj sistema ranih intervencija u Srbiji, definisanje međuresornog okvira politike ranih intervencija, načina finansiranja i odgovarajućih propisa
 - Utvrđivanje standarda za različite usluge i uspostavljanje zajedničkih mehanizama za obezbeđivanje odgovornosti
 - Aktiviranje nacionalne međuresorne radne grupe, uz odgovarajuće podgrupe na lokalnom nivou
 - Izrada protokola međuinstitucionalne saradnje (prvenstveno između zdravstva, prosvete i socijalne zaštite) u definisanju, realizaciji, praćenju individualnih planova intervencije – jedinstven plan podrške za jedno dete/podicu

- Usklađivanje sistema rada sa korisnicima i upućivanja – Potrebno je uvesti skrining sve dece u prve dve godine, koji bi sprovodili pedijatri, a u starijem uzrastu, predškolske ustanove i pedijatri. Na nacionalnom nivou, preporučuje se skrining sve dece na svakih 4–6 meseci od rođenja do navršene dve godine, a na svakih 6 meseci, ili jednom godišnje posle navršenih 24 meseca. Za decu u povišenom riziku od kašnjenja, skrining može biti češći.
- Pružanje delotvornih usluga ranih intervencija – Treba uvesti savremene metode rada sa decom i roditeljima, koje su orijentisane ka roditeljima, definisane u skladu sa interesima deteta i integrisane u svakodnevne aktivnosti u njegovom prirodnom okruženju. Potrebno je proširiti pristup razvojnim savetovaništima u celoj zemlji.
- Standardizacija postupaka evaluacije – treba razraditi standarde evaluacije, uslove za ostvarivanje prava i smernice za individualne planove usluga.
- Obuka stručnih radnika – Potrebno je osmisliti program inicijalne obuke i stručnog usavršavanja za sticanje sertifikata za rane intervencije (namenjen defektolozima, pedagogima, psiholozima, logopedima, socijalnim radnicima, fizioterapeutima, radnim terapeutima i zdravstvenim radnicima u oblasti ranih intervencija i inkluzivnog obrazovanja).
- Univerziteti i regionalni centri se mogu uključiti u razvoj kurseva za sertifikaciju i paket obuka. Preporučuje se da se obuka najpre razvije u sledećim oblastima:
 - kontinuum razvoja deteta i značaj perioda 0–3 godine
 - praksa okrenuta porodici
 - skrining
 - procena
 - opis postojećeg stepena razvoja i planiranje orijentisano ka pojedincu
 - formulisanje ciljeva
 - integrisanje intervencije u prirodno okruženje i svakodnevne aktivnosti
 - koučing, timski rad i saradnja stručnih radnika
 - modeli inkluzivnog predškolskog obrazovanja
 - praćenje napretka i evaluacija programa
 - planiranje prelaznog perioda

ZAKLJUČAK

Značajna je uloga defektologa, logopeda, psihologa i celog stručnog tima u ranom otkrivanju, pravovremenom delovanju kao i dobroj funkcionalnoj proceni, a zatim u uključivanju dece i porodice u sistem rane podrške. Primenom individualizovane podrške smanjiće se, ublažiti ili potpuno otkloniti razvojno kašnjenje, mimimizirati razvojna teškoća i dete će steći maksimalnu funkcionalnost u odnosu na svoj potencijal (Savić Goran 2010).

Roditelji naglašavaju teškoće vezane za kasno uočavanje teškoća kod deteta i želju za adekvatnim upućivanjem roditelja na odgovarajuće pružaoce usluga za dete. Stručna javnost je senzitivna i upoznata sa nužnošću unapređenja sistema rane intervencije zadnjih deset godina, a na važnost rane dijagnostike upućuju i drugi autori: Košićek i saradnici (2009), Ljubešić (2012), Bošnjak (2013). Buduća istraživanja trebalo bi da uključe šire propitivanje iskustava roditelja i perspektivu stručnjaka uključenih u timove za ranu intervenciju (M. Milić Babić i dr., 2013).

Kako bi terapeuti, profesionalci u oblasti rane intervencije, mogli upoznati različite detetove potrebe te integrisati i primeniti znanja iz različitih disciplina, potrebno im je obezbediti dodatno vreme za razmenu informacija, usvajanjem dodatnih znanja i ostvarivanjem saradnje sa porodicom. Samo na taj način će dete i njegova porodica dobiti sadržajnu, koordiniranu i detetu prilagođenu podršku. Uz kvalitetne rane intervencije, sudbina deteta nije određena biologijom. Kada izostane rana intervencija, potrebno je četiri puta više vremena za stimulaciju razvoja u osnovnoj školi, nego što je potrebno kada je dete predškolskog uzrasta (Nacionalni institut za dečije zdravlje i razvoj USA). Što se pre počne sa radom, rezultati su bolji! (Ilanković, V., 2014)

LITERATURA

- Cvijetić, M. (2016). Značaj rane intervencije u tretmanu teškoća u intelektualnom razvoju. *Beogradska defektološka škola*, Vol 22, No 2, 61–78.
- Glumbić N., Brojčin B., Đorđević M. (2013) Rana intervencija kod dece s poremećajima autističkog spektra. *Specijalna edukacija i rehabilitacija* Vol 12, br 1. 103–118.
- <https://bebac.com/vesti/svaki-trenutak-je-vazan-rana-intervencija>
- <https://www.nedeljnik.rs/uvodenje-upitnika-za-skrining-razvoja-dece-blagovremeno-otkriva-kasnjenja-u-razvoju/>
- <https://pitajtedefektologa.com/>
- https://prezi.com/vudovp9ow4ev/ipup-dani-defektologa-2017/?utm_campaign=share&utm_medium=copy
- <https://www.unicef.org/serbia/sites/unicef.org.serbia/files/2018-07/Rane-intervencije.pdf>
- Ilinković, V. (2014). Metode i tehnike habilitacije i rehabilitacije u razvojnom periodu. Beograd, FASPER.
- Ilinković V. (2012). Psihomotorni razvoj deteta. Beograd, FASPER.
- M. Milić Babić, I. Franc, Z. Leutar: Iskustva sa ranom intervencijom roditelja djece sa teškoćama u razvoju. *Ljetopis socijalnog rada* 2013, 453–480.
- Savić Goran (2010), Uticaj riziko faktora na pojavu govorno jezičkih poremećaja, magistarska teza, FASPER, Beograd, jun 2010, 120–121.
- udruzenjepedijatara.rs/pdf/NAPREDNI_KURS/rane_intervencije_RH.pdf
- Situaciona analiza UNICEF I OSF UK 2017.

IMPORTANCE OF EARLY INTERVENTION

Author: Ivana Blagojević

e-mail: iblagojevic997@gmail.com

Mentor: Assist. Prof Snežana Ilić

Faculty for Special Education and Rehabilitation, University of Belgrade

Abstract: The aim of this work is to present scientific research, as well as conclusions about the existing scientific knowledge from theoretical suggestions and information in the field of early intervention.

The method by which the work is presented is description. The sample of respondents from the research consisted of thirteen parents of children with disabilities. The criteria for the selection of respondents were the existence of a child with disabilities and parental experience in the process of early intervention lasting for six months or longer. The research was conducted in the Croatian Association on Early Childhood Intervention and “Small home” Day Care Center for Rehabilitation of Children and Young Adults. The measuring instrument for data collection was a semi-structured interview. The results of the research showed that a holistic approach in early intervention enables a successful outcome of the child’s rehabilitation and general progress. In accordance with the description of this research, this paper presents and clearly defines recommendations for improving early intervention in Serbia. An important aspect that should prove its effectiveness in the years to come is the process of developing an individual family support plan, the components of which are presented in the paper. The definition of early intervention, as well as the conditions and challenges in this area, correlate with the thematic area of the presented research. The necessary elements of early intervention are implemented and necessary for the success of early intervention just like the segments that parents perceived as important for the success of early intervention. However, in order to improve the early intervention program, it is necessary to point out the shortcomings that can be noticed by no one other than the parent whose child is included in that program.

Keywords: early intervention; experiences of parents of children with developmental disabilities with early intervention; individual family support plan

SAŽECI

КОНТЕКСТУАЛИЗАЦИЈА И ОСОБЕНОСТИ ПОЕЗИЈЕ АЛЕКСАНДРА ИЛИЋА (1890–1947) У ОКВИРИМА ПЕСНИШТВА МЕЂУРАТНОГ СРПСКОГ МОДЕРНИЗМА

Аутор: Растко Лончар

e-mail: rastkoloncar93@gmail.com

Ментор: Проф. др Гојко Тешић

Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

Сажетак: Александар Илић (1890–1947) спада у ред оних песника српског модернизма који почињу да објављују у тренуцима када је први талас српског модернистичког песништва – на челу са Црњанским, Винавером, Растком Петровићем – почео да јењава, односно, крајем двадесетих година прошлог века. После Другог светског рата, осуђен је за противдржавно деловање, услед чега књижевну рехабилитацију доживљава тек у претпоследњој деценији 20. века, када његов роман *Глувне чини* улази у Нолитову едицију „Српска књижевност: Роман“. Дуго ће ово дело и бити знак распознавања Александра Илића у контексту српске међуратне модернистичке књижевности.

С тим у вези, идеја овог рада јесте да пружи детаљнији увид у Илићево песничко стваралаштво, контекстуализујући га у оквирима међуратне модернистичке поезије – прецизније, у низу поетских -изама који се у том периоду јављају – а у поређењу са осталим песницима сличних жанровских и тематских особености, какви су Ранко Младеновић, Сибе Миличић, Станислав Винавер и други, предочавајући аутентичности Илићевог песничког израза које су допринеле развоју српског песничког израза. Нарочита пажња при сагледавању једине две Илићеве песничке књиге – *Бој Тај-Та-То* (1930) и *Греси Злајноустиа: њоеме* (1931) – биће посвећена и доста занимљивој појави аутоинтертекстуалности код Илића, као и истраживању његових аутопоетичких исказа у објављеним критичким текстовима. У истраживању ће бити коришћени методи анализе и синтезе, као и поређења и компилације.

Кључне речи: Александар Илић (1890–1947); експресионизам; космизам; модернизам; поезија.

**CONTEXTUALIZATION AND SPECIFICATIONS OF POETRY
BY ALEKSANDAR ILIĆ (1890-1947) IN THE FRAMES OF
POETRY OF SERBIAN INTERWAR MODERNISM**

Author: RASTKO LONČAR

e-mail: rastkoloncar93@gmail.com

Mentor: Prof. Gojko Tešić

Faculty of Philosophy, University of Novi Sad

Resume: Aleksandar Ilić (1890-1947) belongs to those poets of Serbian modernism that started publishing their work at the time when the first wave of Serbian modernist poetry – led by Miloš Crnjanski, Stanislav Vinaver, Rastko Petrović – started to abate, by the end of the twenties of the 20th century. After Ilić was persecuted for treason after World War II, his work was rehabilitated only decades later, when his novel *Gluvne čini* entered the edition “Serbian literature: Novels” published by Nolit. For a long time this was the only work by Aleksandar Ilić known to the public, as well as his trademark in the context of Serbian interwar modernist literature. Having that in mind, the idea of this paper is to present a detailed insight in Ilić’s poetic work, by contextualizing it in the frames of the interwar modernist poetry – to be more precise, in the series of poetic –isms that dominated that period – while comparing it to similar poets, such as Ranko Mladenović, Sibe Miličić, Stanislav Vinaver and others, in order to present the authenticities of Ilić’s poetic expression that enabled the overall development of the Serbian poetic expression. Special attention shall be paid to his only two books of poetry – *Bog Taj-Ta-To* (1930) and *Gresi Zlatousta*: *poeme* (1931), as well as a rather interesting phenomenon of auto-intertextuality, while further exploring his autopoetic statements presented in the published reviews. The author of the paper shall be using the methods of analysis and synthesis, as well as comparison and compilation.

Keywords: Aleksandar Ilić (1890-1947); expressionism; cosmism; modernism; poetry

ЖАНРОВСКЕ И СТИЛСКЕ ОСОБЕНОСТИ СТВАРАЛАШТВА ЈЕЗДИМИРА ДАНГИЋА

Аутор: Растко Лончар и Ђина Весић

e-mail: rastkoloncar93@gmail.com, vesic_djina@hotmail.com

Ментор: Проф. др Гојко Тешић

Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

Сажетак: Идеја рада јесте да сагледа дело Јездимира Дангића (1897–1947), прозног писца који је, након узимања учешћа у Другом светском рату на страни Југословенске војске у отаџбини, био интерниран у нацистички логор, одакле ће, након екстрадиције у Совјетски Савез, бити изручен новим властима у ФНРЈ. Године 1947, Дангић ће бити стрељан, а његово дело – заједно са стваралаштвом многих других писаца који су били активисти или симпатизери поражених снага, попут Драгише Васића, Станислава Кракова, Светислава Стефановића и других – бити проскрибовано следећих неколико деценија.

Како до данашњег дана не постоји адекватна књижевноисторијска оцена Дангићевог дела – сачињеног од прозних остварења *Наше џамновање* (1938) и *Глад и џамница* (1940) – то ће у овом раду бити речи о жанровским и стилским особеностима његове прозе, као и процењивању његове вредности у контексту међуратне српске и југословенске књижевности – прецизније, оне неавангардистичке и немодернистичке струје којој је Дангић својим делом припадао. У раду ће, у сагледавању и вредновању Дангићевог дела, бити примењени методи анализе и синтезе, као и компарације и компилације.

Кључне речи: Јездимир Дангић (1897–1947); књижевна историја; међуратна књижевност; проза; проскрибовани писци.

GENRE AND STYLISTIC SPECIFICATIONS OF PROSE BY JEZDIMIR DANGIĆ

Authors: RASTKO LONČAR, Đina Vesić

e-mail: rastkoloncar93@gmail.com, vesic_djina@hotmail.com

Mentor: Prof. Gojko Tešić

Faculty of Philosophy, University of Novi Sad

Resume: The idea of the paper is to present a view of the works by Jezdimir Dangić (1897-1947), the prose writer who played an active role in World War II on the side of the Yugoslav Army in the Fatherland, and after that was interred in a Nazi concentration camp. From there he was taken to the Soviet Union following the liberation of the camp, and later extradited to the new authorities in Yugoslavia. In 1947 Dangić was shot, and his work – together with the works of other writers who were activists or sympathizers of the defeated forces, such as Dragiša Vasić, Stanislav Krakov, Svetislav Stefanović and others – were proscribed for decades to come.

Since there is no adequate – or, practically, any – literary or literary-historical evaluation of Dangić's work, which consists of prose writings *Naše tamnovanje* (Our Days in Prison, 1938) and *Glad i tamnica* (The Hunger and the Dungeon, 1940), in this paper the genre and stylistic specifications of his prose will be discussed, and his worth in the context of interwar Serbian and Yugoslav literature will be evaluated – to be more precise, the non-avantgarde and non-modernistic current Dangić belonged to. In order to perceive and value Dangić's work, the authors will use the methods of analysis and synthesis, as well as comparison and compilation.

Keywords: Jezdimir Dangić (1897-1947); literary history; interwar literature; prose; proscribed writers

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

3(082)
82.09(082)

НАУЧНО-стручни скуп Студенти у сусрет науци - StES (13 ; Бања
Лука ; 2020)

Humanističke nauke : zbornik radova / 13. Naučno-stručni skup
Studenti u susret nauci - StES 2020, Banja Luka 2020. = Humanities :
proceedings / 13th scientific conference Students encountering science -
StES 2019 ; [urednik Srećko Kovačević]. - [Banja Luka] : Univerzitet u
Banjoj Luci : Studentski parlament Univerziteta u Banjoj Luci, 2020
(Banja Luka : Mikro print). - 208 стр. : граф. прикази ; 21 см. -
(Humanističke nauke, ISSN 2637-1995, ISSN 2637-1901)

Текст лат. и ћир. - Тираж 50. - Библиографија уз сваки рад. -
Abstracts.

ISBN 978-99976-49-06-5

COBISS.RS-ID 129975041